

ULPIA TRAJANA AUGUSTA

COLONIA DACICA

SARMIZEGETUSA METROPOLIS

DACIA FŐVÁROSA

V Á R H E L Y

HUNYADMÉGYÉBEN

IRTA

KIRÁLY PÁL.

BUDAPEST.

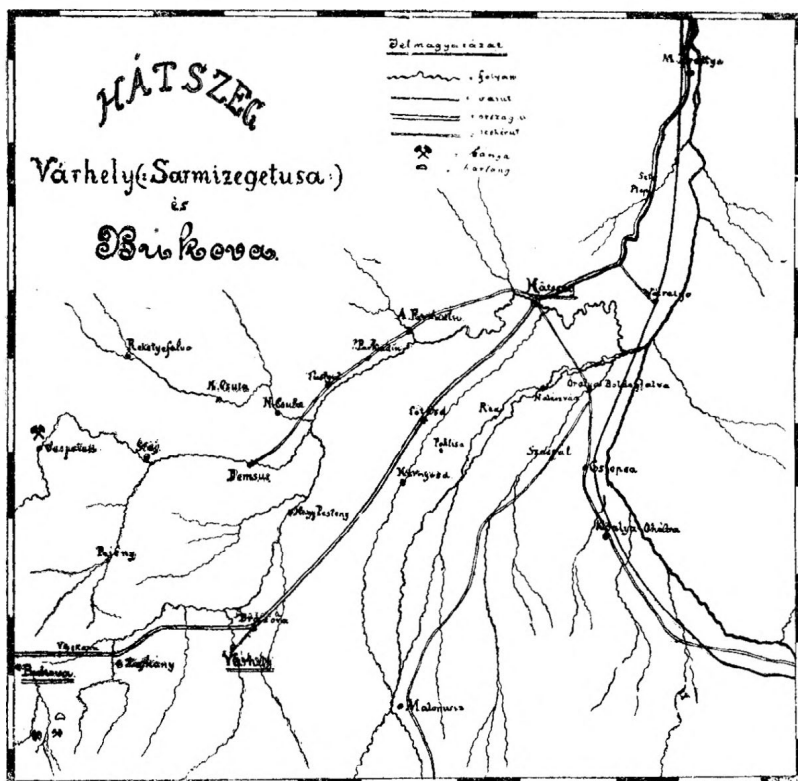
AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KIADÁSA.

1891.

ELŐSZÓ.

A hátszegi völgy a természeti szépségekben annyira bővelkedő Délkeleti Felföldnek legszebb részei közé tartozik. Szépségei azonban rejtett kincsek, mert a mindenhová eljutó touristák még eddig nem igen fődözték föl, pedig az odajutás könnyű, és a nagy természet pazar pompájával dúsan megfizet a csekély fáradságért. A m. kir. Államvasutaknak budapest-arad-tővisi vonalából Piskinéél kiágazó szárny vár-aljai állomásán szállunk le, s ha nincsen egyéb alkalmatosságunk, a postakocsira kapunk föl és a római vigilia (őrház) által koronázott Órhegyet megkerülvén, a hátszegi völgynek összes vizerét egyesítő, végtelenül gyors, de kristálytisztá Sebespatak által rendkívül összeszorított, s sziklába vágott országúton Hátszegre jutunk, a völgynek éjszakkeleti részén fekvő egyetlen városába. Innen már élvezhetjük a panorámát. De még inkább ha Déváról kocsin indulunk el kora hajnalban és Sztrigy-Plopnál elhagyva a vasút mentét, a Nagy-hegyen átvezető országutat használjuk. Utunk árnyas, sűrű erdőben halad, oly sokszor kanyarogva, hogy alig vesszük észre emelkedését. Kiérve a hegynek téres és egyenes fünsíkot képező tetejére, a völgy egész pompájában terül el szemeink előtt. Nyugaton az Erdőhátságnak lankás oldalai fogják be, keleten a lunkányi hegyek, de a nélkül, hogy eltakarnák tekintetünk elől a Zsil vadregényes völgyét; délen a Retyezát zárja be hármas sorozatban, vad, vihartépte, törte, szakgatott gerinceit egész a felhőkig emelve. Lábaik pompás erdők borítják, följebb évszázados fenyvesek díszlenek oldalain, majd a futó fenyő, s végül kopár, az év legnagyobb részében hófödte sziklák, melyek között egykor boldogan, merészen űzte szerencsés kézzel a királyfi hegyeinknek legnemesebb vadját, a zergét. Önkénytelenül is fölsóhajtva fordítjuk el tekintetünket e zordon bércekről, és szemeink a völgynek délkeleti szögletében a Kendeffyeknek régi sasfészkén a sziklacsúcson ülő Kolczváron akadnak meg, melyről a derült, csöndes, holdfényes éjszakákon elragadó regéket

tud beszélni az egyszerű paraszt nép! A Retyezátnak éjszaki, s az Erdőhátságnak déli lejtője között kényelmes hágó, — a Vaskapu huzódik, melyen keresztül meglátjuk a Krassó-szörényi Érczhegységet. És itt a Vaskapuban zúzta össze legnagyobb hősünk Hunyadi János Száduiddin basa seregét egy nap alatt vívott két véres csatában (1442.), talán épen a Bisztra völgyéből, hol a rómaiak gazdag fehér márvány-

bányaikat művelék — Bukovánál — rontva reá, a két hadtestre oszlott ozmanlikra.

E hágónak keleti torkolata előtt fekszik Gredistye, miként a beköltöző szlávok a rómaiaknak majdnem épen álló castrumát elnevezték, s melynek a honfoglaló magyarok, nyelvünk szellemének megfelelően Várhely nevet adtak.

Várhely régi lakossága magyar volt, de a XVI-ik század közepén írt Lazius szerint, már vannak oláhok is, kik a magyaroktól egészen elkülönülten élnek. A későbbi idők viharai azonban, melyek oly irtóztatosan megtizedelék Hátszeg vidékének magyarságát, sőt majdnem else-

perték, Várhelyen teljesen elpusztíták nemzetiségünket, s most idegen ajkú az egész község. Vidéke elragadó szép s oly egészséges, hogy betegségek csak nagy elvétve fordulnak elő. A völgyet délnyugati irányban, majdnem egyenesen átvágó útja Hátszegről szép és kellemes, és másfél óra alatt kényelmesen célhoz érhetünk.

A következő lapokon e kicsinyke falu ó-kori nagy múltjának a hajdan oly fényes Sarmizegetusának vázrajzát adom a művelt közönség, de főképen a tanulni vágyó ifjúság kezébe, s midőn ezt teszem, nem mulaszthatom el őszinte köszönetem kifejezését a kiadó társulat Igazgatóságának, hogy lehetővé tette, mikép e tanulmány, mely Dacia évek óta és még évek hosszú során át készülő monographiájának részét képezi, napvilágot lásson.

Déva, 1890. ápril 16-án.

K.

A római köztársaságnak folytonos hódításokra törekvő politikája sohasem érzé szükségét a kikerekített határoknak, sőt ellenkezőleg örvendeni látszott minden visszásságnak, mert mindig új és új alkalom nyílt a szomszédok dolgaiba való beavatkozásra; de egyeduralommá válván az óriás állam, a bomlásnak indult belviszonyok megszilárdul-tával a roppant birodalom határainak is meg kellett állapíttatniok, s Julius Caesar állambölcsésége éjszakkeleten a Rajnát jelöli ki a rómaiság végvonalának, és már a rajnai határ megállapítását is terve-vezve tíz legio és tízezer lovas várta az indulási parancsot. Adria kikö-tőiben, midőn Brutus töre Augustus kezeibe juttatá a legfőbb hatalmat. Az új Caesar készségesen haladt az elődje által megszabott csapáson, s mikor Livia karjai között jobblétre szenderül, Rómának az egyetlen Illyria helyett öt tartománya van a Duna partjain. A természetes határok elértvén, a későbbi császárok legfőbb törekvése az új tarto-mányok biztosítása volt, s ez rendesen sikerült is ha a balparti nomád népek viszálykodásokba valának merülve.

Az aldunai síkság vándor tömegei közül legkiválóbbak a dákok voltak, kik az agathyrseket vagy ezeknek utódjait kiszorítván lakaik-ból, magok telepedtek át a gazdag erdélyi részekbe. Első királyuk Burivista, Julius Caesar kortársa, népét egyesítvén, a dákok veszélye-sek lőnek a római birodalomra nézve is, és a nagy dictator már háborút akart ellene indítani, de halála megakadályozá nagy tervének kivite-lében. Octavianust pedig sokkal inkább elfoglalák óriási birodalmának gondjai, hogysem az aldunai népek ellen komoly vállalatot lett volna kedve indítani. De fölösleges is leendett, mert Burivista erőszakos halála után a nép törzsekre szakadozva, végtelen sokat vesztett hatal-mából, s majdnem egy század telt el, míg akadt ember, ki az első király nyomdokaiba lépve, a viszálykodásba merült törzseket hatalmas egészszé egyesíté.

Közben nagyot fordultak a birodalom dunai viszonyai. A ger-mánok lassan beletörődve a hódításba, megnyugodtak, és megkedvel-vén a római culturát, buzgó terjesztői lőnek. A határ őrizetére rendelt legiók fölöslegesek lettek, s a császári kormány négyet a Duna part-

jaira rendelt, — biztosítván így a határt és megfélemlítvén a szomszéd barbárokat. A dákok nem úzheték tovább rablókandjaikat. Keleti irányban és délre kerestek tehát kárpótlást. A Nero halálát követett zavargások, a négy császár versengése tág teret nyitának harc- és birkóvágyuknak, s Moesiát majdnem egészen elpusztíták. Az erélyes Vespasian véget vetett ugyan kalandozásaiknak, de Domitián idejében megújulnak a bajok, s a császár, ki époly kiváló administrator volt mint rossz katoná, és kellemetlen, visszataszító egyéniség, — nem tud velők boldogulni, bár maga is Moesiába ment a Kr. u. első század végén, — de hiába, Decebal győzelmet győzelemre arat, s az imperium kénytelen békét kötni, majdnem megalázó föltételekkel. Decebal, a büszke uralkodó, az első pillanatban végtelen örömet érezhetett, midőn a császár megerősíté a szerződést, melynek egyik főpontja volt, hogy Domitián kellő számú katonatisztet, mérnököt és munkást adjon a királynak serege begyakorlására és országának megerősítésére.

Decebal a kapott szakembereket kiváló ügyességgel használta föl, — megerősíté országának minden védhető és arra alkalmas pontját, különösen délen és nyugaton, mert a győzelem mámorának cselölása után mindinkább meg kellett győződnie arról, hogy az imperiummal még nem birkózott meg, ha annak gyöngye, értetlen vezérlet alatt volt négy légióját megverte.

Rómában is épen így gondolkoztak, s mindenki égett a vágytól megboszulni a harci dicsőségükön ejtett csorbát, — de Domitián, maga érzéketlen lévén minden katonai becsvágy iránt, napról-napra halasztgató a visszatérő háború megindítását, uralmának végső éveiben pedig, midőn Rómában az általános elégtelenség, a legfőbb fokra hágott, veszélyes lett volna trónját hosszú távollét és esetleg ismét szerencsétlen háború esélyeinek tenni ki. Nem kockáztathatott tehát oly vállalatot, melyet a birodalom megrendült pénzügyi viszonyai és a sereg demoralisatiója ugyis majdnem lehetetlenné tőnek.

A békeszerződés így érvényben maradt és Moesia helytartója évről-évre kifizette Decebalnak az ajándéknak nevezett adót. 96-ban Nerva az érdemekben megöszült senator lépvén trónra, aggkora miatt félt a háború izgalmaival. Bibor párnáit nem akará fölcserélni a harci mén kemény nyergével, fényes termeit a sátor kényelmetlenségeivel, és nem szakított meg a jó viszonyt Daciával, — de adoptálta Marcus Ulpius Traianus-t, a birodalom legkiválóbb katonáját, a büszke, egyenes jellemű embert, kiről tudta, hogy pillanatig sem fogja túrni a hazáját ért szégyent, sem a császári hatalom bármi csekély gyöngítését, származzék az bár a rakoncátlan praetorianusok, a senatus, vagy néptől, avagy idegenektől. És nem csalódott.

Traján 98 januárjában örökösödési jogon elfoglalván a császári méltóságot, a Rajnától, hol mint főparancsnok állomásozott, azonnal Pannoniába utazott, szükségesebbnek tartván személyesen vizsgálni meg a dunai viszonyokat, mint Rómában ünnepeltetni magát. Majdnem egész évet töltvén a fenyegetett tartományokban, személyesen tapasztalá a viszonyok szegényletes voltát, s megérett benne a meggyőződés, hogy csakis erőszakos úton lehet a helyzetet orvosolni. Az évi ajándékok fizetését azonnal megszünteté; elrendelte a dunamelléki katonai út tovább folytatását, — át a vaskapui szoroson, s egyúttal mozgósítani kezdé a pannoniai és aldunai legiókat. E rendelkezések híre, nagyhamar elérkezvén Decebal udvarába, megharsant a harci kürt Erdély bércei közt is. Tömegesen gyűltek a dák harczosok hősies királyuk táborába; — gyülekezni kezdének a szövetségesek is: a tetőtől talpig pikkelypánczólba öltözött jazygok; a burok, sarmaták, germánok, suevek; követek mentek Parthiába Pacorus királyhoz, őt is bevonandók a háborúba, melyről mindenki sejtette, tudta, hogy rémületes lesz, — hogy az egyik fél pusztulásával fog vögződni. Decebalt szomorú sejtelmek bánthatták, ha számot vetett erejével, s fontolóra vevé az esélyeket. Azt nagyon jól tudhatá, hogy Trajan testtel, lélekkel katona, ki nem fog addig megnyugodni, míg boszút nem vett a birodalmat ért szegényért. S ezért nem is támadott, megvárta, míg a sasok megjelennek országában.

Traján 101-ben Kr. u. indítá meg körülbelül nyolczvanezer főre menő seregét. Decebal látva a túlnyomó erőt, békét kért, — de a császár oly föltételeket szabott, melyek egyértékűek valának a teljes megalázkodással, — ettől pedig a király büszke lelke sokkal inkább visszariadt, mint a haláltól, melynek már százszor szemébe nézett, hosszú, dicsőségteljes katonai pályáján. Megkezdődött tehát a harcz rémítő elkeseredéssel, elszántsággal, s kegyelmet nem ismerő barbársággal. Az ismeretlen fekvésű Tapae-nál (Karánsebes?) Traján és Decebal személyes vezérlete alatt vívatott az első, a legnagyobb ütközet, melyben az ellenfelek haderejének színe-java mérkőzött egymással. A dákok, királyuk példája által lelkesítve, hősies kitartással, halálmegvetéssel küzdöttek, de hiába, Róma sziklaszilárd legiói, és a legnagyobb Caesar genialitása előtt nem tudtak megállani, s a véres nap teljes vereséggel végződött. A halottak, sebesültek száma végtelen, és a császár még saját ruhatárát is átadta az ápoló orvosoknak. E pyrrhosi győzelem pillanatra megbénítván Trajánt, néhány napi pihenőt tart és kicsinyke szentélyt alapít az elesettek emlékére, elrendelve, hogy abban minden évfordulón áldozatot mutassanak be a kimultak szellemeinek. Leróván

a kegyelet adóját, újra megindította seregeit, s néhány hét múlva bevonult Decebal fővárosába a »királyi Sarmizegetusába.«

Decebal belátván a háború folytatásának lehetetlenségét, békét ajánlott, s a császár megadta azt. Dacia elismeré ezzel Róma főnhatóságát, s a fővárosba legionarius őrség telepített; a várakat lerombolták, vagy császári katonák szállották meg és a pár évvel előbb még rettegett király kénytelen volt ugyanazt a megalázó hűbériséget ismerni el, melynek súlya alatt már egy évszázad óta nyögtek a szerencsétlen Judaea királyai.

A Decebal és Domitián között kötött béke tarthatatlanságának oka Róma világuralmi helyzetében rejlett, — a Traján által kötötté pedig a királynak féket nem ismerő szabadság és függetlenségi vágyában. Traján tehát nem ismerte vagy félreismerte ellenfele jellemét, ha hitte, hogy egy hadjárat árán békét tud teremteni keleten. Nagyot csalódott, mert alig tartá meg diadalmenetét Rómában hallatlan fényvel, midőn híre érkezett, hogy Decebal a császár egyenes parancsa, s a béke föltételei ellenére hadat üzent a jazygoknak, kik »Róma barátjainak« hangzatos, de annál veszedelmesebb címét kapták a háború befejezte után. A császár nem is késett tiltakozni e jogsértés ellen, de Decebal a római helyőrségek elűzésével felelt.

A háború tehát 105-ben újra kitört. Az előbbinél sokkal nagyobb elkeseredéssel, kegyetlenséggel. Traján óriási erőt mozgósított, talán nagyobbat, mint az első hadjáratban, — míg Decebalt elhagyák szövetségesei — sőt nemzetének egyrésze is, úgyhogy csak a jobbak kis töredékével szállott az áldatlan harciba, melyben győznie nem, csak halnia lehetett. A császár nyomról-nyomra haladva, karddal vívott meg minden talpalatnyi földet, — majd áttörve a Vaskapun, újból kitűzeté sasait Sarmizegetusa tornyaira. Ezzel vége volt a harcnak, és Decebal, hogy elkerülje a győztes megalázó fogságát, s talán, hogy megrövidítse szerencsétlen népének agoniáját, öngyilkos lett, és levágott fejét büszkén mutatták meg Traján praetorianusai az örömrivalgó harci népnek.

A császár erre oly fényvel ünnepelte meg diadalmenetét, milyent Róma, a legnagyobb tökélyre fejlett pompához szokott császárváros még sohasem látott.

Traját az örömpreusó senatus Dacicus névvel tünteté ki, s hadjáraitak emlékére a Columna Traiana-t állíttatta föl a Forum Traianum-on. És e fényes monumentumnak kedvezvén az idő, még ma is hirdeti a legnagyobb Caesar dicsőségét. Márványba véssett képtára ez oszlop, az imperium két, legnagyobb dicsőséggel befejezett háborújának, melynek csoportozatain a művész nagy közvetlenséggel, drámai, néhol a tragicum magaslatáig emelkedő erővel jeleníti domborművilég

a rémes élethalálharcz egész lefolyását. Látjuk a hatalmas római tábor megindulását a moesiai Viminaciumból Traján személyes vezérlete alatt, — átkelni a dunai hajóhidakon; a császárt már ellenséges területen vezéreivel tartott haditanácsban, majd a mint áldozatot mutat be. A csapatok tábort ütnek, megerősített táborokat építenek, erdőket irtanak, hogy a főtömegek akadálytalanul haladhassanak roppant hadikészleteikkel. Találkozunk a hosszú ujjasaikról, bő nadrágaikról könnyen fölismerhető dák foglyokkal, kiket az előőrsök kézrekerítvén, nagy örömmel visznek császári urok elé. Látjuk a rómaiak és dákok szövetségeseit, a félig ruhátlan, csak fütőkössel fegyverzett germánokat, a pikkelypánczélos jazygokat, a földig érő szoknyát viselő gyalog és lovas sarmata íjászokat, a Lusius Quietus mór sejk által vezérelt éjszakaafrikai mauretánokat, kik villámgyorsan vágató lovaikon épen úgy ülnek, mint a mi alföldi csikósaink; gyönyörködhetünk a jól fegyelmezett dák seregek és a különféle fegyverzetű római, nehéz és könnyű gyalogság rendszeres fölvonulásában. Látjuk miképen állanak harczi rendbe s törnek egymás ellen élet-halálharczot víva, mely annyi vérbe kerül. A sebesülteket egyforma gondossággal ápolják mindkét részen. A rómaiakat saját orvosaik kötözzetik be. Ütközet, várostrom sűrű egymásutánban következnek, míg vége felé hajlik a vészes háború, és a büszke Decebal térdet, fejet hajtva, békét kér Trajántól. A császár kegyelmes és megadja azt, mire Victória dák fegyverekből készült tropaeumok között a győzelmi táblán örökíti meg a rettenetes év történetét. Majd ismét megújul a harc, — sokkal nagyobb elkeseredéssel. Egyik fél sem ad többé kegyelmet, a rómaiak kivégzik foglyaikat, a dákok kocsikerekerekre feszítik őket, nejeik pedig égő fáklyákkal kínozzák halálra azokat. A csaták sokkal nagyobbak, véresebbek, mint előbb, — de mindig a sasok győznek, a várostromok egyre tartanak, és a leg-erősebb sziklafészek is kénytelenek megnyitni kapuikat. Végre elesik az utolsó nagy erősség, ellenség kezére kerül a főváros, s a jobbak öngyilkosok lesznek. Végül a zárkép, melyen a legyőzöttek szomorú csoportjai tüntetvék föl, a mint háznépökkel elhagyják leigázott hazájokat.

A császár követve Julius Caesar példáját, önmaga írta meg a háború történetét, de emlékiratai a Priscianus által föntartott pár szó kivételével elvesztek, elvesztek a korra vonatkozó annyi más emlékekkel együtt. Csak Xiphilinosnak Dio Cassiusból készített hiányos kivonatai éltek túl a háború óta lezajlott tizenhét évszázadot. S így bár látjuk az oszlop csoportozatait, és jelentőségüket érezzük, mégis csak félig értjük azokat, mert nincsen meg, elveszett a magyarázatot adó történeti szöveg. Alig három-négy csoport jelentményét fejthetjük meg

a többi mint álmokkép vonúl el szemeink előtt, melyeket magyarázhatunk, fejtegethetünk, de csak a legritkább esetekben állapíthatjuk meg teljes bizonyossággal, hogy a valódi valóságot találtuk el. Vajjon ki merné újból megírni Dorée illusztrációi alapján a »Szent könyveket«, az »Isteni színjátékot«, Shakespeare színműveit, avagy Zichy carton-jairól újra concepiálni az »Ember tragoédiáját«? Traján oszlopával is így vagyunk legnagyobb részben, s ezért merészség nélkül kockáztathatom, hogy Froelner, az oszlop egyik legkiválóbb ismerője nagyon is messze ment túlságosan vakmerő föltevéseivel, — míg Torma Károly, — s ezt oly jól esik elmondanom — mindig megmaradt a teljes soliditás határai között.

A Traján-oszlop általánosságban pompásan illusztrálja az eseményeket. — A domborművek, mint történeti csoportozatok, kétségtelenül Traján, vagy közvetlen környezetének írásbeli följegyzései és szóbeli utasításai alapján készültek. Ezért ábrázolvák oly nagy pontossággal — egymásután tekintetében a császár adlocutiói, az áldozatok stb. Az ábrázolás azonban daczára a nagy részletességnek és terjedelemnek, mégis egyoldalú, mert mindent kerül, mi a rómaiakra árnyat vethetne. Nem látjuk, hogy a tapaei ütközet mily óriás veszteségekkel járt, Longinus hősi önfeláldozását nem is sejteti — de másfelől jelenítve van mindaz, mi Traján és a legiók dicsőségét hirdeti. E tendenciát tehát nagyon is figyelembe kell vennünk, midőn egyik-másik csoportozatot történeti alapon akarjuk magyarázni.

Egészen más, sokkal kedvezőbb helyzetben vagyunk, ha néprajzi adatokat keresünk, s a nagy adathalmazt ethnographiailag akarjuk értékesíteni. Itt nem háborgatván a művész vésőjét, conceptióját, politikai tendentia, nemzeti becsvágy, — ragaszkodhatott szigorúan a valósághoz, s ezt meg is tévé, és a valóságnak annyira megfelelően ábrázol minden részletet, hogy bátran elfogadhatjuk teljes igazságnak az elénk tárt egészet, mint részleteket, annál inkább, mert, a classicus adatok minden pontban összevágának, még a legcsekélyebb detaillokkal is. Néprajzi és a néprajzzal összefüggő tárgyi magyarázatokat bátrabban kockáztathatunk tehát, mint történetieket.

I. Sarmizegetusa.

Decebal birodalmának fővárosául az ó-kori frók a délkeleti Felföld délnyugati részének legszebb völgyében, kies ponton, a Vaskapu keleti torkolatánál fekvő Sarmizegetusát mondják. E pont választása a földrajzi viszonyokat s a dákok történetét véve figyelembe, az első tekintetre érthetetlennek látszik, s valószínű is, hogy nem a szabályszerű

történeti fejlődés folyamán lőn Sarmizegetusa főváros, hanem politikai kényszerűség tévé azzá, és csakis Decebal idejében. Burvista fővárosa talán Porolissum (Mojgrád, Zilah mellett, Szilágy megyében) volt, a nyugati határhegység éjszaki részében. S e pont választása a király politikájának irányát tekintve, teljesen indokolt. Burvista terjeszkedései nyugat felé irányulván, a nagy magyar medenczét, a Duna vidékét barbár népeivel könnyebben elérhette Porolissumból, mint bárhonnán. És hatalmának súlypontját sohasem akará keletre áttenni; nyugat felé törekedett mindig, s ezért Julius Caesar is Itáliából szándékozott háborút indítani ellene. És maga a város neve is, ha hihetünk a közkeletű szómagyarázatoknak »királyi vár« értelemmel bír,¹⁾ mi eléggé igazolná annak régi, de később elenyészett jelentőségét. A classicus földrajzi adalék is »Daci montibus inhaerent«²⁾ inkább érthető talán a Szamos, a hármás Körös, Maros és Duna között elhuzódó hegységek, mint a déli vagy keleti Kárpátokra, melyek a délkeleti Felföldöt határolják Bukovina és Oláhország felé. S e fölfogást igazolni látszik a római gyarmatosítás iránya is, mely csak ama hegylánczolat keleti oldalait és nyulványait foglalja el.

Burvista halála után a dák nemzet egységes föllépéséről, Róma ellen irányzott nagy háborújáról nem értesülünk, de annál többet hallunk a külön főnökök alatt élt törzsek támadásairól, melyek már mind az Al-Duna vidékeit zaklatják. Eme irányváltozás oka Pannonia meghódítása, és a közép-dunai római határ megerősítése volt. A Duna és Tisza között, s a Tisza balpartján lakó népekre, e hódítás nagy csapás, de áldás is egyúttal, mert míg egy részről kiszoríttatnak harczai kalandjaik színhelyéről, másfelől tömörülni kényszerülnek, különösen a jazygok, kik Daciának sokszor igen veszélyes ellenségei. E tömörülés a számra nézve amugy sem jelentékeny dák népet elterelés eddigi terjeszkedési irányától, s kelet és délkeletre szorítja. Ez eseményeknek következménye a teljes irányváltozás, — s a dák fejedelmek kelet és délfelé igyekeznek kikerekíteni határaikat. De több mint egy század telik el, míg a nagy ember, ki Burvista nyomdokait követni tudja, kiemelkedik népe tömegéből. Decebal egyesítve nemzetét, kénytelen volt elfogadni a viszonyok által megszabott irányt, s ő sem nyugaton keres harczai dicsőséget, hanem délre irányulnak törekvései, és ezeknek középpontjául Sarmizegetusánál alkalmasabb fővárost seholsem találhatott.

Jó összeköttetése van a Sztrigy völgyén át a Maros gazdag lapályaival, s így közvetve az éjszaki részekkel; nyugatra a Vaskapun

¹⁾ Gr. G. Tocilescu : Dacia înainte de Romani. 606. l.

²⁾ Florus II, 28.

át a Bisztra és Temes vidékeivel; a vulkáni ösvényeken s a vöröstoronyi szoroson keresztül az aldunai síksággal. Élvezi tehát a könnyű közlekedés előnyeit a hátrányok nélkül. Az éjszaki területek Decebal birtokai; a vöröstoronyi szoros könnyen védhető; a Vulkánon át pedig nem tarthatott meglepetésektől, mert e meredek hegyoldalakon csakis hadiszerezvények nélkül koczkáztathat támadást még a legmerészebb ellenfél is. Krassó-Szörénymegye pedig oly hegyes és erdőfödte vidék, hogy még ma is csak nagy elővigyázattal haladhat előre területén támadó sereg, — akkor pedig minden talpalatnyi földet erőszakkal kellett elfoglalni a természettől, fejszével, csákánynyal. És Traján tényleg így is tesz, mert csapatai, az oszlop tanúsága szerint, folyton erdőket irtanak, utakat törnek, megerősített táborokat építenek.

Sarmizegetusa tehát nyugodtan fejlődhetett Decebal uralma idejében, és Apollodórus pompás alkotása kétségtelenül híven örökíti meg a hatalmas dák város jellegét. Sajnos, hogy domborképét nem állapíthatjuk meg egész pontossággal, csak hozzávetőleg, hozzávetőleg — helyileg a képsorozatban, de a külsőségekre nézve a föltételezett relief, mint jellegkép kétségtelenül helyes, helyes az építkezési módra nézve, egész a legkisebb részletig, bár nem pontos a város területi beosztását illetőleg, mert a művész — kétségtelenül közvetlen szemlélet alapján, csak egyes, főbb mozzanatokot kapott ki a látképből, s egészbe foglalva azokat, képzeleti csoportozottá alakítja vésőjével. S hogy híven járt el, bizonyítja, mikép épületei nem egyformák, hanem a szükség és helyzet szerint változók. Találunk tágas, pompás palotát, lankás domboldalon, megerősített várkastélyt domb vagy hegytetőn, apró, magán álló tanyákat, piczi faházakat, nagyobb, gyakran emeletes épületeket. A művész tehát a váltakozó minták képeit örökíti meg. Megörökíti kétségtelenül Sarmizegetusa néhány részletét is, de hogy hol találhatjuk föl azokat a képsor rengetegében, egész határozottsággal nem állapíthatjuk meg.

W. Froehner az első hadjárat domborképei közül a LXII-iket mondja a fővárosnak, a nélkül, hogy egyébbel indokolná, mint: csinos házairól könnyen fölismerhető.¹⁾ A második hadjárat domborníveiről írva, már nem koczkáztatja a megállapítást, magam kísérlem meg

¹⁾ W. Froehner: La colonne Trajane. Páris 1865. 120. l., ... capitale des Daces (aujourd' hui Várhely, en Transsylvanie), remarquable par ses jolies maisons. A nagy kiadás szövegkönyvében már csak dák várost említ. V. ö. La colonne Trajane d'après le surmoulage exécuté à Rome en 1861—1862, reproduite en phototypographie par Gustave Arosa. 220 planches imprimées en couleur. A szövegkönyvben 16. l., — és pl. 105.

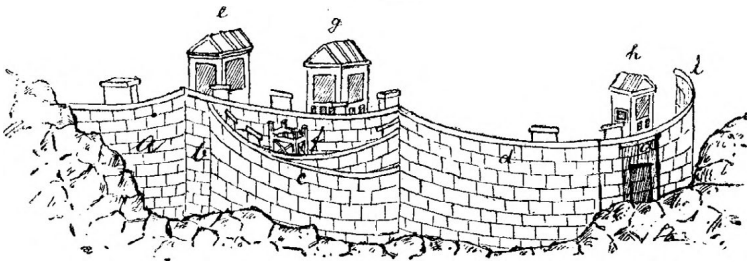
tehát, a nélkül, hogy W. Froehner nézetét a 101—102-iki háború képsorozatjára vonatkozólag czáfolni, vagy gyöngíteni is akarnám.

A két hadjárat közti időközt Decebal lázas sietséggel használta föl, országának megerősítésére, hadainak fölszerelésére, hogy egyenrangú félként szállhasson szembe a római Napoleonnal. A lerombolt várakat újra építé, ujjakkal szaporítá, s Traján oszlopán észrevehetően növekedik az erősségek száma, és olyan jellegűekké válnak, melyeket az első háborúban hiában keresünk. A dák király úgy látszik, a főgondot most a Vaskapura és a Vöröstoronyi szoros megerősítésére fordítá. Itt még ma is majdnem érintetlenül állanak a hatalmas erősségek. A Szeben hegységtől a Cserna-Voda völgye által elválasztott hegység minden arra való pontja meg volt rakva várakkal. Orlát fölött a hegyet nagy földhányások vészik körül; a Dealu-Sidu kőfalakkal is meg volt erősítve; Galis és Tiliska fölött a Kacinás tetőt sánczok körítik; a tiliskai tetőn a sánczokon kívül falmaradványok is constatálhatók. Mennyivel inkább lehetett megerősítve a Vaskapu, mely egyenesen a fővárosra, Sarmizegetusára nyílik, melyen keresztül, mindkét izben maga a császár vezérelte hadait, a melynek forceirozása a háború végét jelentette.

S az oszlopon találkozunk is két óriás erőddel, melyek alkotásuk és építési módjuknál fogva. csakis ide helyezhetők.

A mellékelt rajzon (1-ső ábra) közölt erősség völgyelzárására szolgál.¹⁾

1-ső ábra.

A hatalmas vár három ív alakú hosszú falból áll (*a, b, d*) és a középső *b* fal előtt elhuzódó *c*, szintén ív alakú bástyából. A falak orma mellvédekkel van ellátva.

A vár középfala előtt elhuzódó *c* bástya baloldalán, négy faoszlopra helyezett, s keresztkötésű korláttal ellátott emelvény (*f*). A belső falon, a római vigiliákhoz hasonlító két őrház (*e, g*). Tetejük deszkából

¹⁾ W. Froehner u. o. pl. 143—144.

készült, s ezeknek érintkezési vonalait hosszú léczek fődik, nehogy nedvesség hatoljon a padlásra. A födéldeszkákat a szarufákra nagy fejű vasszögek erősítik le. A középső bástya balfelén lévő őrtoronynak két négyszögű ablaka látszik; a jobboldalinak felső nagy ablakai alatt, a kifelé fordult két oldalon új, de sokkal kisebb ablaksor: a homlok-vonalon három, az oldalon két nyílással.

A vár kapuja — a *d* bástyára helyzetetett el, s most be van zárva. Fölötte fatetejű *propugnaculum* (*h*). Homlokzatán két kisebb, s ezek fölött nagyobb négyszögű ablak, míg a baloldalon a kisebbekkel egyenlő méretű világító nyílás.

A falak négyszögű simított kövekből épültek, — s a baloldalon sziklák között kezdődvén, jobboldalon a hegység között enyésznek el.

A második dák vár méretei fölülhaladják a *columna Traiana* összes erődítményeiét, — s elfoglalja az oszlop egy csigavonalának több mint felét.¹⁾

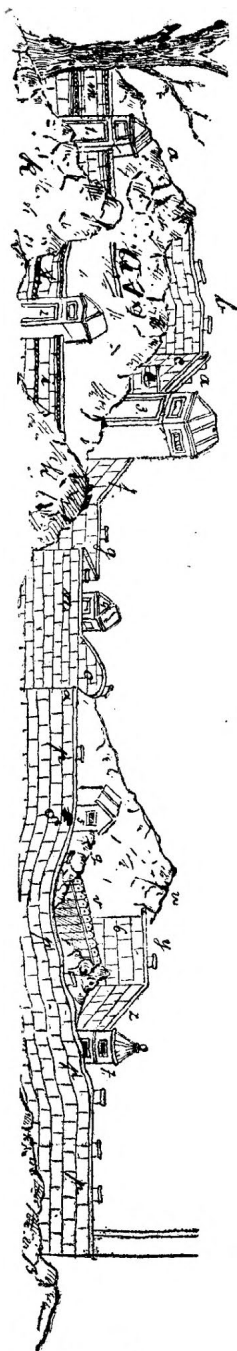
A pl. 145. jobbfelén kezdődik mint fölhányás, melyet faragatlan kövek s gerendákból vegyesen készült fal vált föl. Ezután vakolt sima falú torony. Homlokzatán négyszögű nagy ablak; — teteje ív alakú. Födelének anyaga nem határozható meg. Innen félív alakú hatalmas bástya. Falainak ormán mellvédek húzódnak végig. Tovább ismét torony. Emeletes mint az előbbi, — de úgy látszik fából készült, — háromszögű födele pedig deszka, — mert homlokzatán, mint tetején, élesen kiemelkednek a nagyfejű vasszögek. Túl rajta (pl. 747.) a talajnak megfelelően emelkedő hosszú várfal. Mellvédjei sűrű egymásutánban húzódnak ormán. Mögöttük hosszú, faoszlapos nyitott csarnok, mely magasan kiemelkedik már földszintjével is a mellvédek közül. Földszintje a tetőzetet tartó gerendáknak megfelelően hat részből áll, — míg emelete minden oszlop között két-két részre oszlik. Teteje deszka, — melyeknek érintkezési vonalait a nedvesség behatása ellen hosszú léczek fődik. E csarnok mellett ismét fatorony. A szögek fejei világosan constatálhatók. Innen (pl. 147. jobbrésztől a pl. 150. balfeléig) megszakítás nélkül húzódik tovább a mellvédekkel ellátott fal, — a talaj változásainak megfelelően szállva vagy emelkedve, s végül az előbb említett csarnokhoz hasonló szintén deszkafödelű építmény zárja le. E mellett két emeletes, fából épült torony (pl. 150. baloldal). Homlokzatának első emeletén két téglány alakú ablak, — a másodikon csak egy, — de jóval nagyobb; jobboldalán a második emeletével egy niveauban ismét egy. Födele deszka. A tetőn mint az oldalakon sűrű sorokban emelkednek ki a nagy szögek fejei. Innen előbb félkörben, majd hosszirány-

¹⁾ W. Fraehner pl. 145—151.

ban nyúlik tovább a mellvédekkel ellátott várfal. Egyhangúságát emeletes fatorony szakítja meg. Homlokzatán nagy, nyitott ablak, — baloldalán szintén egy, de jóval kisebb méretű. Födélzete deszka. Túl rajta tovább halad a rovátkás hosszirányú bástya, s két emeletes őrház zárja le. Homlokzatán egymás fölött két nagyobb, baloldalán szintén így, két kisebb, négyszögű ablak. Az épület valószínűleg egészen fa. Innen a vár jellege megváltozik. A kő és gerendából épült falak helyét szabályos, négyszögű kövekből rakottak foglalják el, s az erősség téres citadellává változik át, melynek mellvédekkel ellátott falai nagy udvart fognak be. Az ívbe hajló homlokzaton zárt kapu van. Ettől, kezdetben lassú; később merész hajlással (pl. 150. jobboldalán) befelé irányulnak a falak, majd ismét hosszirányt véve föl, — s a talaj szintjének megfelelően emelkedve a hegyek között enyésznek el.

Traján az első háború befejeztével Daciát nem hagyá meg integritásában. A megerősített útvonalat, melyen ő fölvonult, kétségtelenül megtartá vidékével együtt (Krassó-Szörény s részben Temesmegye) s 102-ben Dacia területének nyugati határa talán összeesett Hunyad vármegye nyugati megyéjével, tehát az erdélyi határhegységgel, s a birodalom végvárosa, helyesebben végerőssége Pons-Augusti lehetett a mai Váma-Marga. És e föltevés mellett látszik bizonyítani az is, hogy a második hadjárat csoportozatai azonnal nagy háborút ábrázolnak a LXXV-iktől kezdve (pl. 123.), de ez már a következőn (pl. 128.) megszűnik, s a császár a LXXVII-ik csoporttól kezdve a XC-ikig (pl. 128 —144.) áldozatokat mutat be, a turnuseverini nagy hidat stb. tekinti meg, és csak azután kezdi meg az élethalál harczot. A fölvonulás 105-ben a domborképek bizonyossága szerint, semmi nehézséggel sem járván, kétségtelenül megszállott területen történt, melynek közvetlen szomszédságában a dákok lankadatlan buzgalommal építik váraikat a lefolyt három béke-év alatt, — és a második háború erődítéseinek jellege, teljesen elüt az elsőjétől. Ott számos kisebb, nagyobb, tehát hosszú harcvezonalon elhelyezett erődítést találunk, s közöttök gyakran jelentékeny távolságokat, melyeket a szobrász az által iparkodik föltüntetni, hogy sokszor több csoportozaton át nem látunk várat, hanem csak meneteket és nyílt ütközeteket. Míg a második hadjárat megindulásától fogva várháború, melynek első felében a császár személyes vezérlete alatt vívatik minden döntő harcz.

S e várakat a szobrász közvetlenül a kitörés után olyanoknak tünteti föl, hogy céljuk: egy-egy völgy elzárása az első pillanatban fölismerhető. Innen a jelenség, hogy mindig hosszában helyeztetnek el, — tehát az ostromlók szemben találták azokat, — úgy a mint egyik hegyoldaltól a másikig nyúltak. Ily erődítmény, — völgyet záró vár a főn-

2-dik ábra.

nebb leírt kettő is. S tudva, hogy a császár a második hadjáratra is Viminaciumból indulva ki, Tibiscumig (Zsuppa) éjszakra haladt, innen pedig a Bisztra völgyén keletre, úgy e nagy erősségek színhelye nem lehet más terület, mint csak eme folyó völgye, és a vaskapui hágó. A Vulkánban teljesen fölöslegesek azok, — a vöröstoronyi szorosban elhelyezhetők lennének ugyan, de ha csak ugyan ott emelkednek, úgy a művész, ki nem mulasztja el sehol a folyamok, folyók, patakok, sőt vizerek föltüntetését is, alig mellőzött volna egy oly nagy folyót, mint az Olt. A Bisztra felső völgyében s a Vaskapuban kell tehát keresnünk e nagy hosszserődítményeket. És a Vaskapuban található tömerdek, eddig gazdátlan, meg nem határozott sánczolat között talán kimutathatók lesznek maradványaik.

És ha elfogadható a föltevés, hogy a pl. 143—144. és 145—151-en ábrázolt két nagy erősség a Bisztra felső völgyében vagy a Vaskapuban van, úgy tudva a második hadjárat eseményeinek rohamos fejlődését, a fővárost, a második védvonal mögött, annak közvetlen közelében kell keresnünk, s az oszlopon néhány csoportozattal alább, csakugyan megerősített nagy várost találunk, mely, ismerve a helyi viszonyokat, nem lehet más, mint a főváros, melynek fekvése iránt sohasem merült föl kétely. Más várost pedig nem sejtethünk benne, mert a Vaskapu földrajzi viszonyai lehetetlenné teszik minden nagyobb telep életképes kifejlődését, és ehhez járul még, hogy antik város létezését bizonyító romok seholsem constatálhatók.

Sarmizegetusát (2-ik ábra) kettős erővel védelmezi.¹⁾

A kisebb a város körül emelkedik. Baloldala a pontnál a sziklás hegységre tá-

¹⁾ W. Froehner pl. 154—156.

maszkodik, s a szikla aljában az előtérben indul meg magas fala m , és ismét a sziklák között enyészik el. Közepén emelkedik a magas fa őrtorony, melynek földszinti s első emeleti két-két ablaka be van szögezve; a második emeleti azonban tárva-nyitva áll. Födelét hosszába rakott deszkák képezik. A k betűvel jelzett sziklától a fal h -ig huzódik. Ormain rovátkák vannak s közepén a második (2) az előbbivel minden tekintetben egyező, — de valamivel alacsonyabb torony. A h szikla jobbra ellapulván (g) szög alakú bástya fogja be, melyből az f fal válik ki, s egyenes vonalban nyúlik a 3. sz. propugnaculumig. Ez alatt magas nyitott kapu, mely a külső nagy erősségbe vezet át. A propugnaculum fából épült, tetőzete deszka, s két oldalán egy-egy nyitott ablak. Tul e propugnaculumon tovább nyúlik a fal (d). Közvetlenül előtte a c fal huzódik vele párhuzamosan, s a torony kapujánál derékszöget képezve találkozik az e belső fallal, melylyel a háttérben b fal szintén párhuzamosan haladván, — a c -vel új derékszöget képez. E b fal az erősség hátsó zárvonala is. A b , c és e falak mellvédekkel is ellátvák, s egy nagyobb házakból álló épülettömböt fognak be.¹⁾ Talán a királyi palotát!

A külső erődítmény fővonala a g háromszög jobb szárnyából indul meg. Ormain rovátkák, s a 4-ik számú, az előbbiekkal teljesen egyező, de alacsonyabb fa őrtorony; — ezen jóval túl félkör bástyává alakul át, — majd a -nál éles szögben válva el ettől ($p-p$), s itt-ott enyhe íveket képezve, a talaj szintjének megfelelően száll vagy emelkedik, s végül a sziklába hatolva föl (β) elenyészik, δ -nál a fal mögött kisebb faház (5. sz.); homlokzatán egy téglány alakú nyitott ablak.

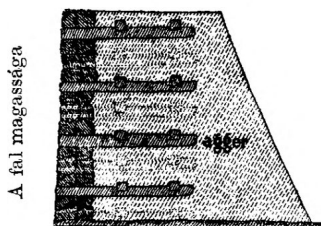
A külső erődítmény udvara nagyon egyenetlen, q -nál egészen dombos, melyből v karófal (pallisade) huzódik jobbfelé. A karók felső végei ék alakúra vágvak, — előrészők pedig simára van ácsolva, s közel a tetőhöz keresztgerenda vonul végig az egész soron, w és x -nél ismét sziklák, s közöttök balról jobbra huzódik a magas y fal, míg z -vel derékszögben találkozik. Az y fal baloldalán négyszögű faépület (6. sz.). Homlokzatán magas kapu, a baloldalon pedig négyszögű ablak. A z fal-végénél emeletes, kerek épület. Földszintjén nyitott kapu. Az emeletet az egész épületet befogó keskeny párkány választja el a földszinttől; a tető kerek, — s legmagasabb részén ismét kerek platform, — ezen pedig nagy gömb.

Ez építmények előtérén végtelenül szomorú tragoedia történik. A reményüket vesztett dák urak méreg-edény körül csoportosulnak, kétségbeesett arczczal, taglejtéssel adva kifejezést a végső pillanatok kinos érzelmeinek. Néhányan közölök épen ajkaikhoz emelik a kelyhet, többre becsülve az önkéntes halált a császár fogságánál, mások a gyors

¹⁾ Ld. alább, — a város rajzát.

san ölü méreg rettenetes fájdalmaival vívódnak a rögön, melyért mindent fölláldozának, megválv a földi élettől, melyet nem bírtak elviselni szabadságukat vesztett hazájukban. Reájok illik valóban a költő szava:

3-dik ábra.

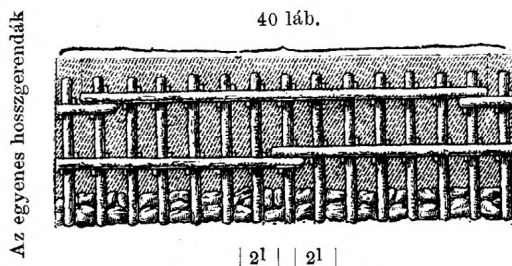
A galliai falak átmetszete.

»mind hősök ők, mind férfiak, mind hű és hazafi,« — névtelen hősök, kiknek emlékét csak a hódító nagyságát dicsőítő művész tartá fenn, de ezt tévén, megörökíti a legyőzött ellenfél lelki nagyságát, hazaszeretét és hősiségét is.

E várakkal foglalkozva érdekes kérdés az építési mód a technika földerítése is. Közvetlen tapasztalat s közvetlen adalékok alapján még most nem lehet e kényes ponttal foglalkozni, mert ez irányban még nem történtek ásatások. Az oszlop

4-dik ábra.

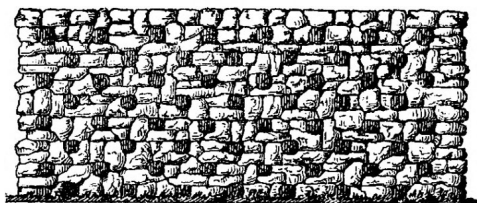
40 láb.

A fal belső szerkezete.

domborműveire van tehát utalva a kutató, s meg kell biznia Apollodoros igazságszeretetében, rajzainak valóságában. De ezt könnyen megteheti, mert a domborművek tárgyképei sohasem ütköznek össze a

5-dik ábra.

A fal külseje.

classicus adatokkal, sőt fölvilágosítják, és nem egyszer ki is igazítják azokat. Így tehát alig kockáztatok nagyot, ha megkísérlem a megoldást.

A pl. 145—151. ábrázolt erősség fala föltünően hasonlít a gallokéihoz, melyeket Julius Caesar Avaricum ostrománál oly szemléltetően ír le commentárjaiban.

A földre két-két lábnyi távolságban (60—60 cm.) mondja Caesar hosszában egyenes gerendákat fektetnek le, melyeket hosszú, gyakran 40 lábnyi keresztfákkal kapcsolnak össze. A kövöket az ellenség felé fordított részen kövekkel, hátrább pedig földdel, törmelékkal töltik ki. Ez megtörténvén, új gerendasort helyeznek el, melyeknek közeit, miután összekapcsolták azokat, ismét kitöltik, s ez eljárást addig folytatják, míg a fal elég magas lesz. Az ilyen falak, írja Caesar, nem idomtalanok, mert a gerendák és kövek arányos sorokban váltakoznak, és kitünő szolgálatot tesznek, mert kőszerkezetök miatt nem gyűjthetők meg, faszervezetök pedig ellenáll a faltörő kosnak, — és keresztül zuzni, vagy pedig szétbontani már csak azért sem lehet azokat, mert hosszgerendáik kereszt szálfákkal vannak összeerősítve. S hozzátehetjük még, hogy sem a falfurókkal (terebrae), sem a falszaggatókkal (falces murales) nem árhattak az ily rendszerű építménynek, mert amazok teljesen hatástalanok a kövek egyenetlensége miatt, emezeknek használatát pedig meg sem kísérheték, mivel a gerendák a mily arányokban vékonyodtak befelé, a kövek ép oly mérvben növekedvén, lehetetlenség volt azokat a rómaiaknak sok tekintetben még igen kezdetleges eszközeivel kirángatni helyökről.¹⁾

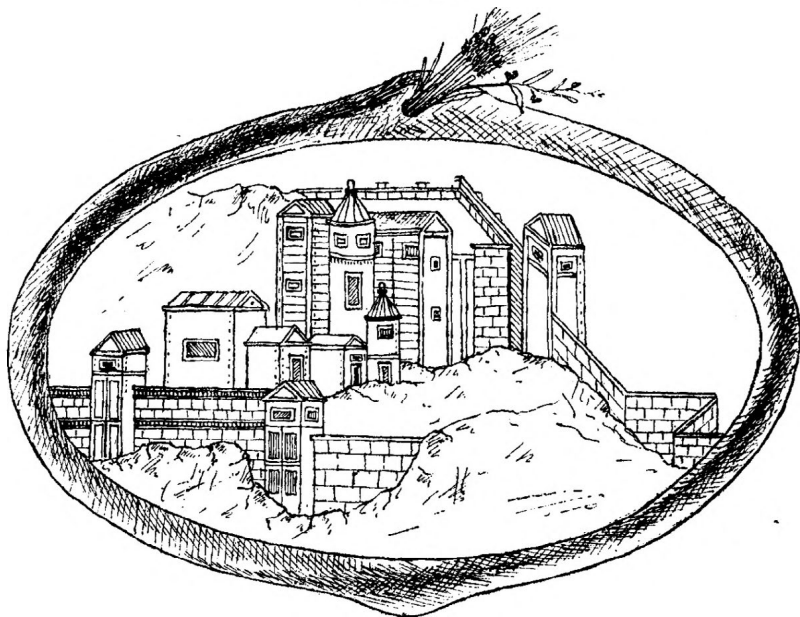
Az erődítmény bal részén, a falakon belül, menedékesen emelkedik a város (6-ik ábra) váltakozó fölszinű talajon. Közvetlenül az előtérben két kisebb ház: eléggé magas mindkettő, s a jobboldalon levőnek a kapuja fölött, még szomszédjának oldalt van egy-egy ablaka. Anyagjuk kétségtelenül fa, mert a művész falaik szélére gondosan odavészte a szögek fejeit. Tetejük tompaszögű, s keskeny deszkákból készült; mögöttük félig elfödve hasonló, de jóval nagyobb épület áll, melynek

¹⁾ Jul. Caes.: De bello Gallico VII. c. XXIII.: Muri autem omnes Gallici hac fere forma sunt. Trabes directae, perpetuae, in longitudinem paribus interval-
lis distantes inter se binos pedes in solo collocantur. Hae revinciuntur introrsus et
multo aggere vestiuntur; ea autem, qua diximus, intervalla grandibus in fronte
saxis effarciuntur. His collocatis et coagmentatis alius insuper ordo additur, ut
idem illud intervallum servetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus
intermissae spatiis singulae singulis saxis interjectis arcte contineantur. Sic dein-
ceps omne opus contextitur, dum justa muri altitudo expleatur. Hoc cum in spe-
ciem varietatemque opus deforme non est alternis trabibus ac saxis, quae rectis
lineis suos ordines servant, tum ad utilitatem et defensionem urbium summam
habet opportunitatem, quod et ab incendio lapis, et ab ariete materia defendit,
quae perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta neque
distrahi potest.

tetején a széles deszkák érintkezési vonalát hosszába fektetett léczek fődik be, megakadályozva a víz behatását.

A háttérben nagy palota, szintén fából. Oldalfalán egész szabatosan rakvák a vízszintesen egymásra illesztett, s a belső gerendákra szögekkel erősített, gyalult deszkák. Az oldalfalakon kellő magasságban négyszögű ablakok. A falak ormát párkány díszíti, melyről tompaszögű, s a nedvesség behatása ellen kellően védett tető emelkedik. Az épület homlokzata egyszerű, sima, minden díszítés nélkül. E nagy épület mögött teljesen hasonló, — de kisebb áll, s a kettő együttvéve, mellvédekkel ellátott, kockakövekből álló falakkal van körküvéve.

6-ik ábra. ¹⁾

A nagyobb talán királyi palota, a kisebb pedig Decebal nejeinek, háznépének lakása. Faházzal elégedett meg tehát a király mint Attila, kinek palotáját a sarmizegetusaira is találóan írja le Priscus Rhetor. ²⁾

A két háztömb között sajátos kerek épületek vannak. Az innenső egyemeletes, s nagy kapuja van, — e fölött az épületet kerek befogó párkány jelzi a földszintet és emeletet, melyen négyszögű ablak. A falorom párkányáról emelkedik föl a csúcsban végződő, deszkázott

¹⁾ A városukat fölgyújtó dákokat nem rajzoltam be, hogy a város képe ne legyen zsúfolt.

²⁾ Thierry A.: Attila, Attila fiai, — ford. Szabó Károly. 83. kv. 1.

tető. Szomszédja már több emeletes, — magassága után ítélve, valószínűleg, három, és sokkal diszesebb, mint párja. Második emeletén nagy, téglányalakú ablak, s fölötte a harmadik emeletet elkülönítő párkány. A legfelső részen két, fölül kerekre vágott ablak. A kerek tető két csonka kúpból van összetéve, s deszkákkal borítva. A felső kúp tetején kettős, vízszintes domború párkány, s az általa befogott síkon hatalmas gömb, — és ezen kisebb, az egész tetőt lezáró golyó. E nagyobb körépület, mint a második emelet ablaka mellett függőlegesen lefelé haladó szögezésből következtethetjük, fa, — s így valószínűleg társa is.

Valószínűleg templom tehát mindkettő, olyan mint a zilmissos-hegyi, a géták legfőbb szenthelye.¹⁾

A művész nem örökölt meg többet a főváros látképéből, de ennyi is elég, hogy megkísérthessük annak képzeleti visszaállítását.

A főváros egészen fából épült, mely akkor, midőn Hátszeg vidékét rengeteg erdők boríták, sokkal könnyebben volt beszerezhető és földolgozható, mint a kőanyag. A szegények apró házikókban laktak, talán együtt barmaikkal; — a jómóduak már fényt üztek, míg a gazdagok téres palotákat építének, — a király pedig jól elkerített épület-tömeget birt, mely el volt zárva a kandi kíváncsiság elől, mint a keleti uralkodók titokteljes várakai. A nép nagyrésze nem üzván földművelést, a házak sűrűn épülhettek, szorosan egymás mellé, mint Konstantinápoly faviskói, melyeket egyetlen, rossz helyre jutott szikra lángra gyújthat. A házak tehát télen nagyon hidegek, míg nyáron, midőn a hátszegi völgy forró, perzselő napja süt kiállhatatlan meleg lehetett — s a barbár nem becsülván az élő fát, a hőséget nem enyhíté a legparányibb árnyék sem. Az utcák szűkek, porosuk, vagy sárosak, telve a tisztasággal nem épen barátkozó gyermeksereggel, házi és kóbor állatokkal, melyek a keleti városoknak elmaradhatatlan kellékei. A város tehát alig tehetett kellemes benyomást a nyugati műveltség és építkezési módhoz szokott szemre.

II. A dákok.

A dák hadsereg létszámáról csak két egymástól jelentékenyen eltérő adatunk maradt fenn Strabo nagy munkájában. Szerinte Buri-vista 200,000 főnyi sereggel rendelkezett,²⁾ míg holta után a törzsekre osztott nemzet csak 40,000 fegyverest tud kiállítani Augustus végső éveiben.³⁾

¹⁾ Macrobius : Sat. I., 18.

²⁾ Strabo 7., 3., 13.

³⁾ Strabo 7., 3., 12.

E két adat között világos az ellenmondás, ha egyszerűen úgy vesszük azokat, mint Strabo írja, — hisz Burivista Julius Caesar kortársa volt, s talán túl élte a nagy dictatort, úgy hogy e roppant hanyatlásnak egy emberöltő alatt kellett volna bekövetkeznie. Ez majdnem a lehetlenséggel határos, midőn nem hallunk háborúkról, nagy járványokról, s új vándorlásról. Strabo utóbbi adatát valószínűleg úgy kell értenünk tehát, hogy minden törzs 40,000 embert állított ki, a mi, négy törzs lévén,¹⁾ ismét megközelítené a Burivista korából fennmaradt számot. S a hiány nem oly nagy, hogy azt komolyan fontolóra kellene vennünk, midőn nem pontos statistikai adatok, hanem csak hallomás alapján nyílt alkalma Strabonak ama számokat beiktatni munkájába.

Ha az első adatot fogadjuk el, és a harczképes embereket a népesség tíz százalékára tesszük, úgy két milliónyi lett volna az egész nemzet.²⁾ S ez a szám, ismerve a gyalog népek nagy tömegeit, és a roppant területet, melyen a dákok szétszóródva laktak, — teljesen hihető. Hatalmas erő, mely sok gondot okozhatott a tartományi helytartóknak, a római kormánynak, mert nemcsak a dákokkal volt baja minden pillanatban, de a velők törzsrokon thrákokban sem lehetett megbíznia.

A két milliónyi szám kisebb-nagyobb ingadozásokkal évtizedeken át megmaradhatott, s jelentékenyebb veszteséget a dákok csak akkor szenvedhettek, midőn Aelius Catus 50,000 embert telepít át a Duna balpartjáról Thraciába,³⁾ hol, nem említetvén többé, kétségtelenül beleolvadtak a meghódolt törzsekbe. Ha e szám a fegyverviselő férfiakat jelenti, úgy a dákok erejének csökkenése óriási volt, — de a barbárok könnyen elviselhették, mert az új nemzedék néhány év alatt teljesen pótolá a hiányt.

Mint a classicus adatokból sejthetjük, a dákok nemzeti szervezete törzsrendszeren alapult, s a források főnököket, részkirályokat említenek, de olyan uralkodóról, ki egész nemzetét egyesítette, csak kétszer beszélnek. Az egyeduralkodás tehát nem volt szerves, történeti alapon fejlett intézménye a népnek, — csak időnkint létesíté azt egy-egy kiváló ember, kinek holtával ismét megdőlt a trón. Megdőlt Burivista halálával, midőn a nemzet négy részre bomlott, meg Decebal öngyilkossága

¹⁾ Strabo 7., 3., 11.

²⁾ Polgárosult állam e százalékot még akkor sem bírja kiállítani, ha a katonakötelezettség általános, — s a férfikor ötvenedik évéig érvényesítettik is. Míg barbár vagy félbarbár államokban könnyen lehetséges. Csak Montenegró példájára kell utalnunk, midőn kétszázazernyi lakosságából a legutolsó orosz-török háború idejében húszezer ember fogott fegyvert.

³⁾ Strabo 7., 3., 10.

után, s a meg nem hódolt törzsek még Commodus idejében is főnökök alatt élnek.

Sajnos, hogy a törzseknek egymáshoz való viszonyáról nincsen semmi tudomásunk. Nem értesültünk arról, miképen fűzték össze őket a közös nyelv, szokások; voltak-e közös politikai intézményeik; miképen terveztek, hajtottak végre egyes törzs erejét meghaladó vállalatokat; — kik, milyen megállapodások szerint bizattak meg a harcz egységes vezérletével? Annyit azonban mégis mondhatunk, hogy kormányformájok aristocraticus volt — ez együtt jár a törzsszervezet természetével, s ennek megfelelő a kölcsönös érintkezés, katonai szervezet. A politikai ügyek intézése, a sereg vezérlete, kétségtelenül a főemberek kezében volt, kik hatalmukat nagy vagyonuk és születésük jogán birták s hagyák utódaikra. Eme aristocraticus szervezeten kelle alapulnia a katonakötelezettség és katonaaállításnak is. Az urak személyesen valónak kötelezve mint minden népnél, s ki kellett állítaniok háztájuk összes fegyverfogható férfitagját. Gyalog nemzetek főnökei pedig mindig tömérdek fegyverviselő szolgánéppel lévén körülveve, a sereg magva az urak jobbágyaiból s hűbéreseiből telt ki, úgy hogy a szabad, de kis vagyonnal rendelkező emberek száma nagyon csekély lehetett. S így a vezérletnek is az urak kezében kellett lennie, és ők annál magasabb rangot foglaltak el a katonai hierarchiában, minél több fegyverest tudtak kiállítani. A dák sereg tisztjeit Traján oszlopán, hegyes, néha a homlok magasságáig, merőleges vonalakkal áttört fővegeik, s rojtos köpenyeikről könnyen fölismerhetjük. Ily megkülönböztető jelekkel ellátott ruhát viselnek a sárkány- és vexillum-tartók is. Öltözetük egyebekben teljesen megegyezik a gyalog, mint lovas legénységével. Toilette-jök darabjai a következők:

1. A hosszú ujjú, kézelős, derékon átkötött, térdig érő felöltő sagum), melyet a tisztek arany és ezüsttel ékítenek.¹⁾

2. A köpeny, melyet vállakon viseltek, s mellükön tűvel kapcsoláltak össze.

3. A bokánál átkötött s a lábbelibe dugott nadrág, mely annyira meglepte a rómaiakat, hogy Gallia egy részét »Braccata«-nak nevezték el. A zordon éghajlat tévé szükségessé e ruhadarabot Galliában, mint Daciában, s a sarmát síkságon, hol oly általános, — hogy a Fekete tenger vidékén lakó görögök is elfogadják.²⁾

¹⁾ A sarmaták »saga fiblatoria«-ira vonatkozólag. Ld. Triginta Tyranni. Regalianusban Claudius levelét: Arcus Sarmaticos et duo saga ad me velim mittas sed fiblatoria, cum ipse misi de nostris.

²⁾ Ovidius. Trist. V., 6., 17., braccata turba Getarum; V., 7., 49.: Pellibus et laxis arcent mala frigora braccis — oraue sunt longis horrida tecta comis. V.,

4. Lábbelijök: rövid, egyszerű átkötővel, melylyel a nadrágszárat szoríták be, ellátott bakancs.

A barbár népek az ijesztő félelmes külsőt kiválóan fontosnak tartván, a géták lehetőleg hosszú haját, szakállat eresztének s fülig mocskosak voltak, ¹⁾ és a harczba, támadásra egetrázó lármával indultak. Hasonlóan a dákok, kik a Columna Traiana tanúsága szerint szintén nem használtak ollót és borotvát, úgy hogy a rómaiakhoz képest egész szakáll és hajerdő födi arczaikat, fejeiket. S hogy még rútabbak legyenek, még a tetoválást is használták. ²⁾

A dák sereg külseje tehát nagyon kelletlen, izléstelen lehetett, s ellenfeleinek e rémletes exterieur-höz előbb hozzá kellett szokniok, hogy nyugodtan, hidegvérrel szállhassanak szembe velök.

A sereg legnagyobb része gyalogságból állott, s csak kis töredék, valószínűleg a leggazdagabbja, volt lovas. Az oszlopon kivétel nélkül gyalog ütközetek tüntetvék föl, s csak egyetlen esetben látunk lovas támadást ³⁾ és ez is szerencsétlenül üt ki, mert a lovasok a nagy folyóba fulladnak. A lovak kicsinyek, erősek, hegyi fajnak látszanak, melyet talán a délkeleti Felföld bércezes vidékein ismertek meg. A lovasok nyereg nélkül ülnek paripáikon, s ménjeiknek egész felszerelése a zabla, kantár s a szügyökön lévő szíj. ⁴⁾

A hadsereg fölosztása, belső berendezése, administratiója ismeretlenek. A nagyobb hadtestek, már a könnyebb alkalmazhatás miatt is, kétségtelenül kisebb részekre voltak fölosztva, s talán ezeknek jelvénye a rómaiakéhoz hasonló vexillum, melyre kígyó, jobban sárkány volt kivarrva vagy kifestve. E vexillumok színesek lévén, valószínűleg az egyes csapatok megkülönböztetésére szolgáltak, vagy pedig a főnököket jelzék színeik.

Második főjelvényök a sárkány, mely kétségtelenül szent symbolum is, talán a főistené épen úgy, mint a rómaiak sasa, majd a kereszténységet fölvevő birodalom zászlain a kereszt, és őseinkén a karvaly. E jelvény feje rézből készült, s leginkább farkasfőhöz hasonlít. Fülei hegyesen fölállanak, mint a figyelő állatéi, éles, nagy fogakkal telt szája nyitva van, nyaka fodros, teste hosszú, kígyó alakú, — halfarkkal. Ha

10., 33.; Hos quoque, qui geniti — Graia creduntur ab urbe — pro patrio cultu Persica bracca tegit.

¹⁾ Ovidius. Trist: V., 7., 17: Vox fera, trux vultus, varissima Martis imago. — U. ott: squalidus Geta.

²⁾ Herodotus a thrákokról: V., 6. — A dákokról Plinius: Hist. Nat. XXII., 2.: Illinunt certe aliis aliae faciem in populis barbarorum feminae, maresque etiam apud Dacos et Sarmatas corpora sua inscribunt.

³⁾ Froehner: La col. Trajane pl. 55—56.

⁴⁾ Froehner u. o. pl. 42.

a zászlótartó gyorsan haladt vele vagy szél volt, úgy a száján beható áram fölfújta, s a farkán lévő kis nyílason zizegve tódult ki. E sárkány fejénél fogva volt rövid rúdra erősítve, — s fölfúva vízszintesen lobogott. ¹⁾

E jelvényeket majd itt, majd amott látván a harcban, stratégiai helyöket nem tudjuk megállapítani, de kétségtelenül úgy alkalmazák azokat, mint a rómaiak labarum, vexillum és signumait. A zászlótartók mindig a legelőkelőbb emberek, s ha a sárkány valóban szent jelvény, akkor talán papok vitték.

A hadi jelvényekből következtetve a seregnek megvolt a kellő tactikai fölosztása, talán a római mintára: legio, cohors és centuriakra volt csoportosítva, és a síkföldön, kétségtelenül őrszemek által biztosított fölvonulás előzte meg a támadást, mely vezényszóra egyszerre történt az egész homlokvonalon, míg váltakozó fölszínű terepen a talajhoz alkalmazkodva szétszórta harczoltak, kellő tért engedve az egyéni ügyességnek, személyi bátorságnak. Traján oszlopán is ilyen harczokat látunk legtöbbször, melyekben a lovasság soha sem vesz részt. Ez úgy látszik csak a vezérlet szolgálatára volt rendelve vagy küldönczi teendőket teljesített s végezte a kémiszolgálatot. E nehéz hivatásban része volt tán a gyalogságnak is, mert az oszlop egyik csoportozatán két dák foglyot visznek a rómaiak császáruk elé,²⁾ holott semmi nyoma közeli vagy távoli ütközetnek.

Ily szervezetű hadseregben a vezérletnek egységes és körültekintőnek kellett lennie, mely nagy engedelmesség és szigorúan fegyelmezett csapatokra támaszkodhatott. Ide vágó adataink azonban nincsenek. Az oszlopon gyakran látván, hogy a dák urak értekeznek, föltételezhető, hogy kényes pillanatokban, a király vagy vezér összehíván a főnököket hadi tanácsot tartott.

Hogy miképen tarták fenn a fegyelmet, miképen büntettek és jutalmaztak, annak semmi nyoma.

A dákok megbarátkozván a nemzetközi jog formáival, a háború vagy béke kérdéseinek elintézésére gyakran küldtek követeket, kik a viszonyokhoz képest előkelő emberek: pilophori = főveges, vagy földetlen fejű; comati = üstökös, közönséges emberek, kik fegyveresen, zászlókkal, cytherát játszva jelentek meg, oly szertartásokkal, milyen megilleti azt kihez járultak. Traján előtt eldobja zászlóikat, fegyvereiket térdre borítanak és kezét csókolnak midőn vége felé hajlik a háború,

¹⁾ Suidas : *συνεῖα σαρδία*. Ammian. Marcell : 16., 10. : *purpureis subteminibus texti dracones, hastarum summatibus illigati, hiatus vasto perflabiles ex ideo velut ira percipiti sibilantes caudarumque volumina relinquentes in ventum.*

²⁾ W. Froehner : pl. 42.

— s a megaláztatást a legelőkelőbb emberek szenvedik, míg a római győzelmek előtt, közönséges emberek állva adják elő urok kívánságait.¹⁾

A dák sereg jelentékeny hadikészleteket szállítván, voltak négykerekű szekerei is, melyek többször előfordúlnak Traján oszlopán is.²⁾ Szállító eszközökkel rendelkezvén, gondját viselik sebesültjeiknek is, összeszedték azokat, ha lehetséges volt még az ütközet folyamán, elszállítván őket oly helyekre, hol nem voltak többé veszélyeknek kitéve. Látjuk mint viszik a harcztáborokat a közeli erdőkbe, később szekerekre rakják a teljesen tehetetleneket s ápolják, fölhasználva kezdetleges orvosi ismereteiket, melyeknek emlékét fönntartá Traján udvari orvosa is.³⁾

Az élelmezés, ha társzekerüket nem érte baj, rendesen történni lehetett, s főleg húsból állhatott, de növényi táplálékot is használhattak, mert a földművelés már meghonosult Daciában, s a római élelmezők aratnak, gabonát gyűjtenek a dákok által elhagyott, de megművelt területen.

A hadi foglyokkal alig bántak a leghumanusabban. Az oszlop XVI-dik csoportozatán⁴⁾ póznákra tűzött fejeket látunk, a XXVIII-ikon⁵⁾ teljesen levetkeztetett férfi van kocsikerekre feszítve, a XXXVIII-ikon pedig⁶⁾ dák asszonyok a mindenökből kifosztott rómaiakat fáklyákkal égetik fejökön, hátukon, vállaikon, a mi nem a legelőnyösebben illusztrálja a dák gyöngéd nem emberies voltát.

A dákok fegyverei a fegyvergyártás nagy fejlettségéről tesznek bizonyosságot, — sokféleségök pedig tanúsítja, hogy mindig a czélnak megfelelően alkalmazzák azokat. Innen a nagy változatosság.

Fegyvereiket, melyeknek használati módját a Traján-oszlop számtalan csataképén tanulmányozhatjuk, Apollodorus az oszlop alapján gyönyörű csoportozatba gyűjté össze, az első hadjárat zárcsoportozatán pedig pompás tropaeumot alkot azokból. — Ezekről veszem az alábbi sorozatot, külön csoportosítva a támadó, külön a védő fegyvereket.

A támadó fegyverek:

1. A rövid, visszahajlott, sarló alakú, görbe kard, speciális dák fegyver, melylyel kézviadalban rendkívül mély és veszélyes sebeket

¹⁾ Athenaeus Theopomp nyomán 12., 627. l. — Amm. Mar. 17., 10.: Pacem genibus curvatis orabat; 23., 3.: Genibus supplex nisi, v. ö. 15. — Dio Cass. 68, 10. Petrus Patr. Excerpta: 4., 123. Bonn 1829. W. Froehner: pl. 52., 52/53., 152., 164., 172. A négy utolsó pileatus követség.

²⁾ W. Froehner pl. 63.

³⁾ W. Froehner pl. 49.

⁴⁾ W. Froehner pl. 50.

⁵⁾ W. Froehner pl. 63.

⁶⁾ W. Froehner pl. 70.

vághattak. A görögök és rómaiak e fegyvert sohasem használták, de ismerték, mert a thrák gladiatorok rendszeren ilyen kardokkal vívtak.¹⁾ A gétáknál szintén közkeletű.²⁾ Eredetére nézve keleti, s a perzsák és parthoknál igen kedvelt harczi eszköz. Az Amboglanna-ban (Birdoswald — Angolország) Cohors I. Aelia Dacorum által Julius Modius legatus tiszteletére dedicált föliratos táblára is ilyen kard lévén vésve, valószínű, hogy a rómaiak meghagyák Daciában sorozott segédsapataiknak megszokott nemzeti fegyvereiket.³⁾

2. Ugyanazon alakot hosszabb formában is használván, alkalmas volt arra is, hogy a harcos súlyos csapást mérjen ellenfelére.

3. Hosszú egyenes kard, diszes markolat és tokkal. Traján oszlopán az előkelők és lovasok oldalán látjuk.

4. Rövid, széles pengéjű, két élű, egyenes kard, azonos a pun háború után Rómában meghonosult spanyol karddal. Alkalmasabb a szurásra mint a vágásra. A jobboldalon viselték.⁴⁾

5. Egyenes diszes tokú tör, melyet övükben a baloldalon hordtak.

6. Kisebb, nagyobb, egyenes vagy görbe pengéjű kések.

7. Hosszú lándzsa (λόγχη, λανίη). Hegye vas vagy bronz, míg a nyele fa. Szurásra használták.

8. Rövid vető lándzsa, mely a gall »matara«-hoz hasonlított.⁵⁾

9. Kézviadalban veszélyes fegyverek voltak a nehéz, elől fokoshoz hasonlító, ívalakú élel, hátul pedig kalapács fejjel ellátott csákányaik, melyeket egyformán használtak favágásra, erdőirtásra, mint a harcra az itközetben.

¹⁾ A thrákok nemzeti fegyvere Valer. Max. III., 2., 12. Juvenalis Sat. VIII. 201., a thrák gladiatorokról: Nec clypeo Gracchum pugnans aut falce supina. V. ö. Fabretti: De columna Traiani syntagma. Roma 1683. — 256. l. s közli M. Antonius Exochus nevű gladiator domborképét, ki ily thrák karddal győzött. Herodot »ἐνχειρίδιον σμίχρον;« Thucydides: »μαχάρα,« — Ovidius »culter«-nek nevezi e fegyvert.

²⁾ A gétákról Ovid: Trist. V., 7., 17.

Dextera non segnis fixo dare vulnera cultro
Quem vinctum lateri barbarus omnis habet.

³⁾ Corpus Inscriptionum Latinarum VII., 838.

⁴⁾ A gall és spanyol kard közti különbségről Livius így ír: 22., 46., 5: Gallis, Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant, dispaes ac dissimiles gladii: Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hispano, punctim magis quam caesim assueto petere hostem, brevitate habiles et cum mucronibus. — Vegetius 1., 12.: Praeterea non caesim, sed punctim ferire discebant. Nam caesim pugnantes non solum facile vicere, sed etiam derisere Romani. Caesa enim, quovis impetu veniat, non frequenter interfecit, cum et armis vitalia defendantur et ossibus; at contra puncta duas uncias adacta mortalis est.

⁵⁾ Jul. Caes. Bell. Gall. I., 26.

10. Rövid nyelű, gömbölyű fejű buzogányok.

11. A dákok kitűnő íjászok voltak. Ijaik azonos szerkezetűek a géták és szarmatákéival: erős, ruganyos érczív vagy állatszarkak erősítvék össze ugyancsak ívbe, — s a följazott ívből a vesszőt ökör- vagy lólelekből sodort húr, vagy bőrszálakból készült fonadék vetette ki. Vesszőiket jól számított távolságból tömegesen, vagy a helyzetnek megfelelően szétszórtan röpiték elleneikre, s bármily kicsiny sebet ütöttek is, halált okozó lehetett az, mert nyilaikat valószínűleg megmérgezték ők is, mint törzsrokonaik a géták. — Vesszőik hosszúsága viszonyítva az alakok nagyságához körülbelül egy méter lehetett. Nyilhegyök érczből készült szigony alakra, úgy hogy kihúzatván a sebből, nagyobbá, fájdalmasabbá tévé azt. A nyilvégeket tollszárakkal látták el, melyek szabályozák vesszeik járását. Nyilaikat tegezben hordták. A nyíl általános fegyver, egyformán viselik és használják azt az előkelők, mint legénység. ¹⁾

A dák sereg nem viselt pánczelt; Traján oszlopán nem látunk egyetlen lovast vagy gyalogost sem vasba öltözve. Nem fordul elő még a lábszárpánczél sem, — pedig Kriton megemlíti.

Az eddig elsorolt fegyverek csak egyes ember használatára alkalmasak, míg a hadi gépekhez már föltétlenül több, kellően kiképzett katona volt szükséges. A gépek használatát s készítési módját Decebal a rómaiaktól tanulta, Domitianus gépészeitől, kiket a császár 89-ben küldött Daciába. S a Traján ellen vívott háborúban alkalmazzák is e gépeket. A rómaiaknak összes ostromeszközeit azonban aligha ismerték, mert a forum traianumi pompás oszlopon csak kettőt találunk és pedig:

1. A ballistát — követő gépet. ²⁾

2. Az ariest — a faltörő kost, — amaszt a rómaiakéval teljesen azonos szerkezettel, emezt pedig legegyszerűbb alakjában. Az oszlop LII-ik csoportján ³⁾ ábrázolt faltörő csak kosfővel ellátott közepes hosszúságú és vastagságú gerenda, — melylyel három ember igyekszik megbontani az ostromlott vár bástyaszögletét.

Az itt elősorolt kézi fegyverek és harczi gépek főkép támadók,

¹⁾ Ovid. Ep. I., 2., 23.: Tecta quae rigent fixis veluti vallatta sagittis. U. o. 83. v. dant illis animos arcus pleneaeque pharetrae. — Ex Pont. III., 1., 26.: Tinctaque mortifera tela sagittae madet. IV., 9., 84.: Sintne tinctae serpentis felle sagittae. Trist. V., 7., 15.: In quibus extremo, qui non coryton et arcum — telaque vipereo lurida felle gerat stb. Az íjak hurjairól. Ovid. Ep. I., 2., 25.: At semel intentus nervo levis arcus nervo equino.

²⁾ Verhandl. der Heidelberger Philol. Vers. s. 226. kv. ld. főképen Rüstow: Geschichte des Griech. Kriegswesens 381. kv. l.; és Köchly und Rüstow: Griechische Kriegsschriftsteller — Hero, Philo és Vitruvius megfelelő fejezeit.

³⁾ Froehner pl. 56.

bár jó részben a védelemre is alkalmasak valának. Nagy számuk eléggé igazolja, hogy a dákok inkább kedvelik a támadást, mint a védelmet, hogy egész hadi szervezetök támadó háborúra volt alapítva, — míg a védelem csak másodrangú — mint a barbar népeknél szokott lenni, még azután is hogy letelepülnek, — másodrangú úgy látszik még azután is, hogy megtanulták a várépítést, vagy pedig nem volt kellően, egységesen szervezve. Trajan háborúiban a védelem egészen rendszertelennek látszik. A várakat védik ugyan, de azok aligha voltak egymással összeköttetésben, mert nem látjuk sehol, hogy az őrségek, a rendes csapatok egymás segélyére sietnének s megkísérlenék a veszélyeztetett pontok fölmentését. Megtanulták tehát a rómaiak hadi technikáját, tacticáját, de annak mélyeibe nem hatoltak be. S ezért nagyon is érthető, hogy Decebal a védő háborúban miért veszté el ruganyosságát, találékonyosságát, holott előbb mindent föl tudott használni a maga előnyére, minden fát, bokrot, sziklát — kimeríthetetlen volt a hadicselek fölhalálásában, használatában — melyekkel mindig czélt ért, még oly hadvezér ellen is mint Julianus.¹⁾

Kézi védő fegyverök csak kettő volt:

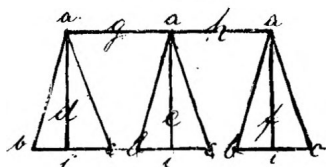
1. A bőring, milyeneket Trajan tropaeumain s az oszlop piede-stálján látunk.

2. Az ovalis, tojásdad alakú pajzs, melyet balkarjukon viselnek, s a legváltozatosabb czifrázatokkal látnak el. Arabeszkék, csillag-symbolumok, nap és holdjelvények, rosetták, palmetták, stylizált virágok, fonadékok, s körbefutó vonaldíszítéseket alkalmaznak, melyek talán személyes és a birtokos személyével összefüggő jelvények.

Legkülönösebb védelmi eszközök a háromkerekű szekerek. Szerkezetük elég sajátos. Valószínűleg vasból készült, átlóval (*a-i*) ketté osztott háromszögek, melyek az *a, b, c* pontokon széles kerekkel vannak ellátva, és *b, c* oldalon véső alakú vágó eszközökkel szerelvek

föl, — s a *b* pontra még erősen hajlott kasza is van erősítve. Ilyen szekér három *d, e, f* van egymás mellett, teljesen azonos szerkezettel, s a szögek *a* pontjánál mind a három hozzá van kapcsolva egy vastag rúdhoz olyképen, hogy *d* és *e* között a *g* ponton, továbbá *e* és *f* között *h* ponton a tengelyként szolgáló rúdra nagy és nehéz henger van fölfűzve. Froehner e hengereket nehezékeknek vagy gyulékony anyagokat

7-ik ábra,

¹⁾ Dio Cassius 67., 10.

tartalmazó dobozoknak mondja. ¹⁾ Tocilescu a második föltevést fogadja el. ²⁾ Ez azonban nagyon kétséges. A dákok aligha ismertek oly anyagokat, melyek ütés- vagy dörzölésre lángra lobbannak, a tüzet pedig alig tudták olyképen szabályozni, hogy az csak meghatározott időben kapjon lángra. Nehezekek voltak tehát azok, melyek a gépet súlyosabbá, és hatásaiban rombolóbbá tevék, midőn a vár védői lebecsáták az ellenségnek talán zárt sorai közé, magaslatról vagy domboldalról. ³⁾

E védelmi eszközök használati módját, alkalmazását Traján oszlopán tanulmányozhatjuk a várakkal együtt, melyeknek megoltalmazása volt rendeltetésük.

A dákok koruknak legkiválóbb, legharcziasabb népei közé tartoznak, s a háború létüknek egyik főeleme, melyet nem nélkülözhetnek, mely nélkül nem tudnak élni. Évről évre kalandokba bocsátkoznak tehát, ott kísértve meg szerencsájüket, hol legkönnyebben vélnek boldogulhatni. A római birodalom szenved talán legtöbbet tőlök, míg Trajan véget nem vet nemzeti függetlenségüknek, önállóságuknak. E harcziasságuknak okai jó részt vallásukban gyökereznek. Sajnos, hogy vallásrendszeröket csak töredékesen vázolhatjuk, — mert adataink hiányosak, ellentétesek s néha annyira összevegyitik a valóságot mesékkel vagy szerzőik képzelődéseivel, hogy az igazságot jóformán lehetetlen megkülönböztetnünk a félreértések és tódításoktól. És még az is növeli a nehézségeket, hogy a thrákok és törzseik, s a géták- és dákokra vonatkozó följegyzések teljesen összefolynak, a régieknél épúgy mint a későbbi íróknál, — egy kalap alá vonva minden népet, — és ha különböztetnek is, oly ritkán teszik, hogy alig van hasznunk a közvetlenül vonatkoztatott adalékokból. Ez főképen a dákokról áll, kiket sohasem, vagy csak hiányosan választván el a gétáktól és rokonaiktól, — el kell fogadnunk reájok nézve is mindazon adatokat, melyek kellő critica után az egy fajbeli népekre alkalmazhatók.

¹⁾ Froehner az 1865-iki kis kiadásban 141. l. A nagy kiadás szöveggönyvében (22. l.) már nem koczázta magyarázatot.

²⁾ Gr. G. Tocilescu : Dacia înainte di Romani 749. kv. l.

³⁾ Froehner pl. 148. Az Arcadius és Honorius idejébeli Notitia Utraque dignitatum lyoni 1608-i kiadásához mellékelte »De Bellicis Machinis« című könyv több hasonló gépről emlékezik meg : 203. l. : *currus drepanus* — cuius posterior supra currum pars cultris in ordinem exstantibus communitur. — 206. l. *currodrepanus clipeatus* — clypeis acuto ferro circumdati, velut in propugnaculo positi communitur. — 204. l. : *clipecentrus tichodifrus* — cuius axium extremitate et frons, nec non et superior latitudo, falcinis et lanceis armatur diligenter aptatis. — Ez adatok elég világosak, de vajjon hitelesek-e? — v. ö. Procopius : Bellum Goth. II. A géták által Nagy Sándor ellen használt ily gépeket (334. Kr. e.) leírja Arrian I., 1.

A dákok vallása több isten hívés, — melynek Olympján Zalmoxis trónol. Érdekes alakja megragadá már az ó-kori észlelők figyelmét, — s Herodotus ¹⁾ följegyez róla egyet-mást, — de oly kétes és valószínűtlen, s nagy adag euhemerismussal vegyített dátumokat közöl, hogy az istenség megszűnván mennyei hatalom lenni, és a herosok közé szorulna, ha elfogadhatónak vélnők a tudós görög adalékait. Szerinte, — s ő a Hellespontus és Fekete tenger mellékein lakó görögöktől hallá — Zalmoxis samosi volt, Mnesarchos fiának Pythagorasnak rabszolgája. Hű és kiváló szolgálataiért fölszabadíttatván tekintélyes vagyont szerzett, melylyel hazatért Thraciába. Honfitársait félvad állapotban találta, s oly kicsapongásokba merülve, melyekkel ő, Pythagorasnak a finom ioni életmódhoz szokott rabszolgája, nem tudott megbarátkozni. A piszkos oduk vagy sátrak nem elégítvén ki, fényes csarnokot építtet, hol tárt karokkal, szives látással fogadott mindenkit, görögösen vendégelve polgártársait, — de poharazás közben tanítva is őket — különösen a lélek halhatatlanságára, s hogy holtuk után olyan helyre jutnak, hol örökké élvén, minden jóban részesülnek. És míg polgártársaiba a jövőendő jobblét hitét csepegteté, titkon földalatti lakóhelyet építtetett, s ellátva azt minden szükségessel, eltűnt hivei elől, elvonult üregébe, teljes három évet töltvén sötét magányában. Polgártársai, barátai kezdetben hittek visszatértében, s várva várták őt, — de nem adván semmi életjelt meggyőszolák őt, és már feledni kezdék, midőn hirtelen megjelenve előttök bebizonyítá tanainak igazságát. Ezóta föltétlenül hittek benne, és istenként imádják. Herodotos eme regéjét az ó-koriak többször ismétlik, — itt-ott meg is bővítve, de a nélkül, hogy hitelességében egy perczre is kételkednének.

Korunk írói közül Roesler az első ²⁾ ki rámutat Herodotos meséjének valószínűtlenségeire, s elvetve annak magyarázatát Zalmoxisnak főhelyet jelöl a géta és dák mythológiában. Az istenség attribútumait, jellegét azonban ő sem kutatja tovább, pedig alakja eléggé megvilágítható. Hasonlít a védák Rudrájához, ki viharföllegekkel jár s villámokat szór, de dörgésével, zúgásával a levegőt is tisztítja, kit ezért mint legkiválóbb, legjobb orvost imádnak s hívnak segélyül, kinek követői a holtak lelkeivel szaporodó s énekben jártas Marutok, — a felhők szellemei. Zalmoxist is viharzó istennek tekinték, de a mindent meggyógyító orvosnak is, kihez szent énekeket intéznek s varázsserejű fohászokat. És miként a védai Rbhus fölébredvén álmaikból új életre keltik a tenyészetet, úgy Zalmoxis is bőven adván minden kincséből

¹⁾ Herodotus IV., 95.

²⁾ Roesler R.: Romänische Studien 59. I.

földalatti üregbe vonúl el, hol három évig rejtőzvéen csak a negyedikben tér vissza. Áldást, tenyészetet adó természeti isten ő, kit miként Dionysos Sabaziust minden harmadik évben ünnepeltek. A german Thôrral közös vonása a téli medvebőr.

E kiváló istenség nevét bonczoló kés alá vevék már az ó-koriak. Porphyrios ¹⁾ a thrák *Ξαλμός δορά ἀρκτου* magyarázza. S ezen etymonhoz alig férhet kétség, mert a szanszkrit *carman* s a perzsa *čarm*, bőrt, állatbőrt jelent — az erani *r* meglágyúl *l*-re a thrákban — és e bőr a termelő földet jelképezi. A szó második *oxis* részét, mondja Tomaschek, ²⁾ igen nehéz megmagyarázni — talán összefügg a szanszkrit *ukšyant*-tal, vagy még inkább *ukš*, megüntözni, megnedvesíteni szóval. Így Zalmoxis a földet megtermékenyítő eső lenne. Herodotus szerint a geták sajátképi főistene Gebeleizis. ³⁾ Tomaschek e nevet Zalmoxis synonym-jének mondván, a fölíratokban előforduló Δι Ζιβελισούρδω vagy Ζιβελισούρδω, s a thrák Ζιβελμός alapján Zebeleizis-nek írja. A *zb* kezdetet látjuk Zburulo thrák város névben is. Tomaschek úgy véli, hogy a *zēbel*, *zibel*, *zbel*, az erani *zbara* = bolt (az égé) emelkedés, — az *izi* végzet pedig *yazyā* = tisztelendő, imádandó alakból kopott el. Zalmoxis tehát az ég istene is, ⁴⁾ és kétségtelenül azonos Herodotus Ares-ével is.

Herodotus említi még Dionysos-t, a thrákok Sabazius-át. ⁵⁾ Szmélyében a rómaiak Sol és Liber-je egyesülnek. Artemis-t, a thrák Bendis-t (Mendis) imádták Lemnoson is. Thrák istennekként említettnek még Molis és Atartis ⁶⁾; — az első valószínűleg a halál istennője utóbbi pedig a ház és tűzhelyé.

Vallásuknak legfőbb tana, mely körül az egész csoportosult, mely leginkább magára voná a szomszéd művelt népek figyelmét, — a lélek halhatatlansága volt. Herodot is említi már. E dogma azonban nem általános és nem egyöntetűen formulázott. Némely törzsek hitték, hogy a meghaltak lelkei újra visszatérnek az emberekbe — palingenesis — s hogy a világ mindig a régi lelkekből újul meg. ⁷⁾ De e hitnek megvan ellentéte is, mert sokan, talán a törzsek nagyobb része ama meggyőződést táplálta, hogy a halállal minden megszűnván a teljes meg-

¹⁾ Porph. Vita Pythag. c. 14.

²⁾ Tomaschek W. : Les restes de la langue Dace. Extrait du Muséon. 19. l.

³⁾ Herod. IV., 94.

⁴⁾ Tomaschek W. u. ott. 20. l.

⁵⁾ Schol. in Aristoph. Vesp. 9. : Σαβάζιον δε τὸν Διόνυσον οἱ Θράκες καλοῦσι.

⁶⁾ Chaeroboscus. Anecd. ed. Bekker. 3., 1192. Μενδῖς, Μολῖς, Ἀταρτίς. ταῦτα δὲ εἰσιν ὀνόματα δαιμόνων παρὰ Θράξιν.

⁷⁾ Pomp. Mela II., 2. : id varia opinio perficit; alii redituras putant animas obeuntium.

semmisülés következik be. És ez anyagias nézetet csak az nemesíti, hogy hivei nem siránkoznak a halálon — sőt ellenkezőleg készek valamilyen pillanatban, megválni az élettől. De bármelyik nézetet fogadják is el a törzsek, — a hatás mindig ugyanaz volt; az életet nem becsülik, a halált megvetették, vagy éppen óhajták.¹⁾ A géta vagy dák sohasem kételkedett, habozott midőn megveretve szolgaság vagy halál között kelle választania. A királyok s harcosok egymással versenyezve lőnek öngyilkosok: így Dapyx és Decebal s a Sarmizegetuza várába zárkóztak hősök.

Ily viszonyok között a nők is éppen olyanok mint a férfiak. Midőn a férj elhunyt, az asszonyok, — nejei között heves versengés támadt, hogy melyiköket öljék meg s temessék el a halottal, mert e nagy kitüntetésben csak az részesülhetett, kit a jobblétre szenderült, barátainak ítélete szerint, a legjobban szeretett. A visszautasítottak keserű könyvekkel, siránkozással fogadják a választás eredményét.²⁾ A legyőzött dákok nejei mosolyogva nyújták egymásnak a méregpoharat.

Az élet és minden földi jónak ugyane megvetéséből származott a géták egyik törzsrokonának különös, rendkívüli ridegség- és kedélytelenségre mutató szokása is. A trausok meggyászolják a gyermek születését. Szomorúan ülnek körötte apja, anyja, rokonai, sirva sorolva föl mindazon nyomorúságokat, melyek a parányi újszülöttet érni, terhelni, kínozni fogják. Míg ha meghal valaki, úgy örvendenek, mert az elhunyt, megszabadulva minden földi nyomorúságtól, örökre boldog.³⁾

Az életnek e nem-becsülése, — az ezer babona, a természet rémületes tüneményei által keltett félelem főoka minden barbar népnél, hogy istenciknek fontos és döntő alkalmakkor, midőn föltétlenül el akarnak érni valamit, — embereket áldoznak. A gétáknál is divatos volt annak egy sajátságos módja: a Zalmoxis-hoz való követküldés. Négy évenként, sorsolás által választák ki az arra szánt embert, elmondva neki a törzs kívánságait, egyesek óhajait, lelkére kötve, hogy híven adja elő azokat a legfőbb istennek. Erre körbe állottak néhányan,

¹⁾ Herod. IV., 93. Ἦταί Θρηάκων σύντες ἀνδραποδαῖται. — P. Mela. II. 2.: Quidam (Thrace) feri sunt, et ad mortem paratissimi, Getae utique. — Julianus (ed. Heus Gottingue 1741., p. 23.)

²⁾ P. Mela II., 2.: Ne feminis quidem segnis est animus. Super mortuorum virorum corpora interfici simulque sepeliri, votum eximium habent: et quia plures simul singulis nuptae sunt, cuius id sit decus, apud iudicatuos magno certamine affectant. Moribus datur, estque maxime laetum, cum in hac contenditur vincere. Moerent alii vocibus, et cum acerbissimis planetibus efferunt stb.

³⁾ Herod. V., 4. P. Mela II., 2.: Lugentur apud quosdam puerperia, natique deflentur: funera contra festa sunt, et veluti sacra, cantu, lusuque celebrantur. — A trausokra vonatkozólag Livius XXXVIII., 41.

élesre fent lándzsáikat ég felé tartva, társaik pedig megragadva áldozatukat fölveték magasra, hogy a fegyverek élei közé hullva, végezze életét. Néha azonban nem halt meg a szerencsétlen; ekkor szidalmakkal halmozák el, hogy meg akarta csinálni őket, s mással kezdék a rémületes kísérletet.¹⁾ Az erkölcsök szelidültével nem említik tovább az emberáldozatokat sem a géták-, sem a dákoknál, s az istenséggel való közlekedés ellátását jósdá vállalta el, elfogadva az égiekhez intézett kérdéseket, és megadva azokra a semmit mondó válaszokat.²⁾

A vallás tehát fontos tényező, és dogmáira, parancsaira hatalmas papikaszt ügyel, melynek figyelmét a népéletnek egyetlen mozzanata sem kerüli el. A papok némelyikének tekintélye versenyez a királyéval, hatalma pedig sokszor nagyobb,³⁾ s csakis így történhetett meg, már hiteles historiai időben, hogy Dicaeneus,⁴⁾ mint mondják, idegen országokban, Egyiptomban szerzett nagy ismeretei segítségével Burivistának valóságos támogatója lőn, szentség hírébe jut, s a jövő sejtelmével és tudatával birni látszó bölcs mondásai, a hívő nép előtt isteni tekintélyt szerzének neki. De Dicaeneus nem állott egyedül, később mások gyakorlák a király mellett a legfőbb egyházi hatalmat. Eme dualismus eredetét Strabo a mythicus Zalmoxis idejéből származtatja, s hogy Dicaeneus csak különösen kivált volna az előttünk ismeretlen papi fejedelemek közül.⁵⁾ És királyok szívesen látták őket magok mellett, mert parancsaik, rendeleteik eme szentek által hirdettette isteni erővel bírtak.

A géták többnejűek, — tíz, sőt harmincz nőt tartának, s négy, öt feleséggel még legényéletű embereknek tekintettek. És mégis nagy tiszteletben tarták a nőtlen életet. S ezért a papok és bizonyos secták tagjai nem alapítván háztájját, teljes egyedüliségében éltek, és ez önmegtartóztatás annyira növeli tekintélyöket, hogy bátran szembeszállhattak népöknek minden előítéletével, hibájával.

A családi életnél sokkal jobban ismerjük a dák asszonyok kül-

¹⁾ Herodotus IV., 94.

²⁾ Plinius. Hist. Nat. IV., 18. — Svetonius Aug. 94.: Octavio postea cum per secreta Thraciae exercitum duceret, in Liberi Patris luco barbara cerimonia de filio consulenti idem affirmatum est a sacerdotibus (hogy egykor a világ ura lesz) quod infuso super altaria mero tantum flammae emicuisset, et supergressa fastigium templi ad coelum usque ferebatur, unique omnino Magno Alexandro apud easdem aras sacrificanti simile provenisset ostentum. Dio Cass. 51., 25. stb.

³⁾ Crito in Geticis. Fragm. hist. Graec. IV., 373.

⁴⁾ Strabo VII., 3. 5.; VII., 3., 11. Így mondja Tacitus is bizonyos zsidó királyokról — Hist. 5., 8.: superstitionem fovent: quia honor sacerdotii firmamentum potentiae adsumebatur.

⁵⁾ Strabo az idézett helyen. — Ez intézmény tehát inkább a dákoknál volt honos.

sejét -- plasticus emlékeinkből. A derékon átkötött, ujjas, hosszú tunica, melynek sűrű ránczba szedett alsó része egész bokáig ér, a legfőbb része öltözetüknek. Erre alkalmilag még rövid felsőt vesznek. Fejdíszök, helyesebben fejkendőjük leér egész a nyakig, s hátul szalag tartja össze. Lábaikon a férfiakéhoz hasonló cipők vannak. ¹⁾ Termékük karcsú, magas, arcuk csinos, és ha a művész nem eszményített túlságosan, úgy megérdemlik, hogy szépnak nevezzük őket.

A leányokat Thráciában nem zárták el a férfiatól való érintkezéstől, csak férjhez menetelők után szoríták őket szűkebb korlátok közé. ²⁾ A házasság kötelékének eme szigorú megtartása Horatiusnak ³⁾ néhány panegyricus sorra — melyeknek éle a fővárosi erkölcs-telenség ellen irányult — adott alkalmat. Egyébiránt a házasságot üzletnek tekinték, melyben a vőlegény mint vevő lépett föl a háremébe vezetendő menyasszony alkudozó szüleivel szemben. ⁴⁾

A thrákok életmódja, kikhez hozzászámíthatjuk a gétákat s dákokat, alig különbözött a skythákétól. Legfőbb táplálékuk a nyáron sült és főtt hús, tej, sajt, méz; itták a lóvért is tejföllel keverve. Thracia és Dacia erdei bővelkedének hajdan mindenféle vadban, — honos volt a bölény is, melynek Paeonia és Thracia vadonjaiban való tenyésztét classicus adalékok is bizonyítják. A dákok *zombros* néven ismerték. ⁵⁾ A földművelés kevésbé lévén kifejlődve, növény ételeket nem igen használtak.

A részegeskedés nemzeti büne a thrákok és illyreknek. Cotys királyról mondják, hogy származására nézve thrák, de szokásaira nézve nem, mert józan. ⁶⁾ A géták sem voltak kivételek, — a dákok még épen nem, különben prófétájok Dicaeneus aligha kelt volna ki annyira az ivás ellen, és nem pusztítottatta volna el a daciai szőlőket, ⁷⁾ — a szegények pedig valami narcoticus magvakat hánytak a tűzbe, hogy beszíván gőzüket, elkábúljanak.

¹⁾ W. Froehner pl. 53/54.; 120/121.; 184/186. stb.

²⁾ Herodotus V., 6.

³⁾ Horat. od. III. 14. — illiē matre carentibus — privignis mulier temperat innocens, nec dotata regit virum — coniunx, nec nitido fidit adultero. — Dos est magna parentium — virtus et metuens alterius viri — certo foedere castitas — et peccare nefas aut pretium est mari.

⁴⁾ Herod. V., 6. Xenoph. Anab. VII., 2., 28. P. Mela II., 2.: Nupturae virgines non a parentibus viris traduntur, sed publicae aut locantur ducendae, aut veniunt. Utrum fiat, ex specie et moribus causa est. Probae, formosaeque in pretio sunt: ceteras qui habeant, mercede quaerentur.

⁵⁾ Oláhul: zimbru.

⁶⁾ Livius 43., 4. Plutar. Alex. 23.

⁷⁾ Virgil. Georg. 3., 379. Hic noctem ludo ducunt et pocula laeti — fermenta atque acidis imitantur vitea sorbis.

Thraciában a városi élet csak a római hódítás idejében ölt nagyobb mérvet; a régiek által említett thrák városok jelentéktelenek, bár főhelyei a törzseknek. Még inkább áll ez a Haemustól éjszakra fekvő területekről, hol nagyobb telepek csak a rómaiak állandó táborából keletkeztek. A földművelés még nem csábítja őket állandó lakásokba, mert vándor módra üzék, épen úgy miként a skythák. Készleteiket vermekben helyezik el. Hogy mily csekély értéket tulajdonítanak a gazdálkodásnak, vagy jobban mennyire megvetik azt, élénken illusztrálja Triptolemos, ki ellen háborút indít Charnabon király, mert a föld művelésére akarja tanítani és szoktatni népét.¹⁾ A dákok már inkább kedvelik a városi életet, építkezések eléggé kifejlett, s fennmaradt számos város név is. Házaik berendezése azonban a lehető leg egyszerűbb. Nyitott tűzhely, néhány pad, egy-két fogas, s a földre fekvő helyül hintett, állatbőrökkel födött szalma volt az egész butorzat, melyet a gazdagabbaknál talán néhány asztal bővített s egészített ki. Edényeik egyszerű, agyagból készült fazekak, tálak, korsók s kisebb ivóedények a szegényeknek — de a királyi asztalon s a főurak lakomáin arany, ezüst edények járnak körül, és Traján oly tömeget zsákmányolt össze, hogy dúsgazdagon felszerelhettek velők néhány fényes bazilikát. A császár diadaloszlopán a békéért esengő dák urak három lovat terhelnek meg kincsekkel, arany, ezüst fényűzési edényekkel, hogy megengeszteljék a győzött.²⁾ Az ötvösség tehát meghonosult náluk. Sajnos, hogy eddig nem merült föl egyetlen lelet sem, melyről teljes biztossággal lehetne megállapítani, hogy dák eredű.

Dacianak Thracia és Illyriával való sűrű és korai kereskedelmi összeköttetését bizonyítják a Dyrrachium, Apollonia, Thasos, Erythrae, és Kerkyra bélyegeit viselő éremleletek — pedig e városok csak Kr. e. 226-ig voltak önállóak, — de előfordulnak a Lysimachus, Kozon, Ptolemaeus és Mithridates féle macedoniai érme is mindkét nemes fém-ből. Újabban dák érme létezését is vitatják, — sőt mutogatnak is, — de ezek hamisítványok vagy más eredetűek, bár Tocilescu nagy munkájában erősen argumentál képzelt hitelességük mellett.³⁾

A dák nemességnek megkülönböztető jele a phrygiaihoz hasonló süveg — pilos, s ezért a rómaiak egyszerűen pileati vagy pilophori-nak nevezik őket. Nemzeti nevük valószínűleg *tarabostos*⁴⁾. Közölök választák a papokat, királyokat. A köznépről mint üstökösökről — *comati*, *capillati* emlékeznek a *classicusok*.

¹⁾ C. J. Hyginus, *Astronomicon* II. ; 14.

²⁾ Froehner : pl. 168/170.

³⁾ Tocilescu : *Dacia înainte de Romani* 857. kv. I.

⁴⁾ Jordanis, *De rebus Geticis* c. 5.

Halottjaikat a dákok elégeték, s hamvaikat edényekbe gyűjtve, nagy torral temeték el, kisdud halommal jelölve meg kedveseik sírjait.¹⁾ Thráciában a torok évenként ismétlődtek, s a gazdagok alapítványokkal biztosítják megtarthatásukat. S e szokás még most is divik Rumelia, Thessalia és Bulgariában.²⁾

Néprajzilag a dákok az indo-európai népfajba tartoznak, s az ó-erani törzsbe. És e föltevést most már teljesen beigazoltnak tekinthetjük, bár nem maradtak fenn sem a thrákok, sem a dákoktól oly emlékek, mint a phrygiai, lyciai síriratok vagy a perzsa ékiratok. Csak a görög és római classicusok idéznek itt-ott egy-egy szót kényes füleikhez idomított alakban; — s e szókinshez még néhány személy és földrajzi név járúl. A gyakorlott semitolog mondja Tomaschek³⁾ az első tekintetre, phoneticájából megismeri, hogy semita eredetű szóval van-e dolga vagy nem. Vajjon kivitathatná el, hogy a »hazai isteneinek — diis patriis: — Malagbel, Bebellahamon, Benefal és Manavatnak áldozó P. Aelius Theimes, Sarmizegetusa polgármestere, nem semita eredetű arab volt, — hogy isteneinek hazája nem Syria és Mesopotamia? épen így, hallva az eranolog a Βασιλασπος nevet, — föltétlen biztossággal vezetheti azt vissza az erani *Baevaräcpa*-ra (= tízezer lova van). S a ránk maradt kis terjedelmű, alig harmadfél száz földrajzi, személy-, tulajdonság- s növénynevből álló szótár legnagyobb része a szanszkrit, iráni (ó-perzsa) és rokon nyelvek segélyével fejthető meg és magyarázható. És még azok is, melyeknek titkaiba nem sikerült bejutnia a kutató nyelvésznek, annyira magokon viselik eredetöknek letörölhetetlen jeleit, hogy lehetetlenség kételkednünk származásuk, hazájok felől. De álljon itt egy-két szómagyarázat.

1. *Tarabostos* szó első részét Roesler az ó-perzsa *tiara*-val kapcsolja össze. És e szó Juvenalis scholiastája szerint (6—516) phryg nyelven: sacerdotis habitus; tyara est, frigium quod dicunt. — Servius pedig Virgilius Aeneisenek 247-ik sorához (7-ik ének) pileus phrygius megjegyzést tűz a *tiara* szót magyarázva. — Az *i* kihullása föltűnő ugyan, de azért nem támadhat semmi kétség, mert a phrygiai és dák süveg, miként az emlékek bizonyítják, teljesen azonosak. A *bostos*, *bosta* részt Roesler a szanszkrit *paç*, *bhash* és *pûs-î-den*, öltözködni, öltözet jelentésű szókkal magyarázza.⁴⁾

¹⁾ Az odrysokról: Xenophon: Hellen 3., 2., 5.

²⁾ Halotti tor alapítványok a középkorban voltak Magyarországon is. A váradi regestumban két érdekes oklevél van erről. 1201—1235. Endlicher, Monumenta Arpadiana 674., 678. l.

³⁾ Tomaschek: Les restes de la langue Dace. 3. l.

⁴⁾ R. Roesler: Einiges über das Thrakische: Zeitschrift f. d. öst. Gymnasien. 1873. 110. l.

2. ἀριστολογία κληματῖτις . . . Δάκοι ἀφίνθιον χωρικόν, ¹⁾ mondja Dioscorides, s e rövidke jegyzetet Apuleius a következőkkel egészíti ki: *Daci absinthium rusticum, scardian.* ²⁾ Az üröm görög neve τὸ ἀφίνθιον, ἀφίνθος vagy ἀσπίνθιον, ἀσπίνθος kétségtelenül thrák eredetű ³⁾ s a géták országában az Al-Duna mellékein sűrűn található, ⁴⁾ és Thráciában nagy előszeretettel készítenek belőle italt: ὕνος ὁ ἀφίνθος. Örményül üröm οἰνδρ, mely a régebbi *ospindr* alakból és *spind* = fényleni, ordítani gyökből származhatott. És az oláh nyelvben ez ősrégi szó, még most is él *spindz* (= helleborus viridis) alakban. A *scardian* synonym kifejezés *skard* s a szanszkrit *chard* gyökkel (= kiütni, kitépni, megizzasztani, kivetni, hányni) azonos; *chardi* émelygést, hányást okozó, de a vérzést is csillapító növény. ⁵⁾

3. *Germizara* (Algyógy-Csigmó) dák város nevének első részében kétségtelenül az erani *garma* = meleg szó maradt fenn; ismerjük *germe* változatát is; ⁶⁾ a név második részét *zara* Tomaschek a szanszkrit *jhara jharā* = zuhatag, vizesés szóval hozza kapcsolatba, s összeveti még a thrák *zuras* (most Corlu) folyónevet is, ⁷⁾ míg gróf Kuun Géza szerint *zera* vagy *zara* valószínűleg az új perzsa *zarah* szóval azonos, mely az erani nyelvekben eredetileg talán minden nagyobb víztömeget jelentett. ⁸⁾

4. *Sarmizegetusa*, a főváros nevének jelentménye, Tomaschek szerint, alkatrészeire bontva a következő: a szanszkrit *zarmya* = palota, *zeget* = a szanszkrit *jagat, jīgat* (gā = menni, többől) = mozgó, *usa, osa* = fénylő, ragyogó: tehát a mozgót (az életet?) beragyogó, megvilágító palota! » És örvendének, mondja, ha valaki jobb magyarázatot találna. « ⁹⁾

A nyelvi adatok tehát a mellett bizonyítanak, hogy a dákok az erani törzsbe tartoznak. De e mellett szólnak a földrajziak is. Nemzetük kelet felől érkezett, vándorolt Európába, a sarmát síkság déli részén keresztül, át a Dniepr-en, melynek partjain történeti időben is törzsrakonaik laktak: az amadokok. A dákok és bessek, — a közös árja bölcsőtől elvált népek, kik megelőzve a skolotokat, sauromatákat a Kárpátok, a Haemus s a Rhodope hegységek völgyeiben telepedtek meg, — tehát az árja népek sphaerájában.

¹⁾ Dioscorides III., 6., 345. l., Sprengel kiadása.

²⁾ Apuleius: de herb. virt. 19.

³⁾ Herodot. IX., 119.

⁴⁾ Ovid. Trist. V., 13., 21.; Pont. III., 1., 23.; 8., 15.

⁵⁾ Corpus Inscriptionum Latinarum VI., 2799. Stelu-Gerne.

⁶⁾ Tomaschek: id. helyen 15. l.

⁷⁾ Gróf Kuun Géza közgyűlési megnyitó-beszédje. Hunyadmegyei tört. és régészeti társulat évkönyve. III. k., 8., 9. l.

⁸⁾ Tomaschek: id. helyen 19/20. l.

Nemzetöknek dák nevében a *k* úgy látszik suffixum természetű, mely elhagyható mint a Daos, vagy átváltoztatható, miként a Davus rabszolga név és Dava képző (Deci-dava, Arci-dava) bizonyítja.

III. A rómaiak tábora (castrum stativum), s a Legio XIII. Gemina és Legio IIII. Flavia Firma.

A régi egyiptomi királyságot nem tekintve, az ó-korban egyetlen nép sem tudá annyira értékesíteni és kamatoztatni provinciáit mint a római birodalom, — és természeti viszonyaiknak annyira megfelelően aknázni ki. Kis-Ázsia volt legfőbb készpénzjövedelem-forrása: a szorgalmas polgárság sohasem zavará hátralékaival a császárok költségvetéseit. Syriát óriási vámjövedelem tevé megbecsülhetetlenné; Egyiptomot, Afrikát a roppant kiterjedésű dominiumok és nélkülözhetetlen gabonatermése; Britanniát, Germaniát, Moesiát, Illyriát, Pannoniát, kitünő újonczai. Dalmatiát fája; Hispaniát bányáiért; s a bányászat jövedelmeiért őrzi oly féltékenyen a birodalom Daciát is. Az Érczhegységnek gazdag nemes fémerei, vasa, Torda és Marosújvár sója jelentékeny összegekkel járulhatnak évenként a kincstár jövedelmeihez. Sajnos, hogy nincsenek erre vonatkozólag számbeli adataink, — de eléggé illusztrálja fontosságukat a hatalmas védelem, melyet biztosításukra szerveztek. Traján háborúi után római birtoknak tekinteték ugyan egész Dacia, de tényleges birtoklásról mégis csak az Érczhegység vagy helyesebben a bányavidékről vannak teljesen biztos adataink, s csakis itt kísérhetjük figyelemmel a rómaiaknak katonai intézkedéseit. Várrendszerök, vagy inkább castrumaik a Délkeleti-Felföldön szakadatlan egymásutánban helyezték el a Maros partján: Veczel-Micia; Arany-Petris; Csigmó-Germizara; Gyulafehérvár-Apulum; Enyed-Brucla; az Aranyos-mellékén Torda-Potaissa; följebb éjszakra Kolosvár-Napoca volt megerősítve; a Szamos-mellékén Szamos-újvár, Deés, innen tovább a folyó medre jelölte a féltett hódítás éjszaki határait, kellően biztosítván a természetes védelmi vonalat a megerősített pontok is.¹⁾ E castrumoknak mindegyike fontos positiót és közgazdasági érdeket képviselt. Központjuk Apulum, itt székelvén a katonai kormány is. Katonailag biztosítva volt tehát az egész bányaság.

E féltett és aránylag nagy terjedelmű provincia, éjszakon, keleten és nyugaton barbarok által határoltatván, csak délnyugaton a Sztrigy völgyén, Hátszeg vidékén és a vaskapui hágón át függött össze a birodalom délkeleti tartományaival. Rendkívül fontos volt tehát — a tarto-

¹⁾ Ld. Téglás Gábor akadémiai székfoglaló értekezésének kivonatát. Nemzet 1889. márczius 12., reggeli lap.

mány biztosításával egyenértékű — ez összekötő vonat föntartása, kellő védelme. S a földrajzi okok, viszonyok, melyek egykor Sarmizegetusát a dákok fővárosává tévék, ismét érvényesíték hatásaikat. Decebal metropolisa lőn a meghódított tartomány főhelye is, mert jóformán közép-pontján fekszik a hatalmas útvonalnak, mely Viminacium-tól (Kostolác) a Legio VII. Claudia főhadiszállásától Tibiscumig (Zsuppa) éjszaki, innen pedig Sarmizegetusáig keletre hajolva, majd északkeleti irányban Apulumig (Gyulafehérvár) a Legio XIII. Gemina főhadiszállásáig húzódott. Hatalmas castruma a vaskapui hágót, mint a provincia védelmére szükséges hadak fölvonulási útját védte, — de védte azt a tartományon áttörő keleti ellenségekkel szemben is.

Castruma keletkezésének idejéről nincsenek határozott adataink, s inkább sejtjük mint tudjuk, hogy a Legio V. Macedonica alapítá, — de a coloniát megelőzőleg. Így a helyőrségi teendőket is csapatjai látják el kezdetben, de 110-ben már visszatérnek troesmisi (Iglitza) táborukba, és helyöket a XIII. Gemina foglalja el.

A castrum czéljának: a közvetítő-út védelmének, megfelelően lévén elhelyezve, a via Traiana mellett fekszik, ettől 18–20 m. távolságban.

A rómaiak állandó táborainak mintája a hadjáratokban használni szokott castrumok lévén, ezeknek megfelelően építtetnek és szereltetnek föl amazok is.

Sarmizegetusa állandó tábor, 1886. augusztusában Téglás Gábor, tudós barátommal tett földméréseim alapján trapez alakú terület, melynek éjszaki leghosszabb oldala Trajan útjával párhuzamosan haladva, 0'668 km. — Déli oldala kissé összeszorúlván csak 0'605 km., a keleti 0.530 km. a nyugati pedig 0.521 km. Tehát a Pannonia és Daciában ismert legnagyobb castrumok közé tartozik. Sánczolatai még most is a legnagyobb pontossággal constatálhatók, — s itt, ott jelentékeny magasságúak. Alapjokat hatalmas kockakövekből rakták ¹⁾, melyekre a sajátképi falat hömpölykövekből építik. És a fal szolgál a földhányás magvává, melynek átmetszetei 10–12 m. magasságúak. E sánczolatok kifelé, különösen az éjszaki oldalon, az út mentén meredeken szállanak alá, míg a többi részeken lankásan, s emitt, mind a három vonalon (kelet, dél és nyugaton) külső, 3–4 m. mélységű, 6–7 m. széles, kétszeres és egymástól 4–5 m. távolságra fekvő futóárok sorral valának megerősítve. A szögletek, az éjszaknyugatit kivéve, mely csak a kutatók által megerősített számítások alapján volt megállapítható, épen álla-

¹⁾ 1 m. \times 0'56 \times 0'35 ; 1'10 m. \times 0'65 \times 0'40 m.; 1'40 m. \times 0'40 \times 0'65 ; 1'35 m. \times 0'40 \times 0'60 m. nagyságú kockák.

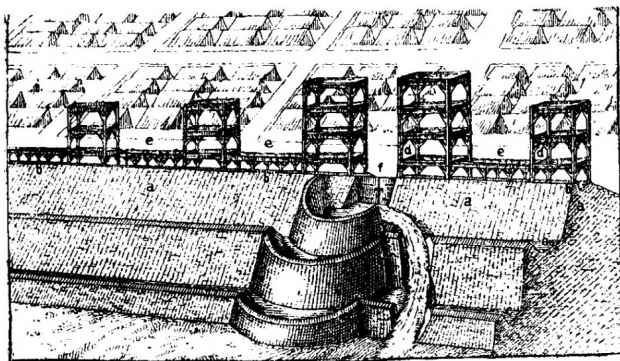
nak ma is, és az éjszak-keleti Hyginus szabályainak megfelelően 60 római láb (= 16.56 m.) sugarú körszeletre ¹⁾ van lekerekítve.

A kapukat 1886 augusztusában nem volt módunkban meghatározni, igen csekély lévén a pénzbeli segély, melyet a hunyadmegyei Tört. és régészeti társulat akkor rendelkezésünkre bocsátott, de aligha tévedek, ha kockáztatom a föltevést, hogy a porta praetoriát az éjszaki oldalon, a két porta principalist keleten és nyugaton, a porta decimanat pedig délen kell keresnünk.

A szögleteken tornyok emelkedtek, melyeknek alapfalai a sánczolat hajlásához idomulnak.

A sánczolatok ormai, behordván a szél és eső, jelenleg tompák, legtöbbször 2—3 m. szélességű plateau képezve. Hajdan a várfal rovát-

8-ik ábra.

a) sánczolat — vallum, 12 láb; b) sövény-mellvédek — loricula; c) kettős árok — fossa duplex; d) tornyok — turres; e) hidak — pontes; f) kapu — porta.

kás mellvédje emelkedett ott. Befelé a sánczolatban 2 m. széles út húzódik végig, melyen veszély idején a várat védő legénység foglal helyet.

Háború idején a sánczolatokat felső fa építményekkel — pontes — hidak és tornyokkal — turres — tévék erősebbé. A. Hirtius, Julius Caesar Bellum Gallicumának nyolczadik könyvében ²⁾ leírván a nagy hadvezérnek a bellovakok ellen vívott harczeit, elmondja azt is, miképen védi Caesar castrumának sánczolatait. A nagy hadvezér — beszéli a

¹⁾ Hyginus Gramaticus. Liber de munitionibus castrorum. 54. fej. Angulos castrorum circinari oportet, quia coxas efficiunt instabiliuntque opus propugnatio-nem tutans. Circinari debebunt ex angulis cohortium qui efficiunt latitudinem operis pedum LX. usque quo lineas exteriores comprehenderis, quae efficiunt par-tem quartam.

²⁾ Bellum Gall. VIII, 9.

táborkari főnök — három emelet magasságú tornyokat rakatott, melyeket földött hidakkal kapcsoltak össze. E hidak előtt alacsony vesszőkből font mellvédek — loricula huzódtak. (8-ik ábra.)

Sarmizegetusában is így történhetett.

A vár területét még ellátták egyéb mesterséges védő eszközökkel is, mint azt a mellékelt, s Caesar *Bellum Gallicum*-ából vett adatok alapján készült rajzocska illusztrálja. (9-ik ábra.)

A sáncz mellett közvetlenül huzódó árokban, a földhányás oldalába hatalmas fatörzseket (cervus) erősítettek, melyeknek ágai majdnem

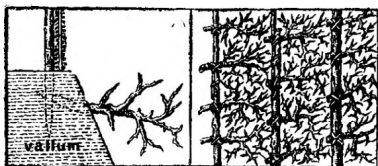
lehetetlenné tévők fegyveres embereknek a fölkúszást, a külső árkot vízzel töltik meg, majd öt sorban fatörzseket ástak a földbe egész koronájokig (cippi); tovább nyolcz sor farkasvermet (lilia); — ezeket gon-

10-ik ábra.

11-ik ábra.

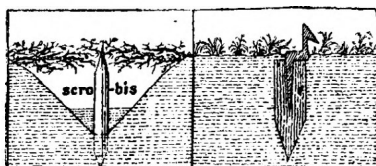
12-ik ábra.

13-ik ábra.

cervus.

A farkasvermek fölülről tekintve.

A farkasverem átmetszete.

A szeges, szakállas fatuskók.

dosan befódték, középkökre pedig kihelyezett karót (scrobis) illesztettek. Végül 15—20 cm. vastag, s nagy szögekkel kiverő és szakállas horgokkal ellátott fatuskók (stimuli) erősítették a talajba.¹⁾ Ily védekezéssel szemben megtörhetett még a leghatalmasabb ellenség ereje is. És ha megközelíthetik a sánczokat, ott a védőknek kettős, hármas, esetleg még többszörös sora fogadá, kik lándzsáikat — pilum — hasonlíthatatlan ügyességgel vetvén, ellenfeleiket harcképtelenné teheték, mielőtt eljuthattak volna a kézviadalig. Jelentékeny és fontos szerep jutott védelem közben a vetőgépeknek (tormenta), melyek a tornyokon a tornyok között huzódó hidakon, a kapuk fölött, de különösen ott, hol

¹⁾ Bellum Gall. VII, 73.

a sánczok folytonosságát patakmeder vagy csatorna szakítja meg, állítottak föl. ¹⁾

Most a castrum területén patak (az Apa satului = a falusi patak) ömlik végig, — de ennek hajdan alighanem más iránya volt, mert nincsen semmi nyoma, hogy védekeztek volna rakonczátlankodásai ellen.

A római állandó táborok belsejében igen kevés szilárd épület volt. A praetorium — parancsnokság, raktárak, fürdők, kórház, — s egyéb semmi. A katonák sátrakban laktak, melyeket télen barakok pótoltak. Így éltek a tiszték is, — együtt a legénységgel. Sarmizegetusában hasonlóképen volt, — de emellett egy föltűnő jelenséget is találunk: a castrum területén néhány kápolna emelkedett.

E roppant terjedelmű castrum védelmére, ha elfogadjuk Cohausen ezredes theoriáját, ²⁾ hogy a várkerületnek minden 0'93 m. részére egy legionariust kell számítanunk, úgy négy cohors s egy centuria ($600 \times 4 = 2400 + 10 = 2500$) kívántatott a kellő védelemre. És e már magában tekintélyes hadtesthez, ugyancsak Cohausen szerint, még $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{3}$ tartalék, tehát újabb hatszáz vagy nyolczszáz főből álló contingens számítandó. Ekképen 3100 vagy 3300 legionarius és auxiliarius (segédcsapatbeli) legénység tartózkodott volna állandóan Sarmizegetusában. Ez nem hihető, nem lévén valószínű, hogy a mindig takarékos római hadvezérlet ily tekintélyes csapatot, jobban hadtestet hevertetett volna a fővárosban, mely béke idejében teljesen csendes és nyugodt. Háború idejében már másképen állottak a dolgok, — mert ekkor előtérbe lépett a castrum stratégiai fontossága. Ilyenkor a helyőrség a fönnebb említett számmal jóval nagyobb lehetett, mert 62 catastralis holdat (per 1600 □-öl) fölülhaladó belterületén, Hyginus szabályai szerint, nyolcz legio helyezhető el ($8 \square$ m. maximalis területet számítva fejenkint.) Világos tehát a castrum célja: olyan positionak tekinté azt a római tábornok, mely a Daciában küzdendő háborúnak kiindulási pontja, a hadseregnek főraktára. Sarmizegetusa így basisa volt a támadás mint védelemnek, míg Apulum a védelemnek csak egyik centruma. Ezért béke idejében Sarmis helyőrsége minimalis, a lehető legkisebb, csak annyi, hogy elláthassa a napi szolgálatot, míg Apulumé, — mindig veszélyeztetett helyen feküdvén — igen jelentékeny, még teljes béke idejében is. Háborúban épen ellenkezőleg alakúlnak a viszonyok.

¹⁾ Hyginus: De munitiōibus castrorum 58: meminisse oportet in postico ascensus valli duplices et frequentes facere et tormentis tribunalia extruere circum portas, in coxis loco turrium. Maxime instruendum erit vallum tormentis ab eo latere, quo novercae, si vitari non potuerunt.

²⁾ A. v. Cohausen: Der römische Grenzwall in Deutschland. 337. kv. I.

Apulum helyőrsége ekkor alig növekedhetett, míg Sarmizegetusáé a legnagyobb létszámmra emelkedett, mert gyűlőhelye a mozgósított, a föl-vonuló hadseregnek, mert védelmezi a birodalom egyik legfőbb hadi útját, mely azonnal veszélyeztetve van, a mint Apulum elesik. A mar-komann háborúban ez bekövetkezett, — de a főváros megmenekült, megmenté nagy helyőrsége, s ezzel megmenekült Moesia éjszaki része is a szövetséget barbarok dühétől.

Sarmizegetusa strategiai fontosságát tehát mindig a háború adta meg, s nem a béke. Békében haza vezérelték jóformán összes helyőrsé-gét, s csak kicsi töredék maradt vissza, a mely oly kevés emléket hagyott maga után, hogy a katonaság életét, kizárólag sarmisi adatokból alig rekonstruálhatjuk. Segélyül kell vennünk Apulum monumentumait is, hogy elképzelhessük, miként éltek, miként tölték napjaikat, hosszú szol-gálati idejüket a római világbirodalomnak a legkritkább természeti szépségekben bővelkedő hátszegi völgybe rendelt harczosai.

Castrumunknak rendes helyőrségét 110-től Septimius Severusig (193 —211.) a Legio XIII. Gemina szolgáltatta; ez időtől a Legio IV. Flavia Firma-nak is állomásoz itt egy-egy cohorsa.

E Legio a birodalomnak legrégibb és legvitézebb hadtestei közé tartozván, mindig a legveszélyesebb és legtöbb fáradsággal járó hely-őrségekben helyezteték el. Augustus idejében ¹⁾ Germaniában állomásoz. Claudius császár Pannoniába rendeli, s a vitéz katonák itt emlékkövet dedíálnak Nero kormánya alatt Fabius Fabullus legatusnak. ²⁾ 69-ben Veditus Aquila legatus Otho oldala mellett küzd Vitellius ellen ³⁾ Cas-toresnél s az első bedriacumi csatában, ⁴⁾ mire a győző császár Cremona leégett amphitheatrumának fölépítésére kárhoztatja a jobb sorsra érde-mes legiót. ⁵⁾ Visszatérván Pannoniába a forradalom kitörése után oda-hagyják a gyűlött Vitellius és Vespasianushoz csatlakoznak. ⁶⁾ A hadi-tervet Pannonia legiói a XIII. Gemina és VII. Galbiana ⁷⁾ paetovioi (Pettau) főhadiszállásukon beszélték meg, elhatározván, T. Ampius Flavianus akarata ellenére, hogy egyesülnek a moesiai hadtestekkel és berontanak Italiába. Vezérök Antonius Primus vala, s néhány cohors

¹⁾ Tacit. Ann. I, 37.

²⁾ Corpus Inscriptionum Latinarum III, 4118.

³⁾ Tacit. Hist. II, 11.

⁴⁾ Tacit. Hist. II, 43., 44.

⁵⁾ Tacit. Hist. II, 67.

⁶⁾ Tacit. Hist. II, 86.

⁷⁾ Tacit. Hist. III, 1.

az ő parancsnoksága alatt küzd legelőször Forum Alieni mellett, majd megszállják Paviát ¹⁾, végül pedig az időközben megérkezett három moesia-i legióval egyesülvén Veronát veszik ostrom alá. A város bevétel után az öt pannoniai és három moesia-i hadtest vívja Vitellius hadai fölött Cremonánál a döntő győzelmet ²⁾, mely Vespasian kezébe juttatván a legfőbb hatalmat, bevégezhetik a rémes polgárháborút. A béke helyreálltával a XIII-ik legio ismét Paetovioba tér vissza.

Itt vevék császári urok rendeletét, hogy a Duna-mellékeit háborgató barbárok megfélemlítésére Vindobonában (Bécs) foglaljanak állást. ³⁾ Később a sarmat-suev háborúban vesznek részt. ⁴⁾

Vindobonában Traján trónraléptéig, illetőleg a dák háborúk kitöréséig állomásoztak. Ekkor Viminaciumba (Kasztolóc) mentek, s itt csatlakozván az uralkodó táborához a nyugati hadseregbe osztattak be, és valószínű hogy ők is ott voltak Tapae-nál, ott az összes nagyobb ütközetekben, és részesei valának talán Sarmizegetusa bevételének is. ⁵⁾

A köztársaság rendkívüli ereje, hódító képessége a nemzeti hadseregen alapult, melynek tagja volt minden szabad polgár, — a császárság világbirodalmáé pedig legióin s ezeknek segéd-csapatáin nyugodott. Augustus óta a legiók legénysége állandó, s rendesen húsz vagy még több évet szolgál minden közlegény és alsóbb rangú tiszt. Dacia meghódítása alkalmával harmincz hadtesttel rendelkezvén a birodalom állandó seregének magva, 180,000 embert számlált. A legiók tíz cohorsra s hatvan centuriára — egyenkint száz legénynyel — oszlottak. Hadria óta minden hadtesthez százhusz lovas van beosztva.

Fegyverzetök egyszerű, de a célznak minden tekintetben megfelelő és könnyű.

A római legionarius fejét sisak fűdi. Jellemző formája a mérsékelt hajlású, jobban domborodású fejalak, meredeken, majdnem egyenesen szálló hátsó részszel, melyhez tompa szögben csatlakozik a széles nyakvéd. Arczkötői — bucculae — elfűdik a fület, s végeikre van erősítve az állszorító. A hallérzék használatát a hosszan lenyúló homlok- és halánték-szegély bevágása, éppen a fül fölött, teszi lehetővé. E nyílást erősen kiszögellő lapocska fűdi. A fejrész domborodása fölött egész a nyakvédőig kereszt alakú pánt húzódik fémből. Ha a sisakot bezárják, úgy alig látszik egyéb az arcból mint a szemek, orr és száj.

¹⁾ Tacit. Hist. III, 6., 7.

²⁾ Tacit. Hist. III, 9—11., 21., 27., 32.

³⁾ C. J. Lat. III, 510. lap.

⁴⁾ Legfőbb bizonyíték: Henzen: Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio. 6912.

⁵⁾ Henzen: 6853.

A fölülről sújtó hadcsapást a homlokszegély, — mely a halántéknál van a sisakra erősítve — fogja föl. Menetek alkalmával a katonák födetlen fővel járnak, és sisakjokat jobb vállokról mellökre lefüggő szíjacs-kán hordják. Ütközetben forgókat tesznek reájok, s ilyenkor a centurióé a legnagyobb s vörös tollakból vagy lószőrből van, hogy alárendeltjei távolról is fölismerhessék.

Testöket pánczél borítá, melynek legegyszerűbb alakja bőrből készül. Ez újjatlan, hátul gomboló, egész a czomb közepéig érő kabát, mely a hónaljnál s alsó szélein rendesen ki van csipkézve. Vállfedői szintén bőrből valának. A classicus írók e pánczelt — kétségtelenül mert általánosan ismeretes volt, sohasem írják le részletesen, de mégis legfőbb kiegészítő része a legionariusok teljes fegyverzetének, s hogy a harcban általánosan viselték, eléggé bizonyítják az emlékek, melyeken mindig a teljes fegyverzetűek hordják, tehát a kik sisak, kard, pajzs, pilum vagy lándzsával vannak ellátva. Ép így a lovasok is, kik mindig harczra készen állanak, ha bőrpánczéllal ábrázoltatnak.

A pánczélnek más alakja a sodronying — *lorica hamata*, mely apró, egymásba öltött fémkarikákból állítatik össze.

Végül a sávos pánczél — *lorica segmentata*; — így nevezék el a XVI-ik század tudósai. Párhuzamos, Varro szerint bőrből készült sávokból állították össze.

A római katona pánczéliját derékon széles öv tartá szorosan.

A legionariusnak legügyesebben forgatott fegyvere volt a kard, melynek pengéje két élű, majdnem tenyérnyi, s alól még inkább kiszélesedik. Markolatán mélyedések vannak az ujjaknak. A fogantyú rendesen kemény fából készült, — de néha használtak más anyagot is, elefántcsontot, ezüstöt, aranyat stb. A kard — *gladius* — hüvelyé négy darabból áll: az első és hátsó lapos rész, a hüvely-száj s a hüvely végén lévő díszítés. Az elő és hátsó részt legtöbbször kemény érczburkolat vagy pedig különféleképen kiver tántocsák tartják össze. A *gladius* alakját a régi írók adatai s a leletek alapján teljesen rekonstruálhatjuk. Rövid vagy mérsékelt hosszúságú, széles és súlyos, csapásra mint szúrásra egyaránt alkalmas fegyver volt az. Trajan oszlopának tanúsága szerint a kardkötőhöz — *balteus* — érczkapocscsal volt hozzáerősítve.

Végveszélyben használták a tört is — *pugio* — mely jóformán teljesen azonos a karddal, — csak hogy rövidebb, alig fele.

A rómaiaknak legkedveltebb s legpusztítóbb hatású fegyvere a pilum, etrusk eredetű, — de már a legrégibb köztársaság idejében honosult meg seregökben s divatban maradt egész a nyugati császárság bukásáig, majdnem eredeti alakjában, mert a reformok mindössze a vas- és farészek összeillesztését érintik vagy annak hosszúságát. A fegy-

ver főrése a vasrúd aczélított hegyével, — mely hossza, s a fanyéllal való kemény összeköttetése miatt, ha átfúrta az ellenséges pajzsot, nem volt többé leüthető, — s lehetségessé tette, hogy a legionarius egyetlen, jól irányzott dobással két-három pajzsot is átszögezzon, — mindig változatlan maradt. Polybios szerint a fegyver vasa és fanyele egyforma hosszúak, — 3–3 cubiti, tehát egyik-egyik 1'3308 m. A pilum vasa karcsú rudacska, szakállas hegygyel, kerek vagy három élű véggel, mely a fanyélbe van eresztve s ekkor pengébe végződik, vagy pedig hengerré bővül, s ekkor a nyél van beledugva; — de annyira összeerősítvék mindkét esetben, hogy csak törés által választhatók szét. Polybios szerint a nehéz fegyverzetű gyalogok egy nagyobb pilumot is vittek magokkal. Ennek a szerkezete még eddig nem volt egész pontossággal megállapítható.

Őrségi szolgálaton s díszkivonulások alkalmával a lándzsát — hasta — használták.

Pajzsuk sokféle volt. Livius szerint a nagy, kerek clypeust a vejii háborúban szorította ki a kisebb scutum, s azóta amaz csak jelentékenyen megkisebbedve és könnyebbülve használtatik. A császárság scutuma kétségtelenül a régi *θυρεός*-ból fejlett ki, melyet a classikusok egész a lábfejjig érő pajzsoknak mondanak. A scutum talán már Polybios idejében is homorú volt, s belső része két, összeenyvezett falapocskából állott, míg külsején borjúbőr boríték — közepén pedig jelentékeny nagyságú és súlyú dudor — umbo volt. Széleit érczerettel látták el. Használták a lapos ovalis pajzsot — mely egyebekben teljesen megegyezik az előbbiekkal. Előfordúlnak még a hatszögűek is. Nehéz fegyverzetű gyalogság csak a scutumot viselt, ez lévén a legerősebb szerkezetű s egyedül alkalmas testudo alakításra.

A legionariusok ruházata igen egyszerű volt: harcziköpeny — sagum (voltaképen egyszerű katonaköpeny); alsó ing — tunica; nadrág — braciae, és a saru — caliga. E ruhadarabok anyaga az időjárásnak megfelelően változott. Télen még nyakravalót — forale is viseltek.¹⁾ Holmijokat Marius óta Marius öszvérén (mulus marianus) vitték. Ez két ágú, meglehetősen hosszú rúd, s rajta keskeny deszka, melyen egy csomóba volt elhelyezve kosár, fűrész, bárd, lisztes-zacskó, főzőedény, kenyér — gyakran egész hónapra. A tisztek: legatus, tribun, centurio egyenruhái már sokkal fényesebbek.

A legionának főjelvénye a sas — aquila. Galambnagyságúnak ábrázolják s arany vagy ezüsből öntötték. Ha az induló sereg előtt sas repül föl, úgy ez a legkedvezőbb omennek tekintetik, s ezért mindig

¹⁾ 1. Lindenschmit: Tracht und Bewaffnung des Römischen Heeres. 4. kv. 1.

kiterjesztett szárnyakkal alkalmazzák, és hosszú, oszlopfejen végződő rúdon viszik a legió élén. Karmai között néha villámcsomót tart, vagy pedig rajtok ül. Béke idejében Saturnus szentélyében őrzik, a táborban pedig levétetvén rúdjáról hordozható, kicsinyke szentélyben — sacellum — helyzetetett el, s szentnek tartván mint Numen Legionis isteni tiszteletben részesült. Ünnepélyes kivonulások alkalmával fényesen földiszíték, koszorúk s gyöngyökkel. A sasok az emlékeken mindig egyformán ábrázoltatván, kétségtelenül ugyanazon minták szerint készítették.¹⁾

A sassal majdnem egy jelentőségűek a zászlók — signa. Ezek kétfélék: 1. melyeknek jellegzetes díszítései a harangok, 2. melyek állatképekkel látvák el. Utóbbiaknak nincsen taktikai jelentősége. Az előbbieket a seregnek minden megállapodása alkalmával a sasok mellé helyezettnek, — de a meneteknél is gyakran vannak körülötte.²⁾ Traján oszlopán számos ily signum fordulván elő, — ide igtatom néhánynak a leírását alulról fölfelé számlálva el a részleteket:

Pl. 32: bojt, félhold, hat korong. Keresztfa, végén szalagok, melyeken repkény levelek függenek; jobbkézfej, — koszorúba foglalva.

Pl. 46: bojt, félhold, öt korong. Keresztfa szalagokkal, ezeken repkény levelek, tojásdad pajzsocska fölfelé álló koszorúba foglalva.

Pl. 83: Két bojt, öt korong, — keresztfa nyomai, tojásdad pajzsocska, mögötte vexillum.

A korongok alakjokra nézve azonosak lévén, az egyszerű, sima, domborművekkel nem díszített phalera-kkal, katonai érdemrendekkel, kétségtelenül érdemrendek, kitüntetések ezek is, azért oly változó a számuk. A félhold tectonicailag a korongok alapja, s a signum díszítményi befejezése. Symbolicus jelentősége ennek is volt, de ezt nem ismerjük többé. A nyitott kezét is kitüntető jelvénynek kell tekintenünk, s talán a hűség = a Fides symboluma, és valószínűleg csak azon legiók signumain szerepelt, melyek »fidelis« melléknévvel dicsekedhettek. A keresztfa fölül helyezett koszorú és vexillum jelentősége világos: azok érdemrendek, hasonlóan a pajzsocskák is. A keresztfa kis ezüst lapocskájára a legió nevét jegyezték föl.³⁾

A XIII-ik legió állatképes signumain oroszlán volt, s ugyancsak az állatok királya simbolizálja hadtestünket Gallienus és Victorinus érmein is.

A császárok képeivel díszített signumoknak nincsen semmi taktikai jelentősége.

Végül a vexillumok említendőik, melyeket egyes, kiküldött csapa-

¹⁾ W. Froehner: La colonne Trajane pl. 32., 72., 77.

²⁾ W. Froehner: pl. 32., 35., 46., 51., 52., 71., 72., 83., 106. stb.

³⁾ A. v. Domaszewsky: Die Fahnen im Römischen Heere. 52. kv. l.

tok vittek magokkal, otthon hagyva signumaikat. A vexillum hosszú rúd — a keresztfára erősített négyszögű szövetharanggal, mely a legio számával volt ellátva.

A legio lovasai tizenkettenként voltak egy vexillum alá egyesítve.

Sasa és császár-képes zászlaja — imago — egy-egy van minden legiónak, signuma pedig hatvan, tehát minden centuriának.

A zászlótartók az altisztek közé tartoznak, s fejökön medvebőrt viselnek. Pajzsuk nincsen, egyenruhájuk egyebekben teljesen megegyezik a legionariusokéval.

Legión főparancsnokságának székhelye Gyulafehérvár — Apulum lévén, legatusai — a hadtest-parancsnokok — is ott székelnek.

A legatus közvetlen alantasai a tribunok.

A köztársaságnak nem lévén állandó hadai, tisztjei is évről évre változtak, s állásaik választás útján töltettek be. A tribunok — katonai hierarchiánk szerint ezredeknek nevezhetnők őket — nem a centuriók közül választattak, hanem az előkelők sorából, s Polybios idejében csak annyi volt megállapítva, hogy a legio huszonnégy tribunja között tizen-négy olyan legyen, ki legalább öt, tíz pedig ki tíz hadjáratban vett részt,¹⁾ s a pún és macedón háborúkban vannak olyan tribunok is, kik megelőzőleg a legelőkelőbb politikai állásokat, hivatalokat tölték be, így aedilisek, praetorok, sőt consulok is.²⁾ Átlag azonban mégis csak előkelő ifjakból (adolescentes nobiles) telnek ki, kik nem mint közkatonák szolgáltak, hanem mint lovasok, vagy pedig a fővezér társaiként — contubernales vagy comites imperatoris. Rangjoknak jelvénye az arany gyűrű. Egyenruhájuk fényes, páncéljok arannyal van tűzdelve, övük — cingulum — elől csinos, de szigorúan meghatározott csokorra van kötve; oldalukon tör — pugio — vállaikon a jobboldalon fibulával összekapcsolt hosszú, majdnem földig érő kerek, fehér köpeny. Javadalmazásuk Augustus óta 25,000 sestertius (körülbelül 2500 forint) évenként.

A köztársaság idejében lehetetlenség volt, a császárság alatt pedig rendkívüli szerencse, ha a polgárból lett centurio tribunus legionis száment előre, — de ezzel be is végződik katonai pályafutása, míg a senator családból származott ifjú ezzel lépett a világba. A Legio XIII. Geminának apulumi helyőrségében szolgált s főirataik által ma is emlegetett hét tribunja közül csak kettő a polgári származású, míg a többiek aristocrata családokba tartoznak. Utóbbiaknak hivatalos ezíme vir clarissimus, s tunikájokon széles, vörös sávot viselvén, tribuni lat-clavii. Eme címet s rangot bírta Sarmizegetusában a Pollia tribusba

¹⁾ Polybios: 6., 19., 1.

²⁾ Livius: 22., 49., 16.; 42., 49., 9. stb.

tartozó C. Curtius Rufinus.¹⁾ Ha lovagi rangúak, úgy tribuni angusticlavii, míg a polgároknál e megkülönböztetés egészen elmarad. Eques Romanus volt Cominius Celernus, — s tribunatusa után a colonia pontifex és quinquennialisa.²⁾

A legio magvát a hatvan első osztályú centurio képezte, kik közül többen már rendes tagjai valának a legatus haditanácsának. Jelvényök a szőlőtőke bot (vitis), melylyel sajátkezűleg hajtják végre alárendelteiken a testi büntetéseket. Egyenruhájok nem sokban különbözik a legénységétől. Sisakjokon ütközetben vörös forgót viselnek, hogy messziről fölismerhetők legyenek. Köpenyök hosszú, fehér s jobb vállukon mint a tribunoké fibulával van összeerősítve. Jobb kezökben hordják a vitist, baloldalon a kardjukat. Szolgálati éveik letelte után rendesen a magánéletbe vonódnak, gyakran oly gazdagon, hogy elhagyva a katonaságot lovagokká lesznek, vagy magok, vagy gyermekeik. Ha azonban nem tetszik nekik a polgári élet nyugalma, úgy tovább is legiójuknál maradva különféleképen alkalmaztatának, — első sorban mint tábori praefectusok: praefecti castrorum — térparancsnokok, s mint ilyenek a castrum fölügyeletével és az összes készletek rendben tartásával valának megbízva. A XIII-ik legiónak három praefectus castrorumát említik az apulumi fölíratok³⁾ s közülök Sextus Vibius Gallus késő öregségében Lesbos szigetére vonúlt élvezni a csöndes jólétet. Sarmizetusaí fölírataink a következő, — az inscriptió keltekor még tényleges szolgálatban volt centuriók neveit tartják fenn: a XIII. Geminában: C. Javolenus Modestus,⁴⁾ Siscius Valerius⁵⁾, P. Aelius Septimius⁶⁾ C. Julius Macer⁷⁾: a Legió III. Flavia Firma-ban a Stellatina tribusból származó Sextus Pilonius Modestus-ét.⁸⁾

A besorozott vagy önként belépett közembereknek a szolgálati évek száma nem adván jogosultságot magasabb tiszti rangokra, ők, a militia equestrissel szemben, a militia caligati-hoz tartoznak. A polgári származású katona előmenetele tehát nagyon csekély, de azért a méltányos és emberismerő parancsnoknak száz módja volt a kiváló embereket hivatásuknak megfelelően alkalmazni s tetteikért jutalmazni. Az altiszti állások és megkülönböztetések nagy száma ezt eléggé bizonyítja. A jóra való katona legközségesebb jutalmazása, hogy föl-

¹⁾ C. J. L. III. 1459.

²⁾ C. J. L. III. 1473.

³⁾ C. J. L. III. 26., 454., 1092.

⁴⁾ C. J. L. III. 1484.

⁵⁾ C. J. L. III. 1464.

⁶⁾ C. J. L. III. 1471.

⁷⁾ C. J. L. III. 1478.

⁸⁾ C. J. L. III. 1480.

mentetvén a terhes napi szolgálat alól, nagyobb zsoldot kapott. Az összes munera militiae-t teljesítő közlegény a ki őrt áll, sánczot ás és épít stb.: a munifex, míg a nehéz napi munka alól részben vagy egészben fölmentettek — immunisnak neveztetnek. A nagyobb zsold magasabb ranggal járván e kedvezményesek a hierarchiában, mint duplarius, duplicarius és sesquiplicarius névvel szerepelnek. E kitüntetések föl-tétlenül megkapja a katona, ha tovább szolgál a törvényes időnél — emeritus — vagy pedig ha alkalom adtával ismét belép a hadseregbe — evocatus.

Az altisztek sorozatát az optio kezdi, ki a gyalogságnál a centurio, a lovasságnál a decurio helyettese, ha ezeket betegség vagy bármiféle baj akadályozná kötelezettségeik teljesítésében. Régebben accensus-nak hívták. Az optio nevet az optare szóból származtatják, mivel a centurio vagy decurio kivánsága és választása szerint rendeltettek közvetlen főlebbvalóik mellé.

A tesserarius a vezér által kiadott jelszót s parancsot, tessera, viszi meg késő este a katonák sátraiba.

A signiferek s vexillariusok, — kik a legióból kiválasztott és kiküldött csapat zászlótartói voltak, már valamivel magasabb rangot foglalnak el a katonai fokozatban.

A főtiszték adjutansai a corniculariusok, kik nevöket hivatalnk jelvényétől, — sisakjuk forgójától — corniculum vevék. Corniculariusa van minden önálló csapat-parancsnoknak; a köztársaság idejében a parancsnokságot teljesítő tribunnak, a császárság korában pedig a legatus legionis, a praefectus castrorum s a parancsnokló tribunus mellé van egy-egy beosztva.

Commentarienses vagy a commentariis, minden legióban kettő van, s ezenkívül a tartományi helytartó, a praefectus praetorio és praefectus vigilum mellett.

A speculatorok — a kémsemléket végzik — már a polgárháborúk idejében rendszeresítettven, hivatalukat föntartá a császárság is, tízet-tízet osztva be minden legióba. Futári teendőket is teljesítenek, — de gyakran a kivégezéseket is rájuk bízák. A praetorianusok cohorsaiban többen voltak, s a harciba induló császárt mint külön szervezetű, testőrséget teljesítő csapat követék.

A küldönczöket singularis-nak nevezték.

Strator, lovászmester, csak a császárt, a császári legatust, a praefectus praetoriot s a procurator rangú helytartót illette meg. Rendesen centuriók vagy decuriók voltak.

Az újonczokat a doctor cohortis, campidoctor cohortis, s exerci-

tator gyakorolták be. A Leg. IIII. Flavia Firma singularisainak egyik exercitatora Sarmizegetusában M. Cae. Ventius centurio volt.¹⁾

A secutor tribuni — csak apulumi föliraton említették; — az adiutor tribuni nem fordul elő.

Végül a nagyszámú beneficiarius. Beneficiarius voltaképen minden altiszt, ki egy fölebbvalója jóakarátának köszönheti előmozdítását.²⁾ A második polgárháborúban Pompeius-nak 2000 evocatusa volt, kik előbb mindannyian beneficiariusai lévén, hálából fogtak mellette fegyvert. A császári seregben minden főtisztnek rangjához illő számmal van beneficiarius, kiket tekintet nélkül az előmeneteli sorrendre, a legkülönbébb munkakörben alkalmaz. Ily beneficiarius volt L. Valerius — Rufus míg később városi tanácsos.³⁾

Az irodai személyzet hierarchiájában első helyen a librariusok említettnek⁴⁾ s könyvvezetői teendőket teljesítenek. Ilyen volt, librarius a rationibus C. Julius Sabinus, a XIII-ik legiónak írástudó közlegénye.⁵⁾

Hasonló tisztet teljesítenek a notarii, exceptores, codicillarii, ab indicibus, az igdatók — tabularii, és capsarii, a pénztári tisztviselők, a praetorianus és városi cohorsokban a curator fisci, a legiókban az actuarius vagy ab actis — a számtartó⁶⁾, a pénztárnok — arcarius, s alantasa a fizető mester — dispensator. E két utóbbi rabszolga, — tehát nem katonák. E tisztviselők kezelék a legiók bevételeit, kiadásait, közvagyonát s a végrendelet nélkül elhalt katonák hagyatékát.

Élelmezési és raktári tisztviselők a horrearius, a szarvasmarhákat beszerző és gondozó pecuarius, a lanii, a fegyverraktár őre — armorum custos, a fegyverkovácsok — conductores armamentarii stb. Ide tartoznak még a katonai épületek őrei — aedis custos, a fürdősök stb.

A katonai törvényszék tisztviselői a hadbíró — quaestionarius vagy a quaestionibus, s a börtönőr — carcerarius.⁷⁾

Hivatalos áldozatoknál a haruspex és victimarius segítkeznek.

Trombitás és kürtös háromféle volt a legióban: tubicen, cornicen, bucinator. A tubicenek adtak jelt a támadás- és visszavonulásra, a

¹⁾ Torma K.: Inschriften aus Dacia, Moesia superior und Pannonia inferior 9. sz.

²⁾ Vegetius: Epitome rei militaris: II, 7. Beneficiarii ab eo appellati, quod promoventur beneficio tribunorum.

³⁾ C. J. L. III, 1485.

⁴⁾ Vegetius II, 7. Librarii ab eo, quod in libros referunt rationes ad milites pertinentes.

⁵⁾ C. J. L. III. 1477.

⁶⁾ Vegetius II. 19.

⁷⁾ Tacit Ann. I, 21.

cornicenek az indulásra, a bucinatorok válták föl az őrsegeket, fűtták a takarodót, — classicum stb.¹⁾

A rendes állandó helyőrségekben táborozó csapatoknak sok szakképzett és állandó technicusra lévén szüksége, a legiókhoz számos építész — architectus, vízmérnök — librator, kútmester — aquilex, alagesővező — canaliclarius, rézöntő — aerarius, kovács — ferrarius, kőfaragó — lapidarius, cserepező — scandularius, mészégető, favágó, szenelő stb. volt beosztva. Ezeken kívül ácsok, vas- és rézöntők, bodnárok, timárok, gabona-mérők — mensores, földmérők — metatores, fecskendősök — sifonarii és aquarii egész raja.

A köztársasági Róma katonai közegészségügye még rendkívül fejletlen, az ütközetben megsebesülteket társaik ápolják, úgy a hogy tudják, s ezért többen haltak el a harcz után mint annak hevében. A császárság már erre is nagyobb gondot fordít. A legio orvosa, egész orvosi testületnek a feje, s külön sebésze van minden önálló csapattestnek, és ezek mindannyian immunisok vagy duplariusok, kik háború idejében a tribunnak, békében pedig a praefectus castrorum-nak valának alárendelve. A beteg és sebesült katonák bajuk minőségéhez képest sátraikban vagy a kórházban — valetudinariumban ápolattak az arra rendelt egyének által, az orvosok közvetlen felügyelete alatt. A legio-orvosok rendes katonáknak tekintetvén római polgárok valának, míg a segéds csapatokéi szabadosok vagy peregrinusok.

Az általános katonakötelezettség elve, illetőleg törvénye a késői császárság idejében is érvényesnek tekintetik ugyan, de csak a legritkább esetekben érvényesítették. Augustus fölmenté egész Itáliát a legionarius katonaállítás terhe alól, a provinciákban pedig a kötelezettség helyét szerződéses viszony foglalja el, melyet örömmel fogadott a vagyontalan néposztályok fegyverfogható része, mert a meglehetősen javadalmazott szolgálat betöltése után majdnem kényelmes, holtig tartó állást biztosított magának. Egészen új legiók már nem igen szerveztetvén, elég volt az évenkénti kiegészítés, s ez önkéntesek voluntarii, vagy sorozottak inquisiti által történt. De a sorozás alól Traján óta kimenkülhetett az újoncz, ha helyettest állított. A praetorianusok és városi cohorsok Septimius Severusig itáliaiakból teltek ki, de az ő korától fogva kiérdemült legionariusokból egészítették ki. A legionariusokat a provinciákból újonczozták s csak a rabszolgákat nem fogadták be közéjük. Így a XIII-ik legio legénysége egy idő múlva egészen daciai lett, mert helyőrségének területén assentálták. Az újonczozást császári biztosok — dilectatores, végezték, s minél kevesebb teljes jogú és

¹⁾ Vegetius III, 5. Froehner pl. 83., 134. stb.

jómódú polgár-fiú volt hajlandó a zászló alá esküdni, annál inkább megválogatták az újonczokat, s a második században már 1725 m. a katonamérték.¹⁾ A szolgálat alól azonban fölmenthető bárki: testi gyöngeség miatt (*vacatio causaria*), ha betölté ötvenedik évét, s ki tudta mutatni, hogy húsz évet szolgált mint gyalog, — vagy tízet mint lovas — *iusta*, *emerita stipendia*, ha nyilvános hivatalban volt vagy papi tisztet viselt, — végül jutalomképen. A kibúvást azonban szigorúan büntetik, gyakran a *capitis deminutio maxima*-val, tehát a polgárjogok elvesztése, vagyonekbozás, börtön, testi büntetés, sőt halállal is.

A besorozottakat begyakorlák, kaptak zsoldot is, de rendes katonáknak csak a legiókba való beosztásuk után tekintettek. Az újonczok begyakorlása Vegetius szerint nagy menetekkel — *ambulatio*, kezdődött, s megtanították vívni, ugrani és úszni is őket. Erre nehéz fapajzsot kaptak és fitykőst, s 17 m. magas, az ellenséget ábrázoló fatönkön sajátították el a támadásban való ügyességet. Tartottak rendszeres hadgyakorlatokat is²⁾ nagy súlyt fektetvén a katonai kiképzésre,³⁾ mert csak ama államot tarták erősnek, melynek sok képzett és gyakorlott katonája van.⁴⁾ És ezért a római hadügy legkiválóbbjai, nem a hadsereg nagy számát, hanem teljes kiképzését tarták legszükségesebbnek, hogy seregek alkalmas legyen a tábori szolgálat minden ágára, harczrakész, gyakorlott a menetek mint teherhordásban, s érezze mindig teljes biztosságát és győzhetetlenségét.

Letelvén a hosszú húsz évi szolgálati idő, a becsülettel kiérdemült katonák *honesta missiō*t kapva elbocsáttattak, ha nem tarták jobbnak továbbra is megmaradni a hadsereg kötelékében mint az számtalanszor történik.⁵⁾ Ily *honesta missiō*ról két apulumi fölirat emlékezik meg: 160-ban Julius Bassus *legatus pro praetore* bocsátja el a Leg. XIII. Geminának Pontianus és Atilianus *consulok* idejében, 135-ben újonczozott veteránjait.⁶⁾ 191-ben pedig Apronianus és Bradua *consulok* alatt Manilius Fuscus *legatus Augusti* szabadítja föl a 166-ban Pudens és

¹⁾ Vegetius I, 5. — Symp. aenigm. 93. l., Baehr, — a miles *podager* így panaszkodik:

*Bellipotens olim, semper metnendus in armis,
Quinque pedes habui, quos unquam nemo negavit.
Nunc mihi vix duo sunt: inopem me copia reddit.*

²⁾ Livius: 23., 35. *quia otiosa stativa erant, crebro decurrere milites cogebat.*

³⁾ Vegetius I, 1.

⁴⁾ Vegetius I, 18: *Nihil neque firmitus, neque felicitus, neque laudabilis est respublica, in qua abundant milites eruditi.*

⁵⁾ V. ö. C. J. L. III, 1190.

⁶⁾ C. J. L. III, 1078.

Polis consulok évében sorozott legénységet a további kötelezettség alól.¹⁾ A törvénytábla húsz évnél tehát mindnyájan tovább szolgáltak. Néha előbb is megkapták az elbocsáttatást — leginkább egészségi okokból — *missio causaria*, — vagy a *legatus* kegyéből — *missio gratiosa*. A szolgálati szabályok ellen vétőket *missio ignominiosa*-val büntetik.

Az altisztek és legénység kedvezményei a *commoda*, *praemia* és *dona*. *Commoda* szóval nevezték a zsákmányt, a meghódított országokban szerzett területeket, az állami zsoldot, ruhát, házat és telket a provinciákban, a különféle szabadalmakat: így a katonajóságot, míg tulajdonosa táborban van, nem szabad eladni. A hagyatékokat (*testamenta*), *dona*-ajándékokat, s az előléptetést. *Praemiumok* a pénzajándékok, az idegeneknek római joggal való fölruházása, az arany gyűrű viselhetése (*ius anulorum*, *dignitas equestris*).²⁾ *Praemiumok* osztottak az *imperatorok* s az önálló hatáskörrel felruházott *legatusok*. *Dona-k* voltak a nemes fémből készült érdemrendek — *phalerae*, ruhák, fegyverek, koronák, zászlók stb. A hadvezérek kitüntetései az *imperator* cím, a *supplicatio*, nyilvános hálaáldozat, az *ovatio*, midőn a győző *toga praetextában*, fején *myrtus* koszorúval gyalog vagy lóháton vonult be a városba; a *triumphus*, midőn hímzett togában — *toga picta*, a *senatus* és hatóságok kíséretében ment a *Capitoliumba*, hol koszorúját *Jupiter* ölébe tevé.

A fegyelem rendkívül szigorú lévén, sokfélék valának a büntetések is, — ilyenek a táborból való kiűzetés — *exauctoratio*, a tizedelés — *decimatio*, az agyonkövezés — *fustuarium*; a félzsoldra, félélelemre szorítás, a kettősen számított hadi évek elvesztése stb.

Septimius Severus a markomannok s későbbi betörések tapasztalatain okulva Moesiából Daciába helyezi át a *Legio V. Macedonicat*, és ez időtől *Potaissa* — Torda főhadiszállással a tartománynak a Marostól éjszakra fekvő területei eme hadtestre bízottak, a déli rész helyőrségeit pedig továbbra is a *Leg. XIII. Gemina* szolgáltatja, de a délnyugati részen a mai *Krassó-Szörény*, *Temes* és *Torontál* megyékben állomásozott *III. Flavia Firma*-val közösen. Ennekh armadik *cohorsa* teljes biztonsággal constatálható *Sarmizegetusában*.³⁾

Az első és második századbeli *legionarius* még nem igen mondhatná el, hogy gyöngy élet a katona élet, mert becsülettel rá kelle szolgálnia kenyerére mint zsoldjára. A minden tizedik napon ismétlődő gyakorlatokon kívül ők végzik a középítkezéseket, készítik a kemény, itt-ott

¹⁾ C. J. L. III, 1172.

²⁾ Sveton. Caes. 33.

³⁾ C. J. L. III, 1480.

még most is teljes épségben fönmaradt hadi utakat, szárítgaták a közlekedést akadályozó mocsarakat, melyek akkor a folyókban gazdag Felföldünkön, midőn mindent erdő borított még, s ennek következtében az égalj hűvösebb és nedvesebb volt, bővében lehettek; hidakat vertek, és mindezekhez önmagok állíták elő bányáinkból a követ, mint Aranyon — Petris, Bukován a Bisztra völgyében, és magok égeték a téglát, mely építészünket mindig irigységgel tölti el. Téglavetőik roppant üzemmel dolgozhattak, mert Hátszeg vidéke el van árasztva a LEG. XIII. GEM. bélyeget viselő téglák mindenféle fajával. A dévai múzeumban legalább harmincz species van összegyűjtve. És e nehéz munka mellett alkalom adtával még kédélyeskedni is tudnak ez edzett emberek. Egyikök teljes fegyverzetű legionariust karczol a még lágy anyagba, s oda jegyzi nevét is,¹⁾ míg a másik kétszer írja föl az egész a b c-ét egészen correct betűkkel.²⁾ A munka mindig altisztek fölügyelete mellett folyt, s ezek minden egyes darabra ráütteték a nevök kezdő betűjével vagy első szótagjával ellátott bélyeget. És e bélyegek gyakran igen fontos fölvilágosításokat adnak. Lelhelyeik alapján constatálható a legio tactikai fölosztása, elhelyezése, s ekkor bámulattal kell adóznunk a római tábor-
kar genialitásának, rendkívüli helyismeretének, mert mindig oly pontot s pontokat választanak, melyek fontos és nagy érdekeket védelmeztek. Érdekes lenne most is foglalkoznom a sarmizegetusaiak kétségkívül igen kedvelt házi ezredének szétoztásával, elhelyezésével, — de nincsen kellő terem hozzá. A széthelyezés mindig kisebb-nagyobb castrumokban, őrházakban történt. Amazokban élénk és víg élet is folyhatott, s apránként kényelemről, sőt fényűzési czikkekről is gondoskodtak, mint azt Torma Károly, Dacia legkiválóbb ismerőjének, Kosván, a castrum területén rendkívüli gonddal és szakértelemmel folytatott ásatásai bizonyítják. Annál unalmasabban telhetett az idő az őrházakban, melyekben 4—4, legföljebb 8—8 ember volt elhelyezve. Nyáron még csak szerezhettek némi mulatságot, de télen át az élelemszállítókon s ellenőrző közegeken kívül csak farkasok és medvék zavarhaták csöndes, majdnem síri nyugalmodokat. Ezek megváltóként üdvözölheték az áthelyezési parancsot.

Kr. sz. u. 132—133-ban Cn. Papirianus Aelianus legatus pro praetore a XIII. legióval készítteti a sarmizegetusai vízvezetékét.³⁾ Ugyanez történik Apulum-ban a több órányira fekvő Sárdról 158-ban;⁴⁾

¹⁾ Dr. Temesváry János birtokában.

²⁾ A hunyadmegyei tört. és rég. társulat dévai múzeumában.

³⁾ C. J. L. III, 1446.

⁴⁾ C. J. L. III, 1061.

161-ben, ugyancsak Apulumban, nagy raktár épületet fejeznek be.¹⁾ A szükséges vasat saját bányáikból szerzik, mikép azt önmagok beszél-
lik 138—167 között Numinii et Virtutibus Terrae Daciae et Geni Loci
— dedicatioval ellátott fölratukban.²⁾

IV. A segédc csapatok. (Auxilia.)

A segédc csapatok kivétel nélkül a provinciákban soroztattak, s
rendesen római mintára valának szervezve, fegyverezve. De néha érvé-
nyesítettvén nemzeti szokásaik, igen elütének a birodalmi hadseregtől, s
ilyenkor megkülönböztető mellékneveket kapnak, mint sagittarii, scutati,
contarii, catafracti, funditores stb. Utóbbiaknak általános összefoglaló
neve: leves cohortes. A segédc csapatok legénységük számára nézve
kétfélék: cohortes quinquagenariae = 500 ember = 5 centuria, vagy
cohortes miliariae = 1000 ember = 10 centuria. Ha gyalogok cohortes
quinquagenariae vagy miliariae peditatae, míg ha lovasok equitatae
nevet kapnak. Utóbbi 240 lovas = 10 turma, és 760 gyalogot, 10,
egyenkint 76 főből álló centuriát számlál; a cohors quinquagenaria
equitata 120 lovas = 6 turma, 360 gyalog = 6 centuria van beosztva.
A lovas cohorsok talán már Augustus idejében szerveztettek a határok
védelmére és helyőrségi szolgálatra a provinciákban, s teljesen önálló
csapatokként is alkalmazván azokat, a legiók mintájára alakítottat-
tak meg.

Fennmaradt emlékeink szerint — kétségtelenül különböző idők-
ben — öt auxiliaris cohors állomásozott Sarmizegetusában:

1. Cohors I. Ubiorum.³⁾
2. Cohors IV. ?⁴⁾
3. Cohors IV. Dalmatarum.⁵⁾
4. Cohors V. Commagenorum.⁶⁾
5. Cohors VII. Breucorum.⁷⁾

A tisztán lovas segédc csapatok az ala-k szintén alae quinquagena-
riae = 16 turma vagyis 480 lovas, vagy alae miliariae = 24 turma = 960
ember. Vespasian idejében a római módra fegyverzett lovasok hosszú
kardot, lándzsát (contus), pajzsot (θυρεός) s tegzőkben három, négy

¹⁾ C. J. L. III. 1171.

²⁾ C. J. L. III, 1128.

³⁾ Torma K.: Inschriften, — téglabélyeg 19. sz.

⁴⁾ C. J. L. III, 1484.

⁵⁾ C. J. L. III, 1474.

⁶⁾ Téglás G. és Király P.: Neue Inschriften, — téglabélyeg 4.

⁷⁾ C. J. L. III, 1464.

kopját horúdtak, — továbbá sisakot és páncélt. Hadrián idejében, a pompakedvelő császár alatt aranyozott, rostélyos és lószőr forgójú sisakkal, — s a páncél helyett kimmer chitonak és könnyű pajzsral szerelték fel őket.

Főlíratunk szerint egy ala volt Sarmizegetusában: az

Ala Pannoniorum.¹⁾

Az auxiliaris cohors parancsnoka rendszerint praefectus, ki előbb centurio volt. Ha további előléptetésre is érdemes, úgy tribunus legionis-nak nevezetik ki, végül pedig mint praefectus equitum egy ala-t, tehát lovasezredet kap, s ezzel elérte a legmagasabb előléptetési fokozatot, — ha nem volt senatori rangú. Septimius Severus óta azonban a praefectus cohortis — praepositus legionis, — tehát legiparancsnok is lehetett. Így történt Ulpius a Cohors VII. Breuconum parancsnokával.²⁾ A Cohors IV. Dalmatarum parancsnoka tribunus volt.³⁾

Septimius Severus császár idejében állomásoztak Sarmizegetusában a

Vexillationes auxiliae Pannoniae inferioris.⁴⁾

Végül a frumentariusok, kik a centurio frumentariorum parancsnoksága alatt vannak a legio mellé beosztva, de a nélkül, hogy külön csapattestet képeznének. Rangokra nézve mindnyájan principales. Kezdetben, nevökből következtetve, a sereg élelmezése s ellátása tartozott teendőik közé, míg utóbb mint futárokat alkalmazzák. Mint ilyenek alkalom adtával, vagy felsőbb meghagyásra, kémszolgálatot is teljesítenek, különösen a provinciákban, hol egyenesen rendőri tisztviselőnek tekintetnek, s ilyenekül fungálnak,⁵⁾ még a katonasággal szemben is, és a legénység rendőri szempontból föltétlen engedelmisséggel tartozik nekik.⁶⁾

¹⁾ C. J. L. III, 1483.

²⁾ C. J. L. III, 1464.

³⁾ C. J. L. III, 1474.

⁴⁾ C. J. L. III, 1464.

⁵⁾ Aur. Vict. de Caes. 39., 44.: remoto pestilenti frumentariorum genere, quorum nunc agentes rerum simillimi sunt. Qui cum ad explorandum annuntiant, qui forte in provinciis motus existerent, instituti viderentur compositis nefarie criminationibus, iniecto passim metu, praecipue remotissimo cuique cuncta foede diripiebant. — Spart. Hadrian. 11., 4.: Et erat curiosus non solum domus suae, sed et etiam amicorum ita ut per frumentarios occulte omnia explaret, nec adverterent amici sciri ab imperatore suam vitam, prius quam ipse hoc imperator ostenderet. — Cyprian. epist. ult. frumentarios esse missos, qui me Uticam perducerent. Acta. Martir. ed. Ruinart p. 177.: atque ego quidem quadriduo domi mansi adventum expectans frumentarii. Ille vero omnia circumeundo perscrutabatur, vias, fluvios, agros, ubi me occultari aut qua transiret esse suscipiatur.

⁶⁾ Capitolin. Macrin. 12., 4.

A frumentariusok külön kaszárnnyákban — castra peregrina vagy peregrinorum laknak, s főnöküik a princeps castrorum peregrinorum, vagy rövidítve a princeps peregrinorum. Rangja egyenlő a legmagasabb centuriókéval, s előléptetése esetén azonnal primipilus lesz. Közvetlen alattasa a subprinceps vagy optio peregrinorum. A princeps rendelkezése, hatósága alá tartoznak a Rómából, vagy a helytartótól sürgönyökkel érkezett frumentariusok, kik visszatértökig a castra peregrinában helyeztetnek el.

V. Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa ¹⁾ alapítása.

A római közjog a tábornok és várost összeférhetetlennek tartván, katonaságot a köztársaság épen nem, a császárság pedig csak a legritkább — a helyi viszonyok által javalt esetekben helyez önkormányzattal bíró községekbe. Így Rómában Augustus épít először kaszárnnyát praetorianusainak, de a városon kívül, míg Tiberius már a falakon belül telepíti meg félelmes gárdáját. A birodalmi fővároson kívül csak Alexandriának van, — a mindig rakoncátlan csöcselék fékentartására — helyőrsége. Ritkán történik az is, hogy a meghódolt tartományban a tábor helyén város alapíttassék, mint azt actiumi castrumának helyén tevő Augustus Nikopolis-szal, s Varro Murena Kr. e. 29-ben Augusta Praetoriával. A provinciáknak számot tevő városai majdnem kivétel nélkül polgári telepek, s az első századbéli imperatorok nem emelnek egyetlen castrumot sem coloniává. Traján legelőször tér el a gyakorlattól, midőn Paetaviot fölveszi a coloniák sorába. A Legio XIII. Gemina már ekkor rég átköltözött ugyan Vindobonába, de az elvi akadály azért még nem volt elhárítva, mert a castrumot fönn tarták továbbra is. A császár azonban ezt nem vevé figyelembe, nem lévén hajlandó a nagyra nőtt várost továbbra is meghagyni fejlődését akadályozó szoros korlátai között. A rajnamelléki Castra-Vetera-nál (Xanten) már, az eddigi gyakorlatot teljesen mellőzve, még tovább megy a császár és hatalmas teljességére támaszkodván, a nagyvárossá lett polgári telepet, Germániának társadalmilag, közgazdaságilag is fontos pontját, szintén

¹⁾ Sarmizegetusa nevét az ó-kori források közül megemlíti Dio 68., 9. (Traján békét kötén Decaballal) στρατόπεδον ἐν Ζερμιζεγεθούσῃ καταλιπόν, τὴν τε ἄλλην χώραν φρουραῖς διαλαβών, ἐξ Ἰταλίας ἀνεκομίσθη. Ptolemaeus 3., 8., 9.: Ζαρμιζεγεθούσα βασιλειος; 8., 11., 4.: Ζαρμισογεθούσα τὸ βασιλειον. — Ulpianus Digesta 50., 15. 1., 8., 9.: In Dacia Zernensium colonia a divo Traiano deducta iuris Italici est, Zarmizegethusa quaque ejusdem iuris est stb. — A Pentinger-táblán neve mellét: Sarmategete, két tornyocska van. A ravennai névtelen Sarmazege-nek mondja.

coloniává teszi, meghagyva ott a legio tábort is. Előző esetek nem hiányzottak tehát, midőn Sarmizegetusát helytartója által megállapíttatja. — És ez eljárás indokai, kétségtelenül ugyanazok, melyek Paetovio és Vetera érdekében az eddig érvényes gyakorlattól való eltérésre vezetik a császárt.

A hódítás legelső éveiben Daciának csak egyetlen közlekedési útja lévén a birodalmi tartományokkal, — az Apulum (Gy.-Fehérvár), Germisara (Csigmó), Petris (Arany), Ad-Aquas (Kálán), Sarmizegetusa (Várhely), Pons-Augusti (Vána-Marga), Tibiscum (Zsuppa)..... Viminacium (Kostolác)-i, e vonal a lehető legélénkebb volt. Erre tödultak be a gyarmatosok, a világ minden részéből — *ex toto orbe*, — állandó lakhelyeket keresve, erre vonultak vissza a legiók segédsapataikkal, és az út középpontján még mindig ott táborozik a Leg. V. Macedonica, legatusával M. Terentius Scaurianussal, ki az első szervezés intézője, s a provincia békeltetője volt. A teljes hadtestnek hatezer főnyi tömege, a vele egyesített segédsapatoknak hasonló, vagy talán jóval nagyobb száma, a nagy mozgalom tömérdek embert csábítának oda, a castrum szomszédságába való letelepedésre, a jó üzlet tömérdek kereskedőt csalhatott be, és megalakult a város épűgy mint az apulumi castrum canabája, a nélkül, hogy a hivatalos megalapítás megtörtént volna. És e sürgés-forgás, mozgalmas élet, a hódítás után csak három év múlva (110. Kr. u.) csöndesedvén el, a tekintélyessé fejlett polgári telep együtt-tartása érdekében teheté Terentius Scaurianus császári urának az előterjesztést, hogy a tábor tartozéka önkormányzattal ruháztassék föl. Traján készséggel fogadhatá a tervet, hogy a »királyi Sarmizegetusa«, a legyőzött Decebal székvárosa helyén, saját nevére alapíttassék új város. Ez hizelelgetett hiúságának is. Scaurianus tehát 110-ben, minden eddigi szokástól eltérően, a még ott tartózkodó Legio V. Macedonicával teljesíté Traján parancsát, végrehajtva a colonia-alapítás érdekes szertartását.

A rómaiak coloniái, — teljes ellentétei az európai gyarmatoknak. Az újkoriaknak czélja a meghódított tartományok kiaknázása lévén, — az imperium provinciaival hasonlíthatók össze, melyeknek nevét az *a proventu* kifejezésből, etymologiallag ugyan nem, de dologilag helyesen származtatják.¹⁾ A római colonisatio az anyaország erejének, biztonságának növelésére irányul, — s a győző, a *civitas victrix*, általok iparkodik, igyekszik féken tartani a legyőzöttet, — a *victa civitas-t*, védelmezni Italiát,²⁾ a provinciákat, a szomszéd barbarok ellen,

¹⁾ A köztársaság korában a provinciák csak: *quasi quaedam praedia populi Romani vectigalia*. — Cic. Verres 3., 3., 7.

²⁾ Siculi Flacci de condicionibus agrorum, Blume, Lachmann és Rudorff

— de másfelől céljok az is, hogy új lakossággal pótolják és szaporítsák a tartományoknak megfogyott régi népességét. A coloniák Róma hasonmásai, sokszorosításai — quasi effigies, simulacraque — s Varro bizonyítja, hogy a gyarmatokat még az ő korában is úgy alapítják, mint egykor a világbirodalom fővárosát Romulus.¹⁾ E szertartás igen régi eredetű, s a rómaiak az etruskoktól vevék át.

»A ki új várost akar építeni — mondja Cato — bikával és tehénnel szántson, s a hol barázdát vont, oda falat építsen, a hol kaput akar, ott kiemelvén ekéjét vigye (portare), kapunak (porta) nevezvén a helyet« ... de álljanak itt e szavak eredeti szövegekben is, mert a fordításban elvesztik jellegzetességeiket: »Qui urbem novam condet, tauro et vacca aret, ubi araverit, murum faciat, ubi portam vult esse, aratrum subtollat et portet et portam vocet.«²⁾

A colonia alapítója az imperatorok Rómájában a császári meghatalmazott lévén, Sarmizegetusa alapítója — conditor — Scaurianus legatus, miként a következő fölíratban olvashatjuk:

I · O · M
ROMVLO · PARENTI
MARTI · AVXILIATORI
ex AVtoritate imp. cae
5. SARIS · DIVI · NERVae f.
TRAIANI · AVGVSTI
CONDITA · COLONIA
DACICA
PER
10. *leg. V · M · SCAVRIANVS* Kr. n. 140.
leg. EIVS · PRO · PR
d. d. 3)

Az alapító a régi cinctus Gabinus-t véve föl, fejére hajtja togáját, hogy a szent cselekmény végrehajtása közben ne láthasson rozso ment. Az ekét vonó igás állatok fehérek, s jobbról fogják be a bikát, balról a tehenet: propter commixtionem familiarum et imaginem serenitatis fructumque reddentis. Az eke balról jobbra halad — dextratio, — miként az imádság. A barázda (primigenius sulcus) a város árkának

kiadása (Die Schriften der römischen Feldmesser) I. k. 135. l. Coloniae autem inde dictae sunt quod (populi) Romani in ea municipia miserunt colonos, vel ad ipsos priores municipiorum populos coercentes, vel ad hostium incursus repellendos. — Ugyanaz a 136. l.: Hadriaticum vero litus Illyricum contra se habet. In his ergo litoribus Romani colonos miserunt, ut supra diximus, qui oras Italiae tuerentur.

¹⁾ Varro (de ling. lat. 5., 143.) coloniae nostrae in libris antiquis scribuntur urbeis, quod item conditae ut Roma.

²⁾ Römische Feldmesser. — Rudorff II. k. 294. l.

³⁾ C. J. L. III, 1443.

vonala, — a befelé hullott rögök a falak jelképei, s az így megalapított város *urbs*-nak (ab urvo et orbe) nevezetik. A kijelölt területet, egymást derékszögben metsző barázdák által, egyenközenyekre osztják, kimérve meddig terjed a város s meddig a szántóföldek — melyek a város növekedtével, midőn a pomoerium kiterjesztetik, a jövődöbeli építési területek. A város közepén — mundus — megjelölik a három főtemplom telkét is. S mindez az augurok által gondosan megválasztott szerencsés napon történt, mert ellenkező esetben talán örökös balsors sujtotta volna a várost.¹⁾

Az új városokat, ha lehetséges volt, mindig a legio-táborok mintájára, tehát négyszög vagy téglány alakú területre mérték ki, s csak ott térnek el a gyakorlattól, hol már régebbi város állott, vagy természeti nehézségek akadályozák a szabályoknak ritualis érvényesítését. Az újonnan telepítendő lakosság részére, különösen ha veteranok részesültek hivatalos földadományokban, az eddig lakatlan területet, már előre művelhetővé tevék, mert a római nem szeretett vad, a culturára még nem alkalmas vidékeken telepedni meg. S ez előkészítést már a törvény is elrendeli, s csak ott szabad várost alapítani, hol kész szántóföld és kaszáló van (qua falx et arator ierit), de esetleg legelő és erdő is. A különböző jellegű tagok a szántók arányának megfelelően osztattak ki. Hol kész helységet — mint Sarmizegetusában is — alakítanak coloniává, ez nem volt egész teljességében lehetséges, de azért a fölmérést, a valóságos tagosítást végrehajták, térképileg is föltüntetve az eredményt. Egy ily tagosításról a következőket írja Hyginus: »A mi nap egy császári evocatus, — katonaviselt és a mi foglalkozásunkban a legnagyobb jártassággal bíró ember, — midőn Traianus Augustus Germanicus (a dák háborúkat megelőzőleg) a maga jószántából bőkezűen osztott földet Pannoniában a veteranoknak, a réztáblára véssett térképre nem csak az utalványozott területet rajzolta le s jegyezte be, hanem minden tagnak kihúzta határvonalait is oda írva hosszúságát, szélességét. Így a veteranok között nem támadhattak pörök és torzsalakodások.«²⁾

¹⁾ Ld. a Römische Feldmesser II-ik kötetében Rudorff: Gromatiche Institutionen című értekezését 294. kv. l.

²⁾ Hygini de condicionibus agrorum. — Röm. Feldmesser I. k. 121. l.: Nuper ecce quidam evocatus Augusti, vir militaris disciplinae, professionis quoque nostrae capacissimus, cum in Pannonia agros veteranis ex voluntate et liberalitate imperatoris Traiani Augusti Germanici adsignaret, in aere, id est in formis, non tantum modum quem adsignabat adscribit aut notavit, sed et extrema linea unius cuiusque modum comprahendit: uti acta est mensura adsignationis, ita inscribit longitudinis et latitudinis modum. Quo facto nullae, inter veteranos lites contentionesque ex his terris nasci potuerunt.

A gyarmatosoknak kiosztott földek, hogy az állami és községi adó egyenlő alapon vettessék ki, milyenségük és termékenységük szerint osztályoztattak. Pannoniában — Daciáról nincsenek adataink — vannak első és második osztályú szántók, rétek, makkos erdők, közönséges erdők és legelők.¹⁾

Róma tehát kellően gondoskodik coloniáiról, s a szerető gondosság néhány évtized alatt virágzó várossá tévé Dácia székhelyét.

VI. A város közigazgatása.

A római köztársaság és császárságnak önkormányzattal fölrüházott városai, az államnak legerősebb lételemei, föntartói. Polgárságot a lakosságnak legszívósabb, legtöbb erély és kitartásra képes osztálya a földbirtokosság képezi, teljes római civitással, latin vagy itáliai joggal, Róma vagy az itáliai coloniák s municipiumok jogköréhez hasonlóan. És míg Rómában a hatalmukat szilárdítani akaró vagy féltő imperátorok székhelyöknek municipalis önállóságát napról-napra gyöngítik, majd teljesen eltörlik — császári tisztviselők közigazgatása alá helyezvén, az itáliai és tartományi coloniák, municipiumoknak a helytartóktól teljesen független autonómiája a harmadik század közepéig virágzik, régi republicanus üdéségekben, még Ázsiában is, hol Smyrna 211-ben választó közgyűlést tart,²⁾ Mauretania Caesariensisben még Caracalla alatt,³⁾ Afrikában pedig Nagy-Konstantinig gyakorolják a polgárok tisztújítási jogukat. S a jogra rendkívül nagy súlyt fektetnek még oly kis városokban is mint Malaca, melynek Domitianus által kiadott városi törvénye 10,000 sestercius (=1000 frt) bírságot szab arra, ki megakadályozza a városi polgárság közgyűlésének megtartását.⁴⁾

A rómaiak városi életének legfőbb tényezői a teljes souverainitással bíró közgyűlés, a curia s a párosan működő hivatalnokok, kik állásaikban teljesen azonos jogkörrel önállóan működnek ugyan, de a felek, egyiknek határozata ellen a másikhoz föllebezhetnek.

A városi közgyűlés curiákra volt fölosztva — Sarmizégetusában

¹⁾ Hygini Gromatici de limitibus constituendis. — Römische Feldmesser I. k. 205. l. Certa (enim) pretia agris constituta sunt, ut in Pannonia arvi primi, arvi secundi, prati, silvae glandiferae, silvae vulgaris, pascua.

²⁾ Corpus Inscriptionum Graecarum 3161.

³⁾ Inscriptions d'Algérie 4070.

⁴⁾ Th. Mommsen: Die Stadtrechte der Lateinischen Gemeinden Salpensa und Malaca in der Provinz Baetica. M. Lier: De inscriptionibus Salpensana et Malacitana. V. ö. C. J. Lat. II, 1963. — Salpensa (conventus Hispalensis) — 1964. Malaca (conventus Gaditanus). Mommsen szövegét idézem: Malaca art. 58.

eddig »Decuria XIII.« a legnagyobb szám ¹⁾ s választja a tisztviselőket, szavaz a hatóság által beterjesztett javaslatok fölött, és mint legfőbb forum erősíti meg a decuriák határozatait.

Választás alkalmával az idősebb duumvir elnököl, ő veszi számba a jelölteket s vizsgálja meg, vajjon az illető szabad polgár s ingenuus-e? ²⁾ nem volt-e büntetve, nem üzött-e oly foglalkozást, mely kizárja a candidatióból? végül, hogy a választó község területén lakik-e már öt év óta s viselt-e és mikor hivatalokat? ³⁾ Az elnöklő duumvirnek kötelessége volt arról is pontos adatokat szereznie, hogy a pályázó képes-e viselni a városi tisztségekkel járó nagy kiadásokat, s tud-e saját birtokán kívül még kezeseket is állítani a város teljes biztosítására. ⁴⁾ Genetiva Juliában a biztosításul lekötött birtoknak a város közvetlen közelében kellett lennie, legföljebb ezer lépésnyire a falaktól. ⁵⁾ Ha nem volt elég jelentkező, úgy az elnök maga candidált előkelő, kiváló embereket, kik ismét újakat nevezhettek meg. Összegyűlvén eként a kellő szám, neveik a hirdető táblára irattak, hogy mindenki tájékozhasssa magát. ⁶⁾

A jelölteknek neveik kifüggesztése után a legnagyobb tapintatossággal kelle élniök, hogy a vesztegetésnek még gyanuja se merülhessen föl, különben 5000 sestercius (500 frt) bírságot fizettek. ⁷⁾

Választás napján a curiák saját helyiségeikben gyűlnek össze, melyekben háromtagú bizottság gyűjti a szavazatokat, külön-külön a tisztviselőkre. Legelőbb a duumvireket választják, — majd a többieket. Az elnök a választás bezárása után kihirdeti az eredményt, s a többséget nyerteket felszólítja, hogy ötöd napra tegyék le a hivatalos esküt. Ez következőleg hangzott Malaca-ban: »Esküszöm Jupiterre, Divus Augustus, Divus Claudius, Divus Vespasianus Augustus, Divus Titus Augustusra, Domitian császár Geniusára, Házi Isteneimre, hogy megteszem, mit a törvény értelmében tennem kell, és sem magam nem teszek ellene csalás vagy rosz szándékból, sem másoknak nem engedem ezt tenniök.« ⁸⁾ Ki az esküt letenni vonakodott, jelentékeny bírságot fizetett.

¹⁾ Genio. Dec(uriae) XIII, Coll(egium) Fabr(um) stb.

²⁾ Malaca art. 54.

³⁾ Ephemeris Epigraphica II. k. 105—151. I. Hübner et Mommsen : Lex. Col. Jul. Genetivae sive Ursonis data a. u. c. DCCX. — V. ö. G. Brunt : Die Erztafeln von Osuna. Zeitschrift für Rechtsgeschichte. XII. k. 82. kv. I. — Hübner és Mommsen szövegét idézem : art. 91.

⁴⁾ Malaca art. 60.

⁵⁾ Genetiva Julia art. 91.

⁶⁾ Malaca art. 51.

⁷⁾ Genetiva Julia art. 132.

⁸⁾ Malaca art. 59.

A megválasztottak állásaikat nagy adományokkal foglalták el. Sarmizegetusában a 142-ben flamenné lett Q. Aurelius Tertius »ob honorem flaroni« 80,000 sesterciust (8000 frt) fizet az annona, tehát a közélémezés javára.¹⁾ Hasonlóan jár el a többi főhivatalnok, a duumvir, quaestor, aedilis, stb. Ez urak tehát mindnyájan gazdagok, vagy gazdagoknak akarnak látszani, hogy háztájok, életmódjuk illő lehessen fényes jelvényeikhez, a külső díszhez, méltósághoz, melylyel a római törvények szerint a nyilvánosság előtt s hivataloskodásuk közben meg kell jelenniök. A duumvireket s aediliseket megilleti a toga praetexta, s midőn az előbbiek törvénykeztek, igazságot osztának, két licitor volt előttök a vesszőnyalábbal mint Róma consulainak, és curuli székből ültek a tribunalon.

A közgyűlés lévén a város souverainitásának képviselője, megkérdezett minden nevezetes alkalommal, s határozatairól sok érdekes emlék maradt fenn, melyek a decuriók végzéseinek consensus plebis-szel való megerősítéseire vonatkoznak.²⁾ Elője tartozott a patronusok választása, szobrok, kitüntetések megszavazása.

Tiberius a római nép kezéből kivévén e jogokat, a senatus populusque Romanus pusztá szavá változik, s a populus hatáskörének egy részét a császár foglalja le, a másik kisebb pedig a senatusnak jut. Az itáliai és provincialis városokban fönmarad ugyan még ekkor a régi republicanus állapot, de lassankint ezekben is enyészik a nép jogköre, s helyét az ordo foglalja el. Ezért az újabb alapításokban már nyoma sincs, hogy a populus beavatkoznék a város ügyeibe. Sőt nevének használata is, mint fölösleges, divatját mulja, s a nép, mint egész, nem említetik, csak egyes osztályai soroltatnak föl alkalom adtával mint Salónában, midőn C. Domitius Valens duumvir iure dicundo Jupiternek oltárt állítva kéri az istenséget, hogy: »sis volens propitius mihi collegisque meis, decurionibus, colonis, incolis Coloniae Martiae Juliae Saloniae« ...³⁾

A köztársaság idejében a római nép nevében alapított coloniákban a senatus megbizottja, a császárság korában pedig az imperator által küldött biztos nevezte ki az első tisztviselőket s alakította meg az ordot. E testületet, mely kezdetben az eredeti települőknek egy tized-része volt,⁴⁾ legelőször a hivatalukról lelépő tisztviselők szaporították,⁵⁾

¹⁾ C. J. L. 1448.

²⁾ Henzen 7170. Tuficum.

³⁾ Kr. u. 137. C. J. L. III, 1933.

⁴⁾ Dig. L. 16., 239., §. 5.

⁵⁾ C. J. L. V, 532.: prout qui meruissent vita atque censu per aedilitatis gradum in curiam nostram admitterentur (Tergeste).

majd a duumviri quinquennales által az albumba bevezetett polgárok, kiknek megvolt a minden városban külön megállapított vagyon-minimuma, -- talán átlag 100,000 sestercius (10,000 frt) mint Comoban. Az ordo a lelépő tisztviselők által is szaporodván, a népnek, -- közvetve, hosszú ideig volt befolyása annak alakulására -- egészen a harmadik századig. Ez időtől csak az lehetett hivatalnok, ki decurio, holott előbb a hivatal a decurionatusnak csak lépcsője volt. Így Sarnizegetusában P. Aelius Theimes duumvir, s nem decurio,¹⁾ Sex. Attius Secundinus pedig megkapja az ornamenta duoviraliákat s nem tagja az ordonak.²⁾ Az ordo zárt, aristocraticus testületté válik, tagjai valószínűs patres conscripti lesznek, optimaták, kik fényes politikai és társadalmi állásukat holtukig viselik, ha vagyoni állapotukat elemi csapások, költségek vagy közterhekért való felelősségük meg nem rontják. Ez esetben a quinquennalis a legközelebbi népszámlálás és vagyonvizsgálat (lustrum) alkalmával kitörli őket az albumból. Aristocraticus jellegűek rangjuk jelvényei is kitüntették -- ornamenta decurionalia -- melyeket megkaphatni a második század második felében még oly nagytekintélyű pénzemberek is mint Julius Capito, az illyriai és thraciai vámok bérlője, dicsőségnek tartottak.³⁾ Nyilvános játékok alkalmával, az amphitheatrumban a tömegtől elkülönítve ültek.⁴⁾ A decuriók képesítve voltak a legmagasabb birodalmi hivatalokra is.

A decuriók tanácsa határoz minden a várost és vidéket illető közügyben, s rendelkezéseiknek teljes érvényét még Hadrian is megerősíti.⁵⁾ Ők állapítják meg a pénzügyi bizottság előterjesztése alapján az évi költségvetést,⁶⁾ adják el szükség esetében a város pénztárába helyezett letéteket, az elzálogosított földeket, rendelkezhetnek a város vagyonával,⁷⁾ választják a papokat. Határozataikat nem erősíti meg a helytartó, erre nincs szükség, de megsemmisítheti az állam érdekeibe vagy törvényeibe ütköző végzéseiket.⁸⁾ Az ordo tehát -- rendelkező hatalom -- széles jogkörrel, mely kiterjed az egyesek ügyeinek intézé-

¹⁾ Torma K. : Inschriften 45.

²⁾ C. J. L. III, 1493.

³⁾ C. J. L. III, 753. (Kr. u. 161—163.) V. ő. 1425., 1426.

⁴⁾ Genetiva Julia art. 126., 127.

⁵⁾ Quod semel ordo decrevit non oportere id rescindi -- de hozzáteszi: nisi ex causa, id est, si ad publicam utilitatem respiciat rescissio prioris decreti. Dig. L. 9., 5.

⁶⁾ Malaca art. 63., 67., 68.

⁷⁾ Malaca art. 62., 63., 64.

⁸⁾ Ambitiosa decreta decurionum rescindi debent. Ulpian. Dig. L. 9., 4. és Cod. X, 46., 2.

sére is. Ők rendelik a nagy családok gyermekei mellé a gyámokat,¹⁾ hajtják végre a rabszolgák fölszabadításánál követett szabályokat, ha a gazda kiskorú,²⁾ később bírálják az okmányok valóságát is és hitelesítik azokat. Meghatározzák a közmunkát, javíttatják az utakat,³⁾ megszavazzák az érdemes polgárok részére a kitüntetések, állítják a szobrokat, a várost díszítő emlékeket s adnak engedélyt magánosoknak hasonlók emelésére. Bírálják a választások eredményeit, s ha formahibák vagy egyéb visszaélések merültek föl, megsemmisítik azokat. Az ordo felsőbb forum a hivatalnokokkal szemben, s ezeknek kötelessége azonnal összeülni a tanácsot, ha egyetlen decurio kívánja is. Az ordo gondoskodik közveszély idején a város védelméről.⁴⁾ Határozataikat egyszerű vagy kétharmad szavazattöbbséggel hozzák, s fontos esetekben még az is meg van állapítva, hogy a decuriók közül mennyien legyenek jelen, hogy a gyűlés határozatképes lehessen.⁵⁾

A coloniák főtisztviselői két collegiumba: a duumvirek s aedilisekébe voltak beosztva. A quaestorok rangban már mögöttök voltak. Megbízatusuk csak egy évre terjedt, s ennek letelte után bizonyos ideig

Malacaban öt esztendeig — nem valának újból megválaszthatók. A duumvirek⁶⁾ hívják össze az ordot, vezetik városuknak s a hozzátartozó vidéknek közigazgatását. E vidék pedig néha igen nagy terjedelmű. A galliai Nemausushoz (Nîmes) huszonnégy mezőváros és falu tartozott;⁷⁾ Genuához öt castellum; Helvetia Augustus idejében csak egyetlen civitast képez. Sarmizegetusáról nincsenek ily biztos adataink, de valószínű, hogy agerje kiterjedt a Maros alsó folyásának egész balpartjára, tehát a Sztrigy torkolatától nyugatra hatósága alá tartozhatott a mai Hunyadvármegyének délnyugati része, s Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyék egészen. A duumvirek képviselik a várost felsőbb hatóságaival szemben, szerződnek, pörlekednek nevében; jóváhagyásukkal történik az emancipatio, adoptio, a rabszolgák fölszabadítása,⁸⁾ ők végeztetik vállalkozók által a középítkezéseket, rendelik

¹⁾ Salpensa art. 29.

²⁾ Salpensa art. 28.

³⁾ Genetiva Julia art. 104.

⁴⁾ Genetiva Julia art. 103.

⁵⁾ P. o. Venafrumban: cum non minus quam duae partes decurionum adfuerint. Augustus edictuma. Henzen 5428. — Malaca art. 61., 64. stb. Digest. III, 4., 3. és 4. Codex. Theod. XII, 84.

⁶⁾ Sarmizegetusa duumvirjeit ld. C. J. L. III, 1209., 1369., 1472., 1482., 1490—91., 1495—96., 942., 972., 973., 1209., 1323., 1369., 1472., 1477., 1482., 1484—85., 1490—91., 1495—96., 1498., 1520. stb.

⁷⁾ Plinius. Hist. Nat. III, 5.

⁸⁾ Salpensa art. 28.

ki a gyámokat; nevökkel jelölik az éveket, elnökölnek a választó közgyűlésekben s a decuriók tanácsában. Togájukon bíbor sávot viselnek.¹⁾ Az általános adóbecslést végrehajtó duumvirek quinquennalisok, s ők állítják össze a decuriók albumát is. Közökben volt az igazságszolgáltatás, rövid szóbeli eljárással. Ítéleteik ellen — pénzbírság esetében — előbb az ordohoz, fenyítő ügyekben pedig egyenesen a helytartóhoz s innen a császárhoz lehetett fölébbezni. E sokoldalú teendők miatt, ha az egyik duumvir távollétében collegája is el akarja hagyni a várost egy napnál hosszabb időre, úgy a harminczöt évesnél idősebb decuriók közül helyettest kelle rendelnie. E praefectus a rendes tisztviselőkével majdnem azonos esküt tévén, teljhatalommal intézi helyettesiségének tartama alatt az ügyeket.²⁾ Néha egy-egy nagytekintélyű város magát a császárt választá duumvirnek, — de ez esetben a második állás nem töltetett be, s az imperator megbízottja által vezetteté a város dolgait.³⁾ Ez kétszér történt Sarmizegetusában: Antoninus Piust, M. Cominius Quintus pontifex coloniae mint praefectus quinquennalis helyettesíti;⁴⁾ A. Januarius Rufus Tavius flamen quinquennalis primus pedig egy ismeretlen uralkodót.⁵⁾

A duumvirek mellett legnagyobb hatásköre az aediliseknek van.⁶⁾ Ők a rendőrség főnökei lévén, fönntartják a közbiztosságot, köztisztaságot, ügyelnek a közegészségre, rendben tartják az utcákat, földőket, vásárokat, nyilvános játékokat, stb. Kezelik az *annonát*, tehát a szegények közt kiosztandó gabona beszerzését, elosztását.⁷⁾ Saját hatáskörükben föltétlenül rendelkeznek, s az edictumaiknak ellenszegülőket a duumvirnek tett jelentés után bírsággal büntetik.⁸⁾

A quaestor kezeli a város birtokait, bérbe adja azokat, beszedi a bért, gondozza a középületeket, vezeti a telekkönyveit, — s ő a pénztárnok.⁹⁾

A decuriók cursus honoruma a quaesturával kezdődik — és magasabb hivatalt senki sem tölthet be, míg a kisebbet nem viselte. Kiváló egyének azonban megkaphatják a quaestorius vagy aedilicius, sőt quinquennalicus címet, s ezzel qualificálva vannak a duumviratusra.

¹⁾ Salpensa art. 29.

²⁾ Salpensa 24., 25.

³⁾ Salpensa art. 24.

⁴⁾ C. J. L. III, 1497.

⁵⁾ C. J. L. III, 1503.

⁶⁾ Sarmizegetusa aedilisei: C. J. L. III, 1441., 1495., 1517.

⁷⁾ Az *annonát* ld. C. J. L. III, 1448.

⁸⁾ Malaca art. 66.

⁹⁾ Sarmizegetusa quaestorjai: C. J. L. III, 1485., 1486.

A nagy családok gyermekei rendszeren mint ilyen titularis tisztviselők lépnek a politikai életbe.

E magasrangú tisztviselők ingyen látják el hivatalukat — nem részesülnek semmi javadalomban, mert a városi szolgálat megtiszteltetés, s mint ilyen, *nobile officium*.

A kezelő tisztviselők már rendes fizetést kapnak. Ezek a *scribae coloniae*¹⁾ — városi írnok, s az *apparitores* a végrehajtók stb.

A városoknak mint jogi személyeknek teljes birtokjoga lévén, gyakran igen tekintélyes vagyonuk volt, részint ingatlanokban, részint mérsékelt kamatra kiadott tőkékben, melyeknek jövedelmeit tetemesen szaporíták a vámok, a különféle haszonvételek, az állandóan ott tartózkodó peregrinusok — idegenek, s a római civitast nem élvező lakók adói. E jövedelmek — a közigazgatás jóformán semmibe sem kerülve, iskolák, kórházak, orvosok, szegényházak fenntartására, középítkezésekre, játékokra stb. fordítottak. Ha a kiadásokat nem fődözheték e bevételekből, úgy a város polgárai is fizettek adót, bár ezt a kormány nem látta szívesen, mert ez által saját jövedelmei apadhattak meg. A második században a vagyonkezelésnek teljes szabadsága azonban itt-ott oly súlyos bajokat okozott, úgy hogy már Traján császár szükségesnek látta néhol *correctorok* alkalmazását, bár ideiglenesen — a financiák rendezéséig. És ez az intézmény, mely kezdetben a legnemesebb szándékkal létesített, az Antoninusok idejében megállandósulván, a harmadik században már aláássa a városok önállóságát.

A főhivatalnokok, mielőtt elfoglalák állásaikat, biztosítékot tettek, kezeseket állítottak, hogy a város fődözve legyen minden károsodás ellen,²⁾ s tetteikért felelősek valának. Felelősek a bérbeadott birtoknak jövedelméért a szerződés tartamára, a kölcsön adott tőkék kamatjaiért, felelősek még elődjeik összes tetteiért is, ha hivatalba lépésük alkalmával helybenhagyják eljárásukat; — utódjaikért, mert elfogadák jelöltetésüket, vagy mert ők ajánlák. 200,000 sestercius (20,000 frt) birságot fizetett a *duumvir*, ha maga hibázott, 10,000-et (1000 frt) ha megsérté a *decuriók* rendelkezéseit, s *Genetiva Julia*ban 100,000-et (10,000 frt) ha áthágta a városi törvényt.³⁾ És a tisztviselők számadásai ellen még a helybenhagyás után 15 év múlva is lehetett kifogásokat tenni. A felelősség tehát elég, valóban *dracoi* szigorral volt megállapítva, — de talán épen azért, mert mindenki mindenkiért felelős volt, minden tisztviselőnek megvolt vagy meglehetett a mentsége, s így a rendkívüli fenyegetőzések, az óriási, az illetők vagyoni

¹⁾ C. J. L. III, 1512. T. Fl. Aper. Torma — Inschriften, 3.

²⁾ *Malaca* art. 60.

³⁾ *Genetiva Julia* art. 129., 130.

helyzetével mi arányban sem álló birságok teljesen czélt tévesztének, --- különben alig állhatott volna be a harmadik században egyszerre s oly irtóztos jelleggel az általános pénzügyi bukás. Hasonló szigorúságú szabályok voltak érvényben a birói felelősségre nézve is.

A tisztviselőknek tehát — ha nevöket nem akarák meghurczolatni, nagyon is érdekében állott, hogy pénzkezelésük, s egész eljárásuk teljesen kifogástalan legyen, s hogy lehetőleg növeljék a város vagyonát, jövedelmeit. És hogy a császárságnak két első századában ez valóban így is volt, csak az ingyenes, semmibe sem kerülő és mégis becsületes kormányzat tevé lehetővé, hogy a városok oly hatalmas, monumentalis épületeket emelhettek közczélokra, hogy valódi versengés fejlett ki köztök, vajjon melyiknek legyen nagyobb és jobb vízvezetéke, szebb theatruma, amphitheatruma, fürdője, közttere, templomai. Sarmizegetusában 5—6000 emberre számított amphitheatrum épült talán köz-költségen; a várost fényes bazilikák díszíték, melyeknek itt-ott fölmerülő remek oszlopfejei, márványdarabjai még most is csendes bámulatra ragadják a szemlélőt; fürdőjét alább fogom röviden ismertetni; főtere ki volt kövezve, s a költségek felét, 50,000 sesterciust (5000 frt) T. Varenius Probus duumvir és quinquennalis viselte; ¹⁾ volt vízvezetéke is, melyet Cn. Papirianus Aelianus legatus propratore Kr. u. 132. vagy 133-ban nyit meg fényes ünnepséggel. ²⁾ A városok külseje tehát elég hatásos és izléses lehetett. És ezt emelni, napról-napra szebbíteni, — a helyi hazafiság egyik legfőbb hivatásának, ambíciójának tekinté. A városok, s nem a császárok, gazdagíták a római birodalmat legnagyobb részben ama óriási építményekkel, melyeknek még romjai is imponálnak. E localis patriotismus tevé oly keresettké az imperium fénykorában — tehát akkor, midőn Sarmizegetusa is virágzott, a városi hivatalokat, kitüntetésekét. A toga praetexta még a rómaid barbárnak tekintő görögnek is imponált: »Óh hogy nem parancsolhatok többé mint hivatalnok, — tör ki, és méltán, Plutarch száműzöttje, hogy nem szavazhatok a tanácsban, hogy nem lehetek bíró a versenypályán.« ³⁾ Épen ezért jövedelmi forrást is képeztek, s a körültekintő decuriók jól jövedelmező aranybányát nyithatnának jogaik — előjogaik értékesítése által városuk javára. Sokan, nagyon sokan lehetek, kik 4—8000 sesterciust (400—800 forint) nem sajnáltak azért, hogy a curiában ülhessenek, vagy 2—3000 sesterciust (2—300 forint) az egyszerű választási jogért. S mig ez így ment, mig a városi életnek volt jelentősége, — addig mindenkinek az volt legfőbb törekvése, hogy

¹⁾ C. J. L. III, 1482.

²⁾ C. J. L. III., 1446.

³⁾ Plutarch: περί πολίτης 12.

polgár s decurio lehessen, de ezt csak ingenuitással — tehát földbirtok szerzésével nyerhetvén meg, az üzér, iparos, kereskedő legelőbb csak annyira vágyott, hogy a qualificatiót megadó ingatlant megvásárolhassa, mert ezzel helyzete nagyot javult egyszerre, — római polgár lehetett már ő vagy fia, megalapíthatta családját, megnyitva maga, de gyermekei előtt mindenesetre, a legfényesebb, legimposansabb életpályát.

Sarmizegetusa a harmadik évszázadban metropolissá lesz, de közigazgatási formája változatlan marad, s mint tartományi székhely talán akkor éri el fejlődésének tetőpontját, midőn a jobb sorsra érdemes Decius eleste után a góthok árjának áldozata lesz Dacia is.

A papi tisztviselőket alább fogom megemlíteni.

VII. A lakosság rendi felosztása.

A legelső társadalmi szervezet csak szabad embert és szolgát ismervén, — annak megadott jogot, míg emezt teljes rabságra kárhoztatá. Idő folytával e két végletet számos fokozat enyhítvén, az egyes osztályok nem állanak többé kasztszerűen elkülönítve — szemben egymással, hanem érintkeznek, sőt összefolyván elegyülnek, úgy hogy határvonalaiukat alig lehet pontosan megállapítani. Rómának első kormányformája is csak két néposztályt ismert: a patriciusok és plebejusokat — a szabadokat, míg alárendeltjeinek nagy tömege rabszolga. Határainak kiterjesztése után, a körülmények ereje által kényszerítve, ad jogokat a latínoknak, majd az itáliaiaknak, de csak végtelen küzdelmek után egyezik bele dúsgazdag aristocratiájába, hogy a plebejusok, — a város, a köztársaság nagyhatalmi állását megalapító és fönntartó néposztály — hivatalképesek és egyenjogúak legyenek a patriciusokkal! Az egyenjogusítás megtörténte után a külső megkülönböztető jelek — melyekre a köztársaság rendkívüli súlyt fektetett, eltöröltetvén, a római polgárok s latinok ünnepélyes alkalmakkor togát öltének — innen togati, míg a civitasszal nem bírók s az idegeneknek — peregrini, szigorúan meg vala tiltva a rendkívül mutatós fehér köpeny viselése, meg a vastag hüvelygyűrűké is, mely a lovagok kiváltsága, és még inkább a senatorok, patriciusok ruháján lévő széles vörös szegély használata. E két utóbbi jelvénynyel való büszkélkedés még teljes jogú polgárnak is életébe, vagyonába kerülhetett, mennyivel inkább a római jog védfalain kívül állóknak.

A különbségek, melyek még a nevekben s jogszolgáltatásban is élesen kiütnek, csak a köztársaság idejében s a császárság első szakában birván valódi jelentőséggel, később tünedezni kezdenek, utóbb pedig, midőn Marcus Aurelius katonai, Caracalla pedig 212-ben adópolitikai

indokokból tömegesen adományozzák a civitast, el is enyésznek. Ez időtől a vagyonos lakosság rómaivá lesz, s büszkén viselik e nevet Britanniától a Perzsa öböl, a Rajna torkolatától a nilusi Philaeig. Csak az alárendelt községekben tartják fenn az eddigi különbségeket.

A birodalom társadalma azonban az egyenjogosítás dacára is aristocraticus, s a szabad születés és ingatlan vagyon által adott vagy inkább szerzett jogokon alapszik. A városok és ezzel az állam ügyeire csak azoknak van külsőleg is látható befolyása, kik 100,000, 400,000 1.200,000 sesterciust (10,000, 40,000, 120,000 frt) tevő adóalappal bírnak, és ha életük, foglalkozásuk olyan, mely a rómaiaknak nagyon is érzékeny büszkeségét nem sérti, nem alázza meg. Ez esetben az apák jogai átszállanak a fiakra, kik még akkor is megmaradhatnak néha kiváltságaik, szabadalmaik teljes élvezetében, ha elpazarolják is vagyონukat, csak meg tudják őrizni a gravitas Romana-t, a méltóságot. Az imperium mérhetetlen társadalmát alkotó és fönntartó elemeket constatalhatjuk Sarmizegetusában is, — majdnem egész teljességökben, — beletekinthetünk annak jóformán minden titkába, és csak olyannak fogjuk találni, mint bármelyik latin provincia városát.

A lakosság legsalsóbb osztályai a rabszolgák, kiket a római törvény soká, nagyon soká csak tárgyaknak tekintett, megengedvén, hogy életök- és családjukkal a gazda, a tulajdonos korlátlan szabadsággal rendelkezék. Legnagyobb tömegekben a császári és magán uradalmakban tartattak, hol olykor-olykor 10 - 20,000 szerencsétlen dolgozott naponta, kimerülésig, a nagyúr jóvoltáért. Legtöbbje lánczra verve végzi megszabott kötelességét. Százával, sőt ezrével lehettek e nyomorultak Daciában is, bár aligha oly nagy számban, mint Italiában vagy a régi gabonatermelő provinciákban. A kincstári birtokokat itt is ők művelik, s nagy örömmel használják olesó, jóformán költségbe nem kerülő munkájukat a bérlők is, mint az Aeliusok Apulumban. A városi, a földesúr palotájában használt vagy alkalmazott rabszolgák élete nem oly fáradalmas, mint a falusiaké, de sokszor annál keserűbb, közvetlenül szenvedvén uraik, asszonyaik kiszámíthatatlan s határt nem ismerő szeszélyeit, kegyetlenkedéseit. És mégis csak ezeknek volt módjukban helyzetökön javítani, gazdáik jóindulatának, szeretetének megnyerése, vagy gyöngéik ügyes fölhasználása, de főképen használhatóságuk által. Az ilyenek a család tagjainak tekintetének, gyakran együtt étkeztek uraikkal, gyermekeik, különösen ha a tulajdonos házában születtek, együtt neveltettek az úriakkal, kisasszonyokkal. E házi rabszolgák — vernae — sok szabadságot élvezhetének, tetszésök szerint vezetheték sokszor a háznak összes ügyeit, dolgait. A földesurak e házi rabszolgáik sorsát, jövőjét — saját érdekekben is — lehetőleg biztosítani akarván, megen-

gedtek nekik, hogy vagyont gyűjtsenek, üzletet alapítsanak, melynek tiszta jövedelméből egy rész a gazda pénztárába folyt, — tőkét gyűjtsenek szabadságuk megváltására. — Ha a gazda hivatalt viselt, az alárendelt állomásokat házi tábszolgáinak adományozá, a legtöbb esetben megosztózáin járadékaikon. És ezt senki nem tartá törvénytelenységnek, mert a köztársaság idejében is így volt, — a császárok pedig sanctiónálták azt a magok példájával, midőn cabinetjöknek egész kezelő személyzete rabszolga, midőn ezeket küldik a tartományokba is a procuratorok mellé, a bányaigazgatóságokhoz s minden pénzügyi hivatalhoz. Ilyen császári, házi rabszolga Sarmizegetusában Potinianus — librarius ab instrumentis censualibus ¹⁾ s leánykája a tiz éves korában elhalt Valentina; Herculanus — adiutor tabularii. ²⁾ És e császári rabszolgák néha döntő szerepet játszanak még a birodalom életbe vágó ügyeiben is. Annál jelentéktelenebbek a városok — servi publici, — a templomok, alapítványok s kisbirtokosokéi. A városok szolgálói az utcaseprők, hajdúk stb.

A hivatalt viselő császári rabszolgák husz-huszonöt évi szolgálat után felszabadulnak még a vidéken is, és mint szabadosok — libertini, élvezik végkielégítésül kapott tőkéjüket vagy nyugdíjukat. Számuk jelentékeny, különösen Italiában, s a latin provinciákban. Székvárosunkban is sokan lehettek, mert több föliratuk maradt fön. Közéjük tartozott Fortunatus — adiutor tabularii, ki gyermektelenül elhalt nejének (coniugi karissimae) állít sírkövet. ³⁾ Carpión tabularius Mithra-nak dedical fogadalmi oltárt, ⁴⁾ majd fiának Onesimusznak sírkövet. ⁵⁾ A föl-szabadításokat a magánosok is sűrűn gyakorlák, részint hiúság, — részint valódi liberalitásból vagy jóindulatból. M. Lucceius Felix procurator jóvoltáért, szabadosa Mithrának szentel fogadalmi táblát; ⁶⁾ Aurelia Fortunata pedig régi gazdájával Priscianus Augustalis-szal együtt áldoz Isis istennőnek. ⁷⁾ Ez nagy gyöngédségre mutat a derék Augustalis részéről. A szabadosoknak nincsen polgárjoga, s a »latini Juniani« csoportjába tartozók még nem is végrendelkezhetnek, bárha a legtöbbször lett volna miről, hisz a »libertinas opes« szinte közmondásossá vált. Narcissus, Pallas, Crispinus milliókat és milliókat halmo-

¹⁾ C. J. L. III. 1470.

²⁾ C. J. L. III. 1468., v. ö. 1466. stb.

³⁾ C. J. L. III. 1469.

⁴⁾ Király P.: A sarmizegetusai Mithraeum. VI. tábla, 8. és Torma K.: In-schriften 36.

⁵⁾ J. C. L. III. 1467.

⁶⁾ C. J. L. III. 1437.

⁷⁾ C. J. L. III. 1428.

zának össze! És a birodalomban kívülök még sokan büszkélkedhettek ilyen lucullusi vagy crassusi vagyonnal. De a pénzgyűjtés már vérükben volt. Mint rabszolgák megtanulták és megszokták a munkát, s fáradhatatlanul dolgoztak szabadságuknak megnyerése után is, mit sem törődve az előítéletekkel s várva a jutalmat, a hasznót, melyet a büszke, földművelésen kívül semmi egyéb jövedelmi ágat nem üző nép bőven adott s bőven engedett szerezni, nem véve észre, vagy nem akarva látni, hogy az a mindenhez hozzáfogó libertin — ki ügyességével megszerzi szabadságát — utat tör magának a világban is, s ha nem juthat is politikai jelentőségű városi hivatalokba, — eljut a birtokosok pénzszerényéig, — és ha kiürül az, büszkén nézi le nagy vagyonára támaszkodva az elszegényedett birtokost. Ez volt nyitja elhatalmaskodásuknak. Tacitus szerint eláraszták Róma minden tribusát, decuriáját. És aligha volt Sarmizegetusában is máskép. A nagy vagyon azonban, — ha conserválható volt a libertinek gyermekeinek, — különösen ha az apa megtudá kedveltetni magát, lassankint mégis csak megszerzi a polgári életre szükséges qualificatiót: beteszik őket kissebb-nagyobb hivatalokba, jogakademiát végeztetnek velők, s ekkor eljuthatnak a legmagasabb jogászai rangokra, mert Hadrianus óta majdnem egészen az ő osztályukból veszik a császári főméltóságokat; vagy beprotegálták őket a decuriók segélyével az augustalisok közé, s ekkor már megkaphatják az ornamenta decurionalia-kat, ezeknek birtokában pedig alkalom adtával beléphetnek az ordo-ba is mint decuriók.

A szabad embereket nem annyira a közjog, mint a közélet két nagy osztályra választá szét: a szegények és vagyonosokra — humiliores et honestiores, — s a két rend között a különbség, ha polgári perekben nem is, de bűnügyekben azonnal kitünt. Amazokat megbotozták, keresztre feszítették, behurczolák az arenaba a vadállatokkal való küzdelemre stb., míg emezek a Lex Porcia védelmét élvezve még a legnagyobb bűnök esetében is megszabadultak ily kegyetlen lealáztatások és megbecstelenítésektől. Egykoron a szegényekre is kiterjeszté e törvény áldásait, de amint a peregrinusok nagy néposztálya a polgárjogoknak mindig sűrűbbé és tömegesebbé váló adományozása által fogyni kezd, később pedig el is enyészik, a szegényeket nyomják a helyökre, s a harmadik században ez átalakulás bevégezett tény, a nélkül hogy az elnyomottakon kívül visszaóhajtaná valaki a régi szelidebb kort. Ezért a birodalomnak a százmilliót kétségtelenül meghaladó népessége két, egymástól a városi közéletben való résztvehetés és a büntetőjog által elválasztott néposztályra oszlott, de a melyeknek mesgyéi annyira összefolynak, hogy határaik alig különböztethetők meg. Az kétségtelen, hogy a decuriók, hivatalnokok, s a kik tiszteleti állásokat

viseltek, a jómódú, teljes joggal bíró családok, a honestiores közé tartoznak, míg a plebejusok, a jobbágyok, kézművesek, napszámosok, szatócsok -- mindannyian humiliores. A városi lakosság túlnyomó részét pedig ezek teszik. Közölők telnek ki a rabszolgák és szabadosok mellett az állami és városi aprólékos teendők végzésére szükséges alkalmazottak, a templomok, egyesületek, stb. szolgálói. S ez még megtiszteltetésnek tekintetik. De a mindennapi kenyér megszerzésének gondja nem igen engedvén választást a megélhetési módok közt, hozzáfognak ők mindenhez, versenyre kelve még a rabszolgákkal is. Az utakon, köztereken, utcaszögleteken fölállított s napról-napra szaporodó árusátrak, kunyhók rendszeren az övék, hol saját termékeiket vagy mások czikkeit értékesítgetik hasonfeleiknek; -- elmennek napszámosoknak, kézműveseknek, kiknek száma a fényűzés és igények növekedtével mindig nagyobb és nagyobb lesz. E nehéz, bár becsületes élet nem igen lévén mindenkinek inyére, a dologkerülők, csavargó színészek, gladiatorok lettek vagy a nagyurak s gazdagok előcsarnokait áraszták el mint cliensek, mint élődiék.

E szegény mesteremberek alakíták érdekeik védelmére az ipar-egyesületeket, melyeket mint collegia dendrophorum, utriclariarum, centonariorum, nautarum stb. ismerünk. Személyes ótalmukról patronusok választása által iparkodtak gondoskodni, mint Aelia Primitiva, ki patronusa Aelius Metrodorus jóvoltáért fogadalmi oltárt állít Dea Regina-nak (= Juno).¹⁾

A humiliores és honestiores között a közvetítő kapcsot az Augustales-ek testülete képezi. E félig papi, félig világi rend Augustus császár idejében keletkezik, midőn a császár birodalmának elernyedtt vallásosságát új életre ébresztendő számos régi cultust ujít meg, -- közöttök a Lares tiszteletét az utak találkozási pontjain (compita). A cultust biztosítandó külön papságot alapít, négy-négy papot rendelve Rómának mind a kétszázhatvanhárom városrészébe (vici), -- kiket a negyedek lakói minden évben újra választának. S ezzel a régi aristocraticus jogi collegiumokkal ellentétül, a népies cultusok részére plebejus clerust szervezett, kapcsolatban a császártisztelettel, mert a *Lar* a római családban a legelső ős, vagy pedig az, kit a háznépnek leginkább áll érdekében kiválóan tisztelnie. Ily tiszteletben csak a legnagyobb földi úr, a császár részesülhetvén, képe vagy szobra odahelyeztetett a többi *Lar* közé a házi szentélyekben épűgy mint a keresztutakon. Ekként az új isteni tisztelet a császári hatalom, méltóság erősítésére, dicsőítésére irányult. És Augustus helyesen számított, mert mélyen behatván az a

¹⁾ Téglás G., Király P.: Ujabb adalékok Dacia fölrattárához 4. sz.

nép legalsó rétegeibe, a caesarismusnak oly szilárd s nagy terjedelmű alapot rakott, hogy azt nem ingathaták meg többé sem társadalmi változások, sem forradalmak. Az új papirend a császár és házában tisztelőtérre rendelt ünnepélyekkel együtt rövid néhány év alatt annyira népszerűvé lett, hogy Italiában s a latin provinciákban alig volt önkormányzattal bíró város, mely meg ne honosította volna, saját szükségleteihez, igényeihez idomítva át annak fővárosi szervezetét. Jogkörük alapján a vidéken is ugyanaz mi Rómában, de sok helyen jelentékenyen kibővítettett — az pedig általános volt, hogy ők, mint a *Magistri Larium*, saját városnegyedjök ügyeit vezetik; — azért az ordo által választott előljárók a *Seviri Augustales* papi minőségükön kívül polgári tisztviselők is, kik a rend és béke fenntartói, s békebírák a szegény nép kicsi és nagy bajaiban. El kettős tiszt testületüket a nép előtt nagy tekintélyre juttatván, a *misera plebs contribuens* szemében nem kisebbek, mint az arisztokraták *flamenjei* — *pontifexei*. De épen ez a kettős qualificatio hozá oly közel őket az ordohoz, hogy utóbb majdnem egyenrangú testületként szerepelnek. Így 140-ben, *Domitia* egyik szabadon bocsátottja 10,000 *sestercius*t (= 1000 frt) adományoz az ordo *decuriarum* s a *seviri augustalium*-nak, hogy a pénz kamatjaiból minden év februárjának III-ik idusán (= febr. 11.) a *decurio*k s *seviri augustalium* közös lakomát tartsanak.¹⁾ *Sarmizegetusa*ban *Ulpius Domitius Hermes* megkapja az *ornamenta decurionalia*kat, s az ordo megengedi, hogy az érdekeltek által a *Genius Ordinis*-nek szentelt fogadalmi tábla nyilvános helyre állíttassék.²⁾ Számuk nem lévén meghatározva nagyon sokan lehettek még vidéken is, annál inkább a székhelyeken. Fővárosunkban számos fölíratuk maradt.³⁾ Volt templomuk is, melynek restaurálását *M. Proc. Niceta duumvir*, *flamen* saját pénzén kezdi meg, de csak fia *M. Proclus Regulus decurio* stb. fejezi be.⁴⁾

A *honestiores* közé tartoznak a »*possessores*« ház- és telektulajdonosok, kiket az ordo tanácskozásaiba gyakran meghívnak, a *honestia missio*val kitüntetett veteránok s a város által alkalmazott tanárok, orvosok.

Legmagasabban az ordo tagjai állanak, a tiszteleti és rendes tagok — mint betetőzői a rendiségen alapuló városi szervezetnek. Amazok a város *patronusai*, előkelő nagy urak, kik a városért már sokat tettek, vagy még sokat tehetnek. S e czímet megtiszteltetésnek tekinték még Róma senatorai is. Számuk nincsen meghatározva. Az itáliai *Canusium*-

¹⁾ *Jo. Casp. Orellius: Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio.* 775. és 3939.

²⁾ *C. J. L. III.* 1425.

³⁾ *C. J. L. III.* 1425., 26., 28., 40., 71., 81., 88., 99., 1506., 8., 10., 15., 16. stb.

⁴⁾ *C. J. L. III.* 6270.

nak Kr. sz. u. 223-ban készített albumán harminczketten vannak, s clarissimi viri, tehát senatorok mindannyian.¹⁾ A patronatust a decuriók gyűlése adományozza, a duumvir előterjesztésére: Genetiva Juliában szavazattöbbséggel, ha legalább 50 decurio van jelen,²⁾ míg Malacában a tanácsurak kétharmadának kellett a fontos ülésben résztvennie.³⁾ A választás eredményét erre kihirdeték, s ha megerősítette a császár, úgy lehetőleg fényes küldöttség nyújtotta át a díszoklevelet.

Sarmizegetusának legrégebb ismert patronusa Terentius Genti-anus helytartó, valószínűleg Hadrian idejében, ki egymásután viseli a birodalom legfőbb méltóságait s consulsággal zárja be fényes cursus honorumát.⁴⁾ Antoninus Pius alatt C. Curtius Proculus, s talán ugyancsak az ő korában hivataloskodott . . . Dio, mindketten praetori legatusok.⁵⁾ A markomann háborúk vészteljes éveiben a hős Marcus Claudius Fronto-t, a város megmentőjét⁶⁾ választják meg. Fronto régi nagy családból származván, politikai pályáját mint decemvir stilitibus iudicandis kezdi meg, majd quaestor, ab actis senatus (a senatus titkárja), aedilis és praetor lesz. Később Antoninus Pius a Germaniában állomásozó legio XI Claudiához küldi. Lucius Verus — Marcus Aurelius császártársa — parthiai háborújában oly körültekintéssel és sikerrel vezérlé a Legio I Minervia-t, hogy proprae-tori rangban teljesen önálló parancsnokságot kap az Oshroene és Aithemusia ellen vívott hadjáratban. Itt is győzven, Marcus a legnagyobb katonai kitüntetésekkel halmozza el. A marcomann háborúban a keleti hadsereg fővezére lévén a két Moesia és Dacia helytartóságát egyszerre viseli. Kezdetben szerencsétlenül harczol Daciában — utóbb soraihoz csatlakozik a szerencse, — de babérjait életével váltá meg. Nyílt ütközetben esett el. Marcus a Forum Traianumon közkölségen dedical emlékének fegyveres szobrot.⁷⁾ Az idő viszontagságai által nagyon megritkított fölrataink a patronusok sorozatában utolsóként Q. Axius Aelianust említik. Ő csak vir egregius,⁸⁾ tehát nem senator, de pénzügyigazgató — procurator, s valószínűleg ezért választák meg a circumspectus decuriók védnöküknek. Axius Aelianus, Severus Alexander kormánya alatt Mauretania Caesariensisben a császári uradalmak igazgatója, —

¹⁾ C. J. L. IX. 338.

²⁾ Genetiva Julia art. 97.

³⁾ Malaca art. 61.

⁴⁾ C. J. L. III. 1463., v. ő. 1128.

⁵⁾ C. J. L. III. 1458., 1465.

⁶⁾ Ephemeris epigraphica IV. 188.

⁷⁾ C. J. L. III. 1457.

⁸⁾ C. J. L. III. 1422., 1423.

innen Belgica és Germaniába megy hasonló minőségben, majd Dacia Apulensis procuratora, s mint ilyen kétszer helyettesíti a helytartót. Sarmizegetusa Metropolis 238-ban dedicalja neki a fölratott.¹⁾

A senatori rangúak mindnyájan Róma város polgárai, s mint első birodalmi rend a császár közvetlen főnhatósága alatt állanak. Utánok a lovagok következnek, s osztályuknak feje, a legelső lovag mindig a trónörökös. Rendjük nem lévén Rómához s Italiához kötve, el van terjedve az egész imperiumban, és a provinciákban ők teszik a sajátképi aristocratiát. Eredeti censusuk elég magas volt, — de a hosszantartó polgárháborúk, a Nero halálát követett véres zavarok idejében tömérdek selejtes elem csúszott közéjük, szabadosok, sőt rab-szolgák is, úgy hogy a császárság első századának leteltével osztályuk már teljesen elveszti tekintélyét. A széles, vastag arany gyűrűt viselheti minden, némi társadalmi súlylyal bíró ember, s használhaták a címet az egykor gazdag lovagi családok gyermekei is, a nélkül, hogy valaki kereste volna censusukat. De a császárok aristocraticus politikája nem szívesen nélkülöztén a régebben oly tisztességes elemekből állott rendet, újat szervezett helyette, equus publicus-szal tüntetve ki a személyes érdemeket szerzett s a törvényes adóalapot kimutatni tudó birtokosokat. Ez új osztály szigorúan lustráltatván, tekintélyében napról-napra nőtt, s az eques publicus-szal bírók sohasem mulasztják el fölrataikban e minőségük megemlítését. Fővárosunknak gazdagságát illusztrálja tehát, ha sűrűn találkozunk e címmel. Viselői mindnyájan tekintélyes emberek. Varenius Pudens — flamen coloniarum, s praefectus cohortis; ²⁾ M. Cominius Quintus Sarmizegetusa pontifex, s Antoninus császár helyett praefectus quinquennalis; ³⁾ Quintilianus a székváros flamenje, quinquennalis, Apulum decuriója, s Porolissum (Szilágy m. Mojgrád) patronusa. ⁴⁾ Sokan vannak az egyszerű eques Romanus rangot viselők is, és közülök többen tekintélyes állásokat, sőt állami hivatalokat töltenek be, mint M. Antonius Valentinus — sacerdos arae Augusti nostri, coronatus Trium Daciarum; ⁵⁾ Cominius Celernus — tribunus legionis; ⁶⁾ Sextus Pilonius centurio Legionis IIII. Flaviae Felicis harminczhét évi szolgálat után lesz lovaggá a végkielégítéskor kapott 400,000 sestercius (40,000 frt.) alapján, s mint ilyen tagja az ordonak. ⁷⁾

¹⁾ C. J. L. III. 1456.

²⁾ C. J. L. III. 1482.

³⁾ C. J. L. III. 1497.

⁴⁾ C. J. L. III. 1486.

⁵⁾ C. J. L. III. 1433., 238/244. Kr. u.

⁶⁾ C. J. L. III. 1473.

⁷⁾ C. J. L. III. 1480., v. ö. még: C. J. L. III. 1433., 73., 74., 90., 1513. stb.

A városi főhivatalokat viselt polgárok, a quinquennalis duumvirek, duumvirek, aedilisek, quaestorok, ha megválasztatásukig nem voltak tagjai a tanácsnak, úgy évök lejárta után ők is azok lesznek — hivatalból. Hasonlóan a főpapok, kik a császár oltárának papjain kívül, — előbb mindnyájan városi tisztviselők.

Ez érdekes urakból álló sorozatot az egyszerű — hivatalt még nem viselt decuriok — pedani, miként a canusiumi album nevezi őket — zárják be. Közöttük két veterán is találunk: A. Manlius Verus, a XV-ik legio kiérdemült signiferjét,¹⁾ s L. Valerius Rufus nyugalomba vonult consuli beneficiariust.²⁾

Az ordoba van egyesítve ekként a város lakosságának színe-java, szellemi és vagyoni aristocratiája, az egyetlen tényező, mely valódi hatalmat gyakorol a város összes ügyeiben — részben mint kezdeményező, rendelkező s végrehajtó, részben pedig mint ellenőrző közeg. Nagyon helyesen ítéli meg tehát I. Justinian császár a birodalom régi szervezetét, midőn egyik novellájának bevezetésében így ír: »Az államunkat alapító férfiak szükségesnek tarták, hogy a városok tekintélyes polgárai — a viri nobiles, zárt testületbe egyesítettvén, igazítsák a közügyeket s tartsanak mindent rendben.«

VIII. A lakosság nemzetiségi viszonyai.

És eme aristocraticus szervezet rendkívüli erejét, életképességét legjobban az bizonyítja, hogy keretében békésen megfér egymás mellett oly tömördek nemzetiség, sőt együvé tartozónak tekinté, érzé magát mindannyi a percztől kezdve, midőn Traján a birodalomnak utolsó európai szerzeményét a világ minden részéből ide parancsolt telepésekkel benépesíté, pótolva a régi lakosságot, melyet a véres háborúk annyira megritkítának, hogy föltűnt még az ellenségeik pusztulásával édes keveset törődő rómaiaknak is. A gyarmatosítás, betelepítés megadóztatá világrészünknek jóformán minden népét Britanniától, Belgicától, Hispaniáig, a Fekete sőt Kaspi tengerig. S a milyen tarka a polgári lakosság, époly vegyes a helyőrség. A legiók, a XIII-ik Gemina, az V-ik Macedonica főhadiszállásaik területén, amaz Pannoniában, emez Moesiában soroztatván, áthelyezésök alkalmával kelta thrák elemekből állanak s a tartománynak katonai főpontjain állomásozva, a római haderőnek társadalmi hatásánál fogva is fontos, és csak válságos pillanatokban mozgósított magvát képezik, míg a segédcapatok a folyton mozgatható s a szükséghez képest a fenyegetett területekre helyezett

¹⁾ C. J. L. III. 1478.

²⁾ C. J. L. III. 1485.

véderőt, a tényleges működésben lévő sereget. És ez a rómaiaknál egyenlő a harcra való teljes készültséggel. Legnagyobb részök már a hódítás alkalmával rendeltetvén Daciába, Trajan onnan válogatá össze ezredeiket, honnan épen lehetett. Ezért a különös jelenség, hogy békés egyetértésben találjuk egymás mellett a britt és ituraeni, a germán és mór csapatokat, a batav és numidiai lovasságot.

A Kr. u. 43-ban meghódított, de még Titus és Domitian alatt is lázongó Britannia fegyverfogható, erőteljes, harczkedvelő népét a császárok nagy előszeretettel újonczoztatván, csapataikat a messze fekvő s állandóan tekintélyes haderőt igénylő tartomány békéje érdekében rendszeren külföldön alkalmazák, ott hol a benszülöttek nem fajrokonai, hol a folytonos elfoglaltság nem hagyott időt nekik csöndes ábrándokra, melyeknek mindig nyomában jár a majdnem legyőzhetetlen honvágy, hűvös völgyeik, zordon bérceik után. Trajan a polgárjogot kapott brittek első cohorsát (Cohors I Brittanica miliaria civium Romanorum) az alsó-kosályi táborban helyezi el;¹⁾ egy kisebb osztályuk pedig Germisaraban (Al-Gyógy) állomásoz.²⁾ Csapatjuk a második század végéig tartózkodván itt, veteranjaik a Szamos és Maros partjairól aligha térnek vissza többé nagy szigetjökre, hová csak ifjúságuk emlékei fűzék őket, míg Daciához már a férfikor keserves küzdelmei, talán dicsősége köték, családjaik s ama kis ház és darabka föld, melyet a caesarok kegyelme adott nekik, midőn hosszú huszonöt vagy harmincz év után letéve fegyvereiket csöndes nyugalomba vonulnak. Galliai fajrokonai is kezdettől fogva szolgálnak a tartományban. Hadrian 129 marczius 22-én³⁾ bocsátja el III-ik cohorsuk veteranjait. És e derék keltákat teljesen ide szoktatván a viszonyok, első cohorsuk az ő ivadékaikból újonczoztatik s »Dacica« melléknevet kap,⁴⁾ később pedig lovasságukat a pannonokkal,⁵⁾ majd a bosporusiakkal⁶⁾ osztják egy ezredbe (ala). Így lassankint jelentékeny polgári elem képződhetett, mely befolyást gyakorolt a közéletre is. A Gallia Belgicából származott T. Fabius Iblimarust Apulum canabaja decurionak választja.⁷⁾

Déli szomszédjaik az iber hispánok már tömegesebben vannak, — talán a hispan eredetű hódító azzal is ki akará fejezni spanyoljai

¹⁾ C. J. L. III. 821., 829.

²⁾ C. J. L. III. 1396. Numerus Brittanorum.

³⁾ C. J. L. Honesta Missio 33.

⁴⁾ C. J. L. III. H. M. 40.

⁵⁾ C. J. L. III. H. M. 44.

⁶⁾ Torma K.: Római katona elbocsátó-levél Maros-Keresztúrról. — Arch. Értesítő 1886., 317. l.

⁷⁾ Domo Augusta Treverorum C. J. L. III. 1214.

íránt való előszereteté, hogy feltűnő nagy számban alkalmazza őket az új tartományban, melynek megszerzését világeseeményként ünneplék az egykorúak. Hispania őslakói, az iberek törzsének nyelve az eddigi kutatások alapján még nem sorozható be a főnépcsaládok közé, csak annyi a bizonyos, hogy nem tartozik az árákhoz, mert ragozó. Hajdan jóformán átalános volt az egész félszigeten; csak a déli partokon Cadix és Granada között uralkodott a punoké, — de befolyásuk a rómaiak előhaladásának arányában csökken, s lassankint el is enyészik, majdnem nyomtalanul, a nélkül, hogy észrevehető hatást gyakorolt volna a bennszülöttekre. Annál jobban hatottak az éjszokról, Aquitania és Gallia Narbonensisből betóduló kelták. Némely területeket annyira amalgamisáltak, hogy az imperiumban átalános lón a keltiber elnevezés. És ez talán még elősegíté a latin civilisatio terjedését, mert a császárság idejében csak elszigetelt vidékeken maradt fönn a régi nyelv és nemzetiség. Az iberek sötétbarnák, mint déli szomszédjaik, éjszak Afrika népei, s élesen elütnek a magas termetű, legtöbbször szőke hajú és kékszemű keltáktól; életmódjukban rendkívül mértékletesek; dolgozni nem szeretnek, modoruk büszke és méltóságos; ravaszok, még ha műveletlenek is; a védelemben vitézek, kitartók, a guerilla harcban páratlanok, míg nyílt ütközetben majdnem használhatatlanok. De Trajának épen ilyen népre volt szüksége, hogy a hegyekkel borított és számos apró törzs által határolt Daciát kellően megvéddesse. És ezért majdnem kivétel nélkül a mindig veszélyeztetett határtáborokba helyeztetnek el. A Magyar-Egereg (Szilágy m.) közelében épült castrumban a Cohors I. Hispanorum Pia Fidelis állomásoz.¹⁾ Kolozs-megye éjszaknyugati határszélén Largianaban a Cohors II. Hispanorum,²⁾ s ugyancsak eme cohors néhány centuriája (század) vezényeltetett Ampelumba (Zalatna);³⁾ Potaissa (Thorda) közelében a Cohors I. Ulpia Hispanorum Miliaria Civium Romanorum;⁴⁾ Udvarhely-megyében Enlakán a Cohors III. Hispanorum Equitata⁵⁾ s a Cohors IIII. Hispanorum őrzi a tartomány belsejébe vezető hegyi utakat;⁶⁾ a hunyadmegyei Germisaraban az asturok alaja állomásoz⁷⁾; Micia (Veczel) fontos castrumot, mely a marosi közlekedést s az Érczhegységbe nyíló völgyeket biztosítá, a campagonok könnyű csapatjai tarták

¹⁾ C. J. L. III. 6283., H. M. 25. Kr. u. 110.

²⁾ C. J. L. III. 843.

³⁾ C. J. L. III. 1294.

⁴⁾ C. J. L. III. 1627. — II. M. 25., Kr. u. 110.

⁵⁾ C. J. L. III. 946., 6257.

⁶⁾ C. J. L. III. 945., 948. Torma K.; Arch. Ért. 1886., 317. l. II. M. K. u. 158

⁷⁾ C. J. L. III. 1393.; II. M. 40. Kr. u. 157.

megszállva, — kisebb osztályaik pedig szét vannak szórva az egész vidéken. ¹⁾ E cohorsok és alak majdnem kivétel nélkül kezdettől fogva tartózkodván Daciában, a latinságnak buzgó támogatói és terjesztői lehettek, ivadékaikban is, terjesztői a római műveltségnek, melyet egyes-nesen hazájokból hoztak, mert csapatjaik minden valószínűség szerint hazulról rendeltettek a guerilla harcokban annyira bővelkedő dák háborúba, a győzelem kivívása után pedig, a helyi viszonyokra való tekintettel, itt hagyattak helyőrségeikül. Így veteránjaik is ide telepítettek, kiknek megürült helyeit első sorban fiaikkal tölték be, és csak azután, ha nem telt ki így a kellő számú ujoncz, soroztattak helyőrségeik területén.

A hadászatiilag fontos pontokat a hispánok mellett leginkább germánok védelmezik, s csapataik kivétel nélkül Alsó-Germaniából származnak. Certia-ban (Magyar-Egregy) a Cohors I. Batavorum Miliaria állomásoz, ²⁾ egy lovas ezredök pedig az Ala I. Batavorum Miliaria talán Krassó-Szörény megye ³⁾ területén. Népök a Rajna deltájában lakott s Julius Caesar vagy Drusus csatolá területüket a birodalomhoz, — békés úton, és ők fajrokonaiik nagyobb részétől eltérően, hűséges jó alattvalók. A kormány nagy kiváltságokkal viszonzozza loyaltásukat, teljes adómentességet ad nekik, de másfelől rendesen ujonczoztat is, s a batavok fegyverfogható ifjúsága majdnem kivétel nélkül katonáskodik. Csapatjaiknak tisztjei korábban szintén saját nemzetbeliik voltak, különösen nemeseik, de Civilis forradalma óta Vespasian itáliai tiszteket alkalmaz, s cohorsaikat Germanián kívül helyezi el. Ezt a politikát követi Trajan is, midőn a Legio I. Minerviaával a római diadaloszlopon is föltüntetett germanokat vezet Decebal ellen. Bérceink között csapatjaik kétségtelenül ép oly vitézül harczoltak, mint egy emberöltővel előbb Nero alatt Britanniában, — s e vitézség, de állandó hűségük is, nem véve figyelembe a politikát, elég indokot szolgáltatott a hódítónak arra, hogy hadosztályaitak rendes szolgálatra is Daciában hagyja. Velök együtt katonáskodtak az ubiak Ad Mediam (Mehádia) castrumában, ⁴⁾ s a tungroknak egy lovas osztálya Alsó-Plosván. ⁵⁾

A germanok déli szomszédjait a kelta vindelicieket Miciában a Cohors I. Vindelicorum ⁶⁾ képviseli. Ezredük úgy látszik állandóan itt

¹⁾ C. J. L. III. 1342., 43., 1377., 78., 1380.

²⁾ C. J. L. III. 839.

³⁾ Torma K. : Arch. Ért. 1886., 317. l.

⁴⁾ C. J. L. III. 1571. Cohors I. Ubiorum.

⁵⁾ C. J. L. III. 788. : Ala I. Tungroorum Frontiniana és 793. Ala I. Tungroorum

⁶⁾ C. J. L. III. 1343.

maradt, mert Antoninus Pius 157 december 13-án bocsátja el veteranaikat. ¹⁾ Meghonosultak tehát ők is. A sajátképi Raetia már jóval nagyobb contingenst szolgáltatott. Apulumban a Cohors I. Alpinorum Equitata említetik, ²⁾ Miciában pedig a Cohors I. Alpinorum. ³⁾ E két csapat eredetileg talán Raetia őslakóiból szerveztetett, kik a császárság idejében is meg tudák tartani rejtett völgyeikben ősi civilizációjukat s az etruskokkal rokon nemzetiségöket. Az Alpok déli völgyei Italia közvetlen befolyása alatt lévén, korán romanizáltak, s e ténynek ad kifejezést a Trajan császárnak 110 február 27-én kelt honesta missiójában ⁴⁾ előforduló elnevezés: Cohors VIII. Raetorum Civium Romanorum. A teljes jogot élvezett polgárok fiaiból ujonczoztatott tehát e csapat, és elbocsátott legénysége Daciában az eleintén még igen gyér polgári elemet szaporítá, midőn veteránjai nyugdíjukkal letelepedtek a gyorsan fölvirágzó városokba. Előnyös helyzetök ősi hazájukból is sokat csalhatott ide, mert fölirataink olyan raetiai polgárok-nak emlékét is fönntarták, kik nem a nemzeti cohorsokban, hanem a birodalmi hadseregben szolgáltak. Így a Galeria tribusba tartozó cluniai T. Julius Leuganus a Legio XIII. Gemina Martia Victrix veteránja, s Apulumban a XIII. legio canabájában tartozkodó polgárok templomának őre. ⁵⁾ Betelepedésük tehát 180 előtt történt.

A Daciával jóformán határos Pannoniát is igénybe vevé a római hadvezérlet a tartomány helyőrségének szervezése alkalmával. Pannonia lakossága kelta származású, s egyik főtörzsük »boj« nevet viselt. Rólok nevezték el Strabo és Plinius Mosony, Sopron és Vas vidékét a »bojok pusztaságának« — »deserta Boiorum« — állítván, hogy Burivista dák király teljesen megsemmisítette volna e hatalmas népet. De ez aligha igaz, — legalább nem ily mérvben. Itt vannak a bojok még később is, s velök együtt sok törzsrokon kelta nép. Szintoly kevéssé irták ki őket a rómaiak, lázadásuknak leveretése után (6—8 Kr. u.), mert hiteles írók, de a közvetlen jelenből merítő föliratos kövek is számos kelta népet említenek még másfél, sőt két századdal később is. Csak Ptolemaeus névsorára utalok, ki itt-ott még határaikat is kijelöli. A bojok 140 körül Kr. u. Ausztria szomszédságában, talán Vas megyében laktak, s ha L. Volcatius sírköve igazat mond, úgy még némi önállóságot is élveznek. ⁶⁾ És keltaságuk is kétségtelen. Legalább Strabo határo-

¹⁾ C. J. L. III. H. M. 40.

²⁾ C. J. L. III. 1183.

³⁾ C. J. L. III. 1343.

⁴⁾ C. J. L. III. H. M. 25.

⁵⁾ C. J. L. III. 1158.

⁶⁾ A praefectus ripae Danubii et civitatum duarum Boiorum et Azaliorum Katancsics I. k. 388. l., 133-ik fölirat.

zottan állítja.¹⁾ A másik nevezetes néptörzs, mely Pannoniát laktá, az aravisc volt. Az *isc* végzet szintén kelta eredetre vall. Az araviskok, ha Ptolemaeus adatait helyesen vonatkoztatom, a Duna mentén laktak együtt a hercuniatokkal. A Dráván túl a scordiskok telepedtek meg. A breucokat névszerint is megemlítik Dacia föliratos kövei. Pannonia területén az elsoroltakon kívül lakhatott még számos más nép is, de az irányadó törzsek mégis csak a kelták voltak, s ha a rómaiak nem nevezék Pannoniát Galliának, úgy annak oka valószínűleg az, hogy az előbbi mint gyűnevet már itt találták. És így az emlékeinken megnevezett pannon csapatokban keltákat, bár részben talán romanizált keltákat, kell sejtenuink. Hadtesteiknek nagy része a Maros mentén táborozik: Apulumban az Ala II. Pannoniorum,²⁾ Miciában pedig az Ala Pannoniorum,³⁾ Sarmizegetusában az Ala II. Pannoniorum Equitata végzi a helyőrségi szolgálatot.⁴⁾ De constatálhatók nyomaik a polgári elemek köreiben is: így Apulum föliratai közt Claudia Savaria sírköve olvasható,⁵⁾ Napocában pedig a vindobonai eredetű Aurelius Umbrianus szentel fogadalmi oltárt Venusnak.⁶⁾

Moesia, romanizált részeiből, csak polgári elemet adott. Sarmizegetusában Aurelius Constantius viminaciumi decurio telepszik meg,⁷⁾ Potaissában pedig az Alsó-Moesiában született Aurelius Zosimust és fiait találjuk.⁸⁾

A Duna jobb partjának alsó részét a Margus (Morava) mindkét partja és a Haemus között elterülő hegyvidéket, s a Havasalföldet thrákok lakták, elárasztva éjszak felé Daciát, délen pedig a Bosporuson túl Bithyniát, Phrygiát. Nem ok nélkül mondja tehát Herodot, hogy e nép a hinduké után legnagyobb az egész világon. És még sem jutott nekik döntő fontosságú szerep a világtörténetben. Nyelvökkel együtt kihalt nemzetiségök is, alig hagyva nyomot maga után. Törzsüknek jellegét az elmosódott régi adatok alapján majdnem lehetetlenség rekonstruálni, s teljes bizonyossággal csak annyit mondhatunk, hogy kitűnő katonák, kik harcziaságuknak számtalan bizonyítékát adák a peloponnesusi háborúk és Nagy Sándor hadjárataitól kezdve a caesarakig, akár az ó-kor legnagyobb hódítója, akár a rómaiak ellen vagy

¹⁾ Strabo.

²⁾ C. J. L. III. 1100.

³⁾ C. J. L. III. 1375.

⁴⁾ C. J. L. III. 1488.

⁵⁾ Sabaria = Szombathely. C. J. L. III. 1222.

⁶⁾ Vind (obona) oriundus = Bécs. C. J. L. III. 864.

⁷⁾ C. J. L. III. 1474.

⁸⁾ C. J. L. III. 914. Ex Moesia inferiore nati.

mellett küzdöttek. A vidékeiken divatozó, orgiasticus, vad és mégis nagyszerű isteni tisztelet is nemzeti sajátságuk talán, melyet oly érdekessé, és bizarrsága daczára is oly vonzóvá tettek a rózsákká fejlett ifjú leányok által, tavaszkor éjszakánként, fáklyafénynél tartott ünnepek; majd a férfiak szertartásainál az ének, a zajos, bódító zene, a putakként omló bor és vér, melyek végletekig izgatók a szenvedélyeket. A fölséges és rettenetes Dionysos is thrák istenség, és a görögök, rómaiak, midőn elfogadák őt Olympjokon, meghonosították szertartásait is. — Törzseik a hódító Caesarok kormányával jó ideig nem tudván megbarátkozni, sokat küzdöttek, lázongtak ellene, de végre is beleszokván lassan a változhatatlanba, föltétlen hivei lőnek Rómának. Daciában több csapatjuk állomásoz. Optatianában (Magyar-Gorbó) az Ala Thraecorum.¹⁾ Antoninus Pius 157 december 13-án²⁾ s 158 július 8-án³⁾ a Cohors I. Thracum Sagittariorum (íjászok) veteránjait bocsátja el; ugyancsak ő meg nem határozható évben a Cohors VI. Thracum kiszolgált legénységét.⁴⁾ E csapatok úgy látszik a szorosabb értelemben vett thrákok közt ujonezoztattak, mert egyik törzsük a bessek külön megnevezetnek⁵⁾ a honesta missioban, melyet Hadrianus márcz. 22-én adott ki.⁶⁾ És e csapatok aligha éltek úgy Daciában mintha idegenben lennének. Hiszen fajrokonai, a dákok a hódítás daczára is megőrzék nemzetiségöket. Veteránjaik révén, de a hivatalos telepítés és önkéntes telepedés útján behatolván a polgári népesség rétegeibe is, jellegzetes neveik többfelé constatálhatók: Sarmizegetusában Lon. C. Salara Mithra-nak áldoz,⁷⁾ C. Sextus Atta Mercuriusnak;⁸⁾ Apulumban Flavius Attalus Sule (?) dák vagy thrák isten tiszteletére váltja be egy szerény táblácskán fogadalmát;⁹⁾ ugyanitt egy bánatos anya közös sarcophagba helyezi tizenhárom éves leánykáját Januaria Papat és kilencz éves fiát.¹⁰⁾ Megtaláljuk a besseket is Szamosujvárott Aelius Diaiest fia Aurelius Ditugenius temeti,¹¹⁾ Apulumban Mucasenus Cesorinusnak, neje Rescu Turme Soie állít sír-

¹⁾ C. J. L. III. 849.

²⁾ C. J. L. III. H. M. 40.

³⁾ Torma K.: Arch. Ért. 1886. 371. l.

⁴⁾ C. J. L. III. H. M. 44.

⁵⁾ Cohors III. Flavia Bessorum.

⁶⁾ C. J. L. III. H. M. 33.

⁷⁾ Torma K.: Inschriften 80., 16., v. ö. Király P.: Sarmizegetusai Mithraeum 32. l. 96.

⁸⁾ C. J. L. III. 1435.

⁹⁾ C. J. L. III. 1156.

¹⁰⁾ C. J. L. III. 1236.

¹¹⁾ C. J. L. III. 835.

követ; ¹⁾ a fővárosban pedig Julia Bessa és férjének fölíratát olvashatjuk. ²⁾

Megtaláljuk Daciában a thrákoknak bosporusi testvérét is: Apulumban az Ala Bosporanorum, ³⁾ Miciában pedig az Ala I. Bosporanorum szolgálja a caesarokat.

A Balkán félsziget nyugoti részét, a thrákokkal párhuzamosan az illyr néptörzs foglalá el, melynek utódjai, az albanok még most is élnek, époly gondokat okozva néha az európai diplomatiának, mint egykor őseik a rómainak. Népök az indogermánok nagy családjába tartozik, rokona a görögnek, de aligha közelebbről mint a kelták a latinoknak. Erőtelmes déli faj; barna arcúszinök eléggé igazolja a meleg égálj alól való származásukat. Józan, mértékletes, büszke emberek; főfoglalkozásuk a marhatenyésztés, a földművelést nem szeretik, de annál kitünőbb katonák. Politikai fontosságra csak skodrai királyságuk emelkedett, de Róma erős karja leveré ezt is, már Hannibal háborúit megelőzőleg, tehát előbb hogysen romboló hatását érvényesíthette volna. A város építésének hatodik, hetedik évszázadában pedig megszállván az egész partvidéket Istria és Scutari (Skodra) között is, az illyrek teljesen háttérbe szorúlnak, vissza a félsziget belsejébe, hova csak Augustus fegyverei hatnak el, midőn szervezi Illyria névvel az újonnan meghódított területeket. De nem sokáig maradtak békében. Kr. u. 6-ban általános lázadásban törnek ki, s a birodalom csak egész erejének megfeszítésével tudja legyőzni az óriás arányokat öltött mozgalmakat. Nemzetiségöket azonban nem érinti, s a mai Bosnia, Szerbia déli részei, de mindenek fölött Albania lakossága megtartá faji jellegét a császárok korában is. Ez azonban csak a civilisatiótól való teljes elmaradás árán történhetett. A partvidék másképen sokkal szerencsésebben fejlett. A görög kereskedők szülőföldjükhöz legközelebb eső területen Apolloniát (Valona mellett) s Dyrrachiumot (Durazzo) megalapítják ugyan, s betelepítettek néhány szigetet is, de az éjszakra fekvő részeket már italiaiak szállották meg, oly tömegesen, hogy a gyarmatosok jelentékeny szerepet játszottak Caesar és Pompeius harcaiban. Augustus önkormányzati joggal ruházván föl városaikat, Dalmatia gyorsan fölvirágzott, míg a hajdan oly hatalmas görög emporiumok elhanyagoltának, s ezzel félbeszakadt a déli illyrek hellenizálása is. Annál nagyobb mérveket öltött az éjszakiak ellatinosodása. A civilisatio is gyorsan terjedt, s a béke műveihez szoktatott bennszülöttek kitünő kereskedők, iparosok, munkások lesznek. Ők művelik Bosniának gazdag

¹⁾ C. J. L. III. 1195.

²⁾ C. J. L. III. 1438.

³⁾ C. J. L. III. 1197.

vas és ércbányáit, s oly tökélyre fejleszték iparágukat, hogy a birodalom legkiválóbb bányászaiént említettnek. Ezért telepíté őket tömegesen már Trajan a bőtermésű daciai Érczhegységbe, itt arany, Potaissa (Thorda) vidékén só és kő, Sarmizegetusa szomszédságában pedig márványbányászokul alkalmazva életerős, kitartó munkásaikat. Főtelepük Alburnus Maior (Vöröspatak) volt, a »Vicus Pirustarum«, hol külön főnök alatt éltek, ha vonatkoztatható reájuk T. Aurelius Afer ampelumi fölirata, melyen dalmatának mondja magát és »princeps adsignatus«-nak »ex municipis Splono«. ¹⁾ Fő iparáguk itt is a bányászat, melyet részben mint bérlők, részben mint jobbágyság üznek. De vannak közöttök önálló bányabirtokosok is. A vöröspataki viaszos lapok élénk világot vetnek társadalmi és magán viszonyaiknak jóformán minden ágára. Idegen, keményhangzású nemzeti neveikről könnyen fölismerhetők: Aurelius Epicatius családjával, ²⁾ Aurelius Aculucmus fiaival -- Aur. Basianus és Dasiusszal Potaissában lakott; ³⁾ Apulumban Marius Cerdo, ⁴⁾ Crescentius Plator, ⁵⁾ Verzovia Saturnina, kinek fia már római lovag, ⁶⁾ Mammulo, Ulpius Clonus, s az ifjabb Mammulo; ⁷⁾ Sarmizegetusában P. Aelius Themes, ⁸⁾ Aelia Andena, Aelius Macrinus Epidianus, Epidius; ⁹⁾ Drobetaiban Ulcudius Bedari, Sutta Epicadi. ¹⁰⁾ Álljon még itt néhány név a vöröspataki viaszos lapok alapján összeállított jegyzékből is: Anduenna Batonis, ¹¹⁾ Annesis Andumocnes, ¹²⁾ Bato Pr...vi Toves ¹³⁾, Cerdo, ¹⁴⁾ Mico, ¹⁵⁾ Geldo, ¹⁶⁾ Titus Beusantis qui et Bradua, ¹⁷⁾ Planius Verzonis Sclaies, ¹⁸⁾ stb. Neveik tehát egy-kettő kivételével mind latinositvák, a mi arra mutat, hogy

¹⁾ C. J. L. III. 1322.

²⁾ C. J. L. III. 920.

³⁾ C. J. L. III. 918.

⁴⁾ C. J. L. III. 1077.

⁵⁾ C. J. L. III. 1162.

⁶⁾ C. J. L. III. 1217.

⁷⁾ Goos K.: Archeologische Analekten. — Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde XII. k. 169. I. 5.

⁸⁾ C. J. L. III. 1472.

⁹⁾ C. J. L. III. 1488.

¹⁰⁾ C. J. L. III. 1585.

¹¹⁾ C. J. L. III. c. 3.

¹²⁾ C. J. L. III. c. 6.

¹³⁾ C. J. L. III. c. 5.

¹⁴⁾ C. J. L. III. c. 3.

¹⁵⁾ C. J. L. III. c. 6.

¹⁶⁾ C. J. L. III. c. 1.

¹⁷⁾ C. J. L. III. c. 10., 11.

¹⁸⁾ C. J. L. III. c. 6.

Illyriának romanizált részéből, tehát Dalmatiából kerültek ide. Szolgáltak mint katonák is. Hadrianus császár 129 márczius 22-én bocsátja el az Ala Equitum Illyricorum s a Vexillatio Equitum Illyricorum veteranjait. ¹⁾ Képviselve vannak a dalmaták is: Apulumban jaderiek ²⁾ s aequumiak, ³⁾ Ampelumban saloniaiak ⁴⁾ tartózkodnak.

Dalmatia és Macedonia határa, határa kelet és nyugotnak, a latinság és görögségnek is, a két nagy cultur elemnek, melyek itt békésen, kölcsönösen, jótékonyan hatva állanak egymás mellett, bár utóbbinak fejlődése nem tart többé lépést az ifjabb testvérével, a latinsággal, mely fegyvereivel és szellemének mérhetetlen erejével meghódítja a földközi medenczének mindkét partját egész Hercules oszlopáig, — még egész Európát. De annál nagyobb a hellenismus hatása keleten, melynek befolyása elől a hatalmas nyugoti colossus sem tud, de nem is akar elzárkózni, mióta elfoglalá Ázsiát.

A hellenismus általános fontosságú tényezőként Kr. e. a VI-ik században lép föl, s akkor oda mutatott minden jel, hogy a görögök kezében leend a világ jövője. Gyarmataik eláraszták a földközi tenger partjait, a kereskedelmet hajóik közvetítették, s ha leghivebb szövetségösök a pharao átvágatja vala a suezi földszorost és képes érvényesíteni nagyhatalmi állását a keleti világrészben is, úgy a görögök előtt megnyílt volna egész Azsia. De ez nem történhetvén meg, egyelőre csak a kis-ázsiai és syriai partokra valának utalva, hol az Assyra bukása után alakult országok királyai, ha meghódítják is városaikat, s ellentállanak — néha igen nagyralátó politikai aspiratioiknak, nem érinték nemzetiségöket, sőt ápolják műveltségöket, meghonosítják vallásukat, intézményeiket még birodalmaiknak belsejében is. A lydiai uralkodók számtalan görög templomot alapítanak s ajándékoznak meg pazar bőkezűséggel. Delphi Croesustól kapja legértékesebb kincseit. E pompás és sok reményt keltő idyllnek Kyros vet véget, midőn 546-ban megdönti a leggazdagabb király trónját. A vendéglátó, bőkezű, kegyes uralkodó helyét perzsa satrapa foglalja el, ki egyformán követeli s hajtja be az adót mindenkitől. A görögök erre fölkelnek, de szabadságharczuknak vége romlás, pusztulás és a nagy király uralmának teljes megszilárdulása.

Még nagyobb veszteség volt reájok nézve Egyptom eleste. A görögök támogaták ugyan a pharaot, de a perzsák százazezeivel nem tudván megmérkőzni, ellenséges hatalom kerül fölényre a Nilus mellett, Syriá-

¹⁾ C. J. L. III. H. M. 33.

²⁾ C. J. L. III. 1200.

³⁾ C. J. L. III. 1223.

⁴⁾ C. J. L. III. 1323.

ban és Kis-Ázsiában, — mely gátolni igyekszik mindenhol a hellenizmus terjedését. Később jobbra fordulnak a viszonyok. A győzők megismervén a legyőzötteket szabad tért nyitának nekik, s a görögök otthonosak lesznek a »nagy király« palotájában is. És Darius Hystaspes a skythák ellen indított nagy vállalatára már a görögök együttes támogatását veheti igénybe! Ez az érintkezés azonban nem volt benső, csak az önző óriás szeszélyes barátsága, melynek közönként meg-megújuló ellenségeskedéssé kellett válnia s elkeseredett harczzokká. És ennek daczára a jó barátság évei dús hasznot hajtának a helleneknek, — a viszályokéi pedig sohasem tevék kiegyenlíthetlenné az ellentéteket. A görög tudományosság, szellem, ügyesség mindenhol érvényesülhet; szabadon gyakorolják még vallásukat is, mert Ahura-Mazda nem irigylt Zeus olymposi trónját, sőt megengedi, hogy az idegen, de hatalmas istennek barátságát keressék a nagy-király mint alattvalói. Datis háromszáz font tömjént égetett el a delosi nagy oltáron.

Az Ázsiában és Afrika északnyugati részében lakó görögöket ez alattvalói viszony, ha teljes békében részesít is, és városaikat a nyugalmas fejlődés áldásaiban, nem elégíthet ki, hisz a műveletlenség és műveltség, a szolgaság és szabadság annyira ellentétes elemek, hogy lehetetlenség azokat kiegyeztetni. Nem is kísérték meg egyik oldalon sem. E megalázó helyzetnek makedoni Nagy Sándor vet véget, midőn sasként csapva Ázsiára, meghódítja az Achaemenidák birodalmát. A görögök mint megváltót, a művelt világ megszabadítója s az egyetemes Hellas megalapítóját üdvözölték. Örömük csalódás volt. Sándor nem adott köztársasági szabadságot! de nem is adhatott keleten. Ázsiában a szabadság üvegházi növény, mely az apáthiáha merült, az önállóságot nem ismerő népek között nem verhet gyökeret, melyet nem élvezhettek ott a görögök sem, mert egy akaratnak, Nagy Sándorénak kellett engedelmeskedniök, hogy a király óriási alkotása: a görögség világuralma megszilárdítható legyen. Ez megtörtént. És Sándor alapításai a földközi tenger partjaitól nyugat Indiáig terjedvén, a hellenizmus alakító, éltető erőként hatá át egész keletet. A király halála után az óriás birodalom fölbomlik ugyan, de intézményei tovább élnek, jóformán lankadatlan erőben, teljességben még akkor is, midőn a törpe diadochok már alig árnyékai a nagy elődöknek. A hellen politia sziklavárként állott, terjesztve, propagálva a görögséget még a legnagyobb politikai s szellemi ziláltság idejében is.

Ez áldatlan zavart Róma szünteti meg, midőn Pompeius meghódítja Kis-Ázsiát, Syriát, s Augustus Egyptomot. Ezzel az imperium Nagy Sándor örökébe lép, s a görögök a sasokat szabadítókként köszöntik ismét. Róma készen kapván a kormányzatnak minden elemét a poli-

tiát érintetlenül hagyja, s csak a széthúzó elemeket egyesíti, tömöríti. A görögség tehát újra egynek érzi magát, de az egység megalkotója megint idegen, mint a makedonok voltak, de a kiket mégis áthatott s legalább nyelvre nézve görögökké tett Hellas szelleme, míg Róma csak kardja és pajza akart lenni a görögöknek — az egész világon! És ez betelt. A császárok époly philhellenek lévén mint a haldokló köztársaság nagyjai, kormányuk alatt a görögség akadálytalanul terjedhetett, s míg Nagy Sándor keletet nyitá meg, Róma nyugatot tárt föl előttök egész Britanniáig. És a görög rugékonyság, élelmesség föl is használja a helyzetet eléggé, mert tömegesen árad szét az imperium latin felében is, — de nem az európai Hellas-ból, hisz ez már haldoklott, hanem Ázsiából, Afrikából. S a római innen is szívesen látja őket, mint a legnagyobb történelmi múlt örököseit. Nincs is az imperiumnak egyetlen tartománya sem, hol ne találkoznánk velök. Sűrűn vannak Daciában is, hova részint telepítették, részint önként jöttek. Jelentékeny telepeik vannak Dacia minden községében, de különösen Sarmizegetusában, Apulum s Alburnus Maior-ban, hová kétségtelenül a bányászattal összefüggő élénk kereskedelem vonzhatá őket.

De fölíratos emlékeink tanúsága szerint a görögökkel együtt jelentékeny számú nem hellenisált, vagy külsőleg, főképen politikai intézményekben görögösített keleti telepedett Daciába különösen Kis-Ázsiából, Syriából.

A hatalmas félszigetnek egykori politikai arczulatja teljes hasonlósága a német római birodalomnak. Százféle kis államból, királyságból áll, melynek bennszülött uralkodói örökös játékszerei voltak a szomszédos nagy hatalmaknak, Assyriának, Perzsiának, a makedonok világbirodalmának, ennek bukása után pedig a rómaiak diplomatiájának. És e kis-királyságok népessége eléggé sűrű, s még éjszaki életerős törzsekkel is szaporodik, midőn a galaták Európából átköltözvén állandóan megtelepülnek a belső részekben. S a hellen városi élet világrészünkön kívül sehol sem vert oly hatalmas gyökereket mint itt. Josephus szerint ¹⁾ Asia tartományban ötszáz község volt, holott e provincia alig harmada a félszigetnek; Ptolemaeus az önálló törvényhatóságú városok számát 558-nak mondja. Egy-egy városhoz pedig nagy területek tartoztak számos községgel. Így az Amasia hatósága alá rendelt vidék 16,800 □ km. tett. ²⁾ És e városok igen tekintélyesek valának, — mert némelyik 100—400,000-nyi lakossággal dicsekedhetik! Környezetük sem lehetett tehát pusztaság. Strabo, szülővárosának — Amasiának

¹⁾ Fl. Joseph. Bell. Jud. II, 16.

²⁾ Strabo XII, 3. f. 39.

vidékét ezer falujúnak --- chiliokomonnak nevezi.¹⁾ S ha tódított is, mégis csak azt igazolja, hogy a lakosság száma rendkívül nagy. Így aligha csalódunk, ha Kis-Ázsia népességét húsz millióra becsüljük.²⁾ Innen tehát bőven lehetett telepíteni a nélkül, hogy a tartományok kárt szenvedtek volna. S a római kormány telepít is, de leginkább oly területeket vesz igénybe, melyeket a hellenismus még nem hatván át egészen, nem denationalisált.

Ezek közé tartozott nagy részben az Attalidák egykori birodalma Asia is, különösen keleti részein, hol Phrygiában még a késői császárság idejében is beszélnek az örményekével rokon ősi nyelvet. E phrygeknek egy vexillatióját Antoninus Pius bocsátja el 158. július 8-án.³⁾ Az asianusok főhelye Napoca, hol előljárójok Germanius spirarcha. 235-ben Severus és Quintianus consulok évében kelt csonka névsorukon huszonnyolcz pár, kétségtelenül férj és nő említettik, és neveik között még igen sok vall az ősi nyelvre mint: Tattario, Dizo, Eptala, Tzinto, Ermescus; a nők között Epipodia, Tzinta stb.⁴⁾ Apulumban Isidora — domo Asiae, tehát asiai⁵⁾, míg Aelia Bassa és Aelius Pergamianus Miciában pergamoniak.⁶⁾ Az éjszakra fekvő egykor egészen thrák, de a császárság idejében teljesen elgörögösödött Bithyniát Ampelumban Asclepius és Asclep... cives Bithynum képviselik;⁷⁾ a szomszéd Paphlagnióból M. Antonius Onesas⁸⁾ és M. Aurelius Theodotus⁹⁾ Glycon kígyóisten tisztelői származnak. Jelentékenyen nagyobb számban vannak a kelta galaták, kik daczára hogy évszázadokig laknak Kis-Ázsiában, a legnagyobb szívóssággal tartják meg faji jellegöket, nemzetiségöket, intézményeiket, és Hieronymos egyházi atya tanúsága szerint Kr. u. a negyedik században is ugyanazt a nyelvet beszélték, bár idegen elemekkel telítve, melyet európai fajrokonai Trierben. Mennyivel erősebb lehetett nemzetiségök Traján s első utódjai alatt! Majdnem eredeti tisztaságában hozhaták azt magokkal új hazájokba, Daciába. Bérceink között Napocat csak időleges tartózkodási helynek tekintván »Galatae consistentes«¹⁰⁾ nevezik magokat, de Miciában¹¹⁾ s

¹⁾ Strabo XII, 3. f. 39.

²⁾ E. v. Wietersheim: Geschichte der Völkerwanderung. I. k. 227. kv. l.

³⁾ Torma K.: Arch. Ért. 1886. 317. l.

⁴⁾ C. J. L. III, 870.

⁵⁾ C. J. L. III, 1222.

⁶⁾ C. J. L. III, 1366.

⁷⁾ C. J. L. III, 1324.

⁸⁾ C. J. L. III, 1021.

⁹⁾ C. J. L. III, 1022.

¹⁰⁾ C. J. L. III, 860.

¹¹⁾ Torma K.: Neue Inschriften 56.

Germisaraban ¹⁾ már collegiumokat alapítanak, kétségtelenül anyagi érdekeik, nemzetiségök és vallásuk védelmére. Sarmizegetusában vannak taviumiak is, s közölök A. Januarius Rufus a Collina tribusba tartozik. ²⁾ Érdekes lenne nyomát találnunk, hogy mily viszonyban voltak e telepések, kiknek elei negyedfél század előtt hagyták el világrészünket, Daciában talált fajrokonaikkal. Közeledtek-e egymáshoz? Vallási tekintetben elég éles lehetett köztük az ellentét, mert az ázsiai kelták elhagyván őseik hitét, a druidismust, a szomszéd phrygek kultuszát fogadták el. Kis-Ázsiából származik még az Apulumban állomásozó Cohors I. Cretulorum legénysége. ³⁾ Ősi hazájok a Pamphyliához, majd Pisidiához számított carbaliai Kreton lehetett.

Nagy Sándor világbirodalmának földrajzilag legfontosabb része Syria volt, mint az Ázsia és Afrika közti kapocs, s mint közvetítő a tenger és Mesopotamia közt. Ezért teltpíté ide népének színét, javát, második Macedóniát alkotandó a dúsgazdaság és virágzó óriás területeken. Innen kormányozta birodalmát a béke rövid napjaiban, s holtá után is itt székelt a regensség, míg a diadochok föl nem darabolák uroknak örökét. De a Seleukidák politikája is ugyanazon csapáson haladván mint Sándoré, a hellenismus, legalább intézményeiben, napról napra terjedt, s mindinkább megszilárdulván, Pompeiusnak alig van szervezni valója, midőn a földközi tenger partjainak majdnem legutolsó szelvényét a köztársasághoz csatolja. A görög polititát érintetlenül hagyák a caesarok is. Amalgamizáló hatásai észlelhetők voltak már kezdetől fogva, de a népnek nagy tömegét még sem hellenisálták. Erős faji jellege ellenáll minden kísérletnek, és megmarad semitának. S ha előkelői elsajátíták is a régi hódítók nyelvét, műveltségét, szokásait és használták is a közéletben, kereskedelemben, syrek maradtak mégis, miként nálunk a románok megtartják nemzetiségöket a hivatalos magyar nyelv s magyar műveltség daczára is. A syrek így félig hellenek, félig semiták, csak görög mezt öltött keletiek, kik valódi fanatimussal csüggenek őseik vallásán, propagálva, terjesztve azt meddig a görög s latin nyelv hatalma elért. És midőn syriai dynastia foglalja el a tiberparti trónt, Jupiter meghátrál Bal elől, nemcsak Rómában, de a keleti provinciákban is. A vallás terjesztésével s megőrzésével együtt járván a nemzeti nyelv terjesztése és megőrzése is, házi tűzhelyeiknél a hatalmas görög városok lakói — még Antiochia sem volt kivétel — legnagyobb részben saját idiomaikat beszélnek, legtöbbször még neveikben is kifejezést adva származásuknak. Az Európába költözött syrek legtöbb-

¹⁾ C. J. L. III, 1394.

²⁾ C. J. L. III, 1503.

³⁾ C. J. L. III, 1163.

szőr latin vagy latinosított neveket használnak ugyan, talán a nagy közönség kedvéért, de fölirataikban csak a legritkább esetekben mulasztják el nemzetiségök megemlítését. S hogy ez mily erős volt a hellenismus daczára is, legjobban az bizonyítja, mikép a syriai metropolisok nevének legtöbbször nem görög, hanem eredeti semita alakjában jutott át az utókorra. És midőn Daciát telepíteni kezdik, már el valának hintve a nemzeti reactio magvai is, mely a második század második felében abban nyilatkozik, hogy az előkelők a nemesség mint polgárság körében megtagadják a hellenséget, meg a nyelvvel együtt, mire lassankint irodalma is támad Syriának, mely idő folytával buzgó közvetítője lesz a kereszténységnek.

Ily jellegű telepesek a kormányzatnak ama célját, hogy Dacia romanizáltassék, nem igen segítheték elő. Pedig sokan voltak Syria minden részéből. De egyébként sem nyert velök az imperium. A syrek nem javíták a fajt, sem a közszellemet. Nekik — írja Renan — nem volt meg sem az a bátorságuk, sem az a bölcsészeti emelkedettségök, még kevésbbé életerejük mint az európaiaknak. Halaványak, gyöngé testalkatúak s rendszeren hideglelősök, mert nem esznek, nem alszanak meghatározott mérték- és időben. Húst alig fogyasztván zöltséggel, de különösen hagymával táplálkoztak, keveset s inkább szundítva aludván mindig álmatlanok, betegesek, és a hidegebb égalj alatt hamar elhalnak. Tömegesen költözvén Európába minden évben, a szállító hajókon fölismerhetők valának már az első tekintetre nagy családjaikról, elragadó szépségű, majdnem egykorú gyermekcik csoportjairól, kik hátok mögött a legnagyobb csöndben játszadoztak, míg a hajadonnak látszó ifjú anyák alázatosan és édesen mosolygó arczczal álldogáltak férjeik mellett. Főfoglalkozásuk nyugaton is a kereskedés és mindennemű közvetítés.¹⁾ E testileg gyöngé, de szellemileg sok tekintetben erős faj volt egyik főakadálya annak, hogy a római cabinet által kívánt latinosodás talán alig kezdődött el, nem hogy befejeztetett volna akkorra, midőn a bekövetkezett catastropha megdöntik Daciában a sasok uralmát.

Daciában constatálhatók a kisebb táborok közelében, falvak- s városkákban épűgy mint a nagyobb municipiumok- és coloniákban. Alsó-Kosályon antiochiaiak telepedtek le²⁾, Hévizen annyian vannak, hogy külön temetőt tartanak³⁾; Apulumban számos kereskedő tartózkodik⁴⁾, de fölirataik kívűlök még sok családot említenek.⁵⁾ Sarmi-

¹⁾ Renan E.: Az Apostolok 355. köv. I.

²⁾ C. J. L. III, 828.

³⁾ C. J. L. III, 956.

⁴⁾ Goos K. Archaeologische Analekten 4. sz.

⁵⁾ C. J. L. III, 976., 1162. stb.

zegetusában mindnyájan, együttesen állítanak fogadalmi követ Mithra-nak ¹⁾, kereskedők pedig a dolichei Jupiternek, megemlítve nemzetiségöket is, ²⁾ s Dacia délnyugati részében még egy ijász csapatjuk is állomásoz. ³⁾ Helyőrségi szolgálatra azonban inkább az erősebb kötésű kommageneket alkalmazzák. Antoninus Pius 157 deczember 13-án bocsátja el a Cohors I. Flavia Commagenorum veteranjait ⁴⁾; Hévizen IIII-ik Cohorsuk főhadiszállása van ⁵⁾, Miciában pedig a Cohors II. Commagenorum látja el a castrumot, s talán vele együtt szolgáltak ott a Cohors II. Flavia Commagenorum ⁶⁾ és a Cohors II. Flavia Commagenorum Philippiana. ⁷⁾ De e két utóbbi valószínűleg egy és ugyanazon cohors — különböző időkben különböző nevekkal. Sokan lehettek a Kommageneből származott polgári telepesek is, mert latin nyelvet öltött főistenöknek a dolichei és kommagenei Jupiternek Ampelumban három papot tartanak: Aurelius Marinus, Addebar Semei és Oceanus Socratist. ⁸⁾ Syria belseje Coelesyria is képviselve van. Ad Mediam (Mehadia) egyik fölirata oda valónak mondja Simonius (Proculus) Julianust. ⁹⁾ S ő aligha volt egyedül. Helyőrségeket adott a Palaestinától (illetőleg Dekapolistól) keletre a sivatag határán fekvő Ituraeais, és csapatai már a daciai hódító hadjáratban is részt vévén állandó táborozásra is ide rendeltettek. Traján 110 február 17-én bocsátja el a Miciában tartózkodott Ala I. Augusta Ituraeorum ¹⁰⁾ s az ismeretlen állomású Cohors I. Ituraeorum kiérdemült legénységét. ¹¹⁾ Ugyanezt teszi Antoninus Pius 158 július 8-án a Cohors I. Augusta Ituraeorumnak húsz s több évet szolgált katonáival. ¹²⁾ Ily hosszú itt tartózkodás után föl se tételezhető, hogy visszavágytak volna a végtelenbe vesző sivatagba, vagy a Haurânnak kopár vörös sziklái közé. Zsidók már kevesen voltak: Alsó-Ilosván Cittius Jiovai ¹³⁾, s Apulumban Aurelius Chrestus ¹⁴⁾ és M. Chrestus. ¹⁵⁾ Nem akartak páriák lenni a

¹⁾ Torma K.: *Inscriptionen*, 48. sz.

²⁾ Torma K.: *Inscriptionen*, 7. sz.

³⁾ Desa. — C. J. L. III, 1593.: *Numerus Sutorum Sagittariorum*.

⁴⁾ C. J. L. III, H. M. 40.

⁵⁾ C. J. L. III, 955.

⁶⁾ C. J. L. III, 1343, 55., 71., 72., 73., 74.

⁷⁾ C. J. L. III, 1379.

⁸⁾ C. J. L. III, 1301. b.

⁹⁾ C. J. L. III, 1573.

¹⁰⁾ C. J. L. III, 1382.

¹¹⁾ C. J. L. III, H. M. 25.

¹²⁾ Torma K.: *Archaeologiai Értesítő* 1886. 317. l.

¹³⁾ C. J. L. III, 807.

¹⁴⁾ C. J. L. III, 1131.

¹⁵⁾ C. J. L. III, 1143.

nyugati provinciákban, midőn otthon szabadok, keleti diasporájukban pedig kiváltságosak is lehettek.

A Syria és Mesopotania s Arábia közt fekvő végtelen sivatag oázán épült a hatalmas Palmyra, az ó-kor legkiválóbb kereskedő városainak egyike, (a benszülettek nyelvén Thadmor), melyet helyzete, összeköttetései teljesen függetlenné, sőt félelmissé tőnek. Midőn Antonius második Nagy Sándor akarván lenni Kelet meghódítását tervezé, elküldé legióit a gazdag metropolis elfoglalására is, — de a kalmárok, kereskedők véres fejjel üzék vissza a támadókat. Augustus rendet teremtvén a birodalomban Palmyra meghajlik a császárság előtt, s a kormány szabad kereskedelmet biztosít polgárainak az egész imperiumban: felmentetnek a legiókban való szolgálat alól is, de kötelesek megvédeni az Euphrat és Perzsa öböl felé vezető utakat. Ezt megtevék, de másfelől a béke csöndes éveiben a szabad kereskedési jogot lehetőleg kiaknázzandók, elszéledtek polgárai az összes provinciákba, s keleti ipar és fényűzési cikkekkel dúsan jövedelmező beviteli kereskedést űzve eljutnak Daciába is, magokkal hozva isteneiket, semita nyelvüket, mely a többi syrekétől nem igen különbözött ugyan, de a nemzetközi érintkezés révén megtelt perzsa, tiszta arab és zsidó elemekkel, sőt még görög s latin szók és kifejezésekkel is. A tulajdonnevek közt pedig oly chaos támadt, hogy majdnem lehetetlen azoknak osztályozása. Jó szerencse hogy a helyi hazafiság segítségünkre jön legtöbb esetben, s a derék sivatagbeliek nemcsak szülővárosukat nevezik meg alkalom adtával, de használják nemzeti írásjegyeiket is. És ez azt bizonyítja, hogy nyelvük közkeletű volt magánköreikben, az övéikkel való érintkezésben. Trajannak diadalmas keleti hadjáratai után szerveztetvén a határ, Palmyra kötelezettsége: a kereskedelmi utak védelme majdnem egészen megszűnt, Csapataik alkalmazhatók lőnek másfelé is, s Karánsebes vidékén egy Numerus Palmurenorum állomásoz, melynek optiója Guras, Jiddei fia. Ugyane föliraton Aelius Habibis pontifex-nek nevezi magát ¹⁾; Porolissum helyőrségében egy második palmyrai csapat van beosztva, s ennek katonája Salmas Rami sírkövet állít nevének s öt éves fiacskájának ²⁾; Potaissaban a harmadik numerussal találkozunk. ³⁾ És itt facturáik is lehetnek, mert polgári állású palmyraiak is említettnek, így: Aelia Tüadmes Palmura ⁴⁾; Aelius Bolhas Bannaeus két fiát s két leányát temeté el a messze nyugaton. ⁵⁾

¹⁾ Torma K.: Inschriften, 72. sz.

²⁾ C. J. L. III, 837.

³⁾ C. J. L. III, 907.

⁴⁾ Torma K.: Revidirte und neue Inschriften 10.; v. ö. C. J. L. III, 907.

⁵⁾ C. J. L. III, 907.

Syria délkeleti része — Nabat Traján császár által a birodalomhoz csatoltatván, a görög civilisatiás a már korábban lerakott alapokon oly gyorsan terjedt, hogy a hódító után egyetlen arab fölíratos emléket sem találunk. De a hellenisálás a hódítás első, második századában itt inkább csak a külsőségekben nyilvánul, — a lényeg, a nyelv, a nemzetiség még arab, a vallás még nemzeti, s így a kitelepítettek, ha külsőleg elgörögösödtek is, szellemileg, lelkileg, érzelmeikre nézve még mindig arabok. És ennek a messze nyugaton is kifejezést adnak. Ilyen arab P. Aelius Theimes — Sarmizegetusa duumvirje. Dr. Goldzieher Ignác a Theimes nevet az *Al-Tejmî* »A Tejm törzsbe tartozó« — arab szó görögösített alakjának tartja.¹⁾ Ez valóság, s duumvirünk görög-arab volt, ki Rómában, illetőleg annak daciai provinciájában meghódol ugyan a rómaiasság előtt, sőt annak előkelő képviselőjévé küzd föl magát, de azért templomot emel hazai isteneinek, jótékony alapítvánnyal köti össze, s gyermekeinek arab neveket ad: tíz éves leánykáját Boibolnak hívták.²⁾ És kívülre meg nagyon sokan lehettek a kik így gondolkoztak s tettek.

A semita régiók közelében fekvő, s a semitismus mint hellenismus által áthatott Cyprust a Cohors III. Cypria civium Romanorum képviseli.³⁾

A harmadik világrész — Afrika sem maradt érintetlenül. A caesarok kormányja jelentékeny számú telepest rendelhetett Daciába egyfelől békés polgári foglalkozásra, de másfelől igénybe vevé helyőrségi szolgálatra az afrikai csoportokat is. Antoninus Piusnak 145–161 közt kell honesta missiójában⁴⁾, a Cohors II. Hispanorum Scutata Cyrenaica veteranjai mentetnek föl. Ezek valószínűleg hellenisált herberék, mert Cyrenet majdnem egészen áthatotta a görögség. A hispan elnevezéshez valószínűleg úgy jutott e csapat, hogy legénysége több emberültön át ott állomásozott, spanyol cohors keretébe osztatott be. A scutata melléknév csak megkülönböztetés, melyet a spanyolok által nem használt, de a görögök s rómaiaknál közkeletű nagy pajzsaik révén kaptak.

Afrikának a Syrtisek által elválasztott nyugati része, már nem tartozik a görög sphacrába. Itt a phoeniciek — a carthagóinak telepedtek meg. Erős, intensív civilisatiójuk ugyanazon jelenségeket provokálja, melyeket a hellenismus — különösen Syriában. A nép előkelői, a birtokos kereskedő osztály semita lesz, míg a nagy tömeg megtartja

¹⁾ Arch. Epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn. VI. k. II. f. 111. l. — Torma K.: Inschriften, 46.

²⁾ Téglás G., Király P.: Újabb adalékok Dacia fölíratтарыhoz 8—1.

³⁾ C. J. L. III, H. M. 25.

⁴⁾ C. J. L. III, H. M. 44.

eredeti nyelvét, írásjegyeit, nemzetiségét. És midőn a rómaiak meghódítják Afrikát, a semitismus helyére a latin lép, s a phoeniciai városi rendszert az itáliai municipalis kormányzat váltja föl. De a romanisálás sem haladt többre, legalább a második században nem, mint egykor a phoenicismus. Numidia, a két Mauretania megtartá faji jellegét. Berberei valának tehát ama veteránok is, kik Hadrian által a Cohors II. Numidarum-ból bocsáttatnak el.¹⁾ Berberei a Vexillatio Mauretanorum Caesariensium lovasai is, kik Miciában állomásoztak,²⁾ de a kiknek fészke Tibiscum (Zsuppa) vidéke lehetett, hol oly tömegesen vannak, hogy területükön egész ala újoncsozható, s oly szívesen megtartják helyi reminiscenciáikat, hogy visszarendeltetvén Afrikába még ott is használják elhagyott második hazájokban fekvő szülővárosuknak nevét.³⁾ Eleiket kétségtelenül Trajan telepíté Daciába, elvonandó legalább egy contingens a jóformán évről-évre megújuló hispaniai betörésektől, s eredetileg talán ama Lusius Auietus maur sejk lovasai valának, ki Trajánnak oly váratlanul jött segélyére a dáki háborúban. »A maurók — írja Strabo⁴⁾ áldott országban laknak s mégis legnagyobb részt megmaradnak nomád életmódjuk mellett. És daczára ennek csinosítják magukat hajók, szakálluk göndörítése által s nyírják körmeiket. Ritkán történik, hogy a járókelők megérintsék egymást, nehogy hajdíszokban kár essék. Leginkább lovon harcolnak vető lándzsákkal, s nyergetlen ménjeiket kötőfékkal kormányozzák, kardot viselnek. . . . Apró, gyors és engedelmes lovaik vannak, úgy hogy csak vesszővel igazgatják azokat. Nyaklójok gypjából vagy szőrből készül, és erre van erősítve a kantár. Némelyek vezetés nélkül is engedelmeskednek mint a kutyák. Apró bőr pajzsai vannak, rövid, széles lándzsáik; alsó ruhának átkötetlen, széles szegélyű tunicát viselnek, felöltőül pedig és mellpánczélul állatbőrt.«

Épen ilyeneknek látjuk őket Traján oszlopán is.⁵⁾

Vajjon milyen szinképet mutatott e népconglomeratum? A latin nyelvét? Aligha! Pedig sokan, nagyobb sokan vannak az idealisták, kik még ma is szeretik hinni, hogy Dacia teljesen romanisaltatván, völgyeiben keletkezett a most oly sok millió ember ajkáról hangzó román nyelv! És e hypothesis, jobban ködfátyolkép bebizonyításáért, valósággá tételéért mennyi kiváló nagy tehetség küzdött, fáradott, midőn az ellen-

¹⁾ C. J. L. III, H. M. 33.

²⁾ Torma K.: Inschriften, 61. sz.

³⁾ C. J. L. VIII. 9368.: Ala Mauretanorum Tibiscensium.

⁴⁾ Strabo XVII, 3. f. 7.

⁵⁾ W. Froehner: pl. 86—88

kezőnek teljes realitása oly világos, oly kétségtelen, hogy alig szorúl igazolásra!

Daciát a császári fegyverek legutoljára csatolák az imperium óriási területéhez, midőn a rómaiság már hanyatlóban, erkölcsileg, szellemileg, de anyagilag is, midőn erői meggyöngyülván a családok régi termékenysége megszűnt, a nép faji értéke alább szállt s a tiszta rómaiság elenyészett. A régi római koponyák nagy intelligentia, nagy lelki és testi fejlettségről tanuskodnak, míg a hamu és lávasírba temetett Pompei-ből előkerülők, ha nem is az ellenkezőt, de legalább a hanyatlást illusztrálják. ¹⁾ Hasonló észleleteket tehetünk, a régi és újabb szobrokon is. ²⁾ Az egykor oly hatalmas, szinte ellenállhatatlan római faj fölszívódott tehát egészen; átalakították, kivetkeztették eredetiségéből az Italiába betódult idegen elemek, meggyöngyítve, megfogyasztvá amalgamisáló képességét. S ezt elősegíték még a Traján idejéig majdnem szakadatlanul tartó deductiók is. De a második század kezdetén már szó sem lehet arról, hogy Italia gyarmatosítson, s még kevésbbé arról, hogy denationalisálván latinná, rómaiává tegyen valamely idegen népet, még kevésbbé annyiféle elemből alakított conglomeratumot, milyen Dácia lakossága volt. De ezt nem is kísérlék meg. Italiaiakat nem telepítének át hegyeink közé s völgyeinkbe. Azt a néhány beneventumi, ³⁾ carsulait ⁴⁾ s római ⁵⁾ az önkéntesen vállalt katonai szolgálat vagy kereskedelmi ügyek csábították ide, és nem az egykor oly intensiv colonisáló politika. Hiszen éppen a hódító Traján volt az, a ki megtiltá, hogy az anyaországból gyarmatok küldessenek a provinciákba. Latin, vagy talán latinositott elemeket csak Dalmatia adhatott tehát, de a dalmatok sincsenek oly tömegesen, hogy hatást gyakorolhattak volna. A birodalom csak intézményei által romanisált már. Ez pedig külső, a lényegét nem érintő processus, mely nem alkot többé új népfajt. Ezért maradt meg jóformán teljes erejében az eredeti, mondjuk bennszülött lakosság — a dák.

Nemzetiségök nyomai constatálhatók a provinciának minden fontos pontján, — ősi neveikkel együtt. Alsó-Ilosván Sola Mucatri, az eredetileg tungrokból állott Ala Frontiniana veteranja, Apollónak szentel fogadalmi követ, ⁶⁾ s ugyane csapatnak lovasai Aelius Mucapor ⁷⁾ és

¹⁾ Wirchow: Ueber Italienische Craniologie und Ethnologie. (Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie 1872.) 32. kv. 1.

²⁾ R. Wirchow u. o.

³⁾ C. J. L. III, 1480.

⁴⁾ C. J. L. III, 1188.

⁵⁾ C. J. L. III, 946.

⁶⁾ C. J. L. III, 787.

⁷⁾ C. J. L. III, 799.

Mucapius; ¹⁾ Optatianaban (M. Gorbó) ismét egy Mucaporral találkozunk ²⁾; Potaisaban nemzetiségöket az utolsó lehelletig megtartva haltak el Aia Nandonis, Andrada Bituvantis, mindketten nyolczvan éves korukban, s velök együtt helyezték nyugalomra Bricenat, Bedarust, s a latin nevű Justat. ³⁾ Ampelumban a jellegzetes nevű Tib. Julius Bubalus fölrátát menté meg a szerencsés véletlen ⁴⁾; C. Bovipal Symphori Miciában élt ⁵⁾; Germisaraban Sulavi — Acuinus dák istenségnek emel kicsinyke oltárt ⁶⁾; Sarmizegetusában Bubalus örökíté meg magát. ⁷⁾ E neveken meglátszik ugyan a latinositási törekvés, — de eredetiségök még nem mosódott el. A slatinai P. Aelius Ariortus családján sokkal feltűnőbb a romanisálási szándék. Két fiának egészen latin neveket ad, de unokája, mintha megsokalta volna az öreg úr övéi közt a rómaiságot, már Udarus, — tehát tisztán dák. ⁸⁾ Annál őszintébb híve a rómaiságnak a napocai P. Aelius Dacianus. ⁹⁾ De ily esetek csak elszigetelten fordulhattak elő, — ambitiosus családok körében, midőn a családfő hivatalba akart lépni, vagy pedig fiait szánta közpályára. Ehez pedig Claudius törvénye szerint föltétlenül szükséges volt a latin nyelv teljes ismerete s a római szokásokhoz való alkalmazkodás. A nép nagy tömege azonban megmaradt dáknak, megtartva nyelvét, vallását egyaránt. S ezt elismeri a kormányzat is, vagy legalább elnézi, különösen éjszaknyugaton, hol Resculum tisztán dák telep lévén egyik törzsükről Vicus Anartorum-nak (Sebesvárálja) nevezik. De jelentékeny lehetett a dák elem a többi városokban is, hiszen neveiknek legnagyobb része dák, hasonlóan a vidéken különben alig állíthattak volna ki oly tekintélyes számú csapatokat. Hyginus Gromaticus, három legióra számított táborban hétszáz dáknak jelöl ki helyet ¹⁰⁾, s ez Traianus idejében volt így, midőn a véres háborúk pusztításai nagyon is észrevehetőek voltak. Később az új nemzedékek kipótolván a veszteségeket, a markomann háborúk után pedig Sabinianus helytartó telepítései (12,000 szabad dáknak ad lakóhelyet) jelentékenyen gyarapítván a nép tömegét ¹¹⁾ csapataik száma is megnövekszik. A hadvezérlet azonban nem alkal-

¹⁾ C. J. L. III, 809.

²⁾ C. J. L. III, 852.

³⁾ C. J. L. III, 917.

⁴⁾ C. J. L. III, 1043.

⁵⁾ C. J. L. III, 1385.

⁶⁾ C. J. L. III, 1403.

⁷⁾ C. J. L. III, 1527.

⁸⁾ C. J. L. III, 1559.

⁹⁾ C. J. L. III, 867.

¹⁰⁾ Hygini Gromatici liber de munitionibus castrorum c. 30.

¹¹⁾ Dio Cassius 72., 3.

mazza őket itthon. Leginkább Brittaniában a limes táboraiiban állomásoznak. Csapataik közül a I. Aelia Dacorum¹⁾ s a I. Dacorum²⁾ külön-külön cohorsokul constatálhatók. Ez minimum ezer ember lévén, az első sorozás alkalmával legalább 30,000 főnyi dák lakosságra következtethetünk, mert a második században, már rendkívül követelőző, császári sorozó bizottságok a fegyverfogható ifjúságnak színét-javát vévén igénybe, a dák népességnek 2—3%-ánál nagyobb contingensét nem állíthatták a zászló alá. Később constatálhatók csapatjaik Afrikában, sőt a birodalomnak majdnem minden provinciájában, mi pedig a szaporodást, s nem a megfogyást igazolja. Nemzetiségüket tehát nem romanisálták, s ők nagyrészt Daciában lakván még akkor is, midőn a római sasok visszaköltöztek már a Duna jobb partjára, valószínűleg ivadékaik közé tartoznak az amicensek, picensek,³⁾ kikkel Constantius császár küzd hegyeink között, 358-ban a karpokkal is összemérve fegyvereit, kik később a dákokkal összeolvadva vagy csak egyesülve a húnok betörése idejében Carpodaci név alatt említetnek.⁴⁾

A szlávokkal sem volt talán szerencsésebb a római kormány. A déloroszországiak már a Fekete tengerig nyomultak, egyes rajaik pedig bevetődtek már hazánk területére is Krassó-Szörény és Temes-vármegyékbe, hol a rómaiak által is elfogadott Cserna és Berzovia nevek egyenesen rájuk utalnak. De tömegesen mégis alig lehettek, — mert fölíratilag csak egyetlen szláv név: Juni Nedym constatálható Ampe-lumban.⁵⁾

Az ethnographiai alapot tehát nem tudá megváltoztatni, átido-mítani s amalgamisálni a birodalomnak elhanyagolt ereje, pedig Daciát a latin régióba akará bevonni. Ezért hozának nyugati csapatokat, melyek legalább nem idegenkedtek a rómaiságtól — helyőrségeikül. Polgári elem azonban nem igen telvén az európai provinciákból, a császároknak keletre kellett fordulniok, s ha onnan első sorban a hellenismus által nem denationalisált gyarmatosokat hoznak is, mint galatákat, a túl-nyomó, az óriási többség kis-ázsiaiakból, de főképen syrekéből telt, kik a római birodalom népeinek tömkelegében a legmegbízhatatlanabb, physicaileg mint erkölcsileg a legalantabb álló elemek, kik magokkal hozák a nyugatról származott, de nem értett civilisatio által megbomlasztott nézeteiket, babonáikat, vallásaikat, növelve a nemzetiségi mint vallási chaost, erjesztve az intézményeket is, melyek a birodalmat összetarták,

¹⁾ C. J. L. VII, 806—817. stb.

²⁾ C. J. L. VII, 886., 975.

³⁾ Ammian. Marcel. XVII, 13.

⁴⁾ Zosimus II, 34

⁵⁾ C. J. L. III, 1296.

rontva a nyelvet, melyet kénytelenségből talán megtanultak, de a melynek propagandáját nemcsak visszautasították, hanem lehetőleg korlátozták, nyugaton az elparlagosodott görög, de semita nyelvek javára is. Eme jelenséget illusztrálják a görög, és a két nyelvű: latin s palmyrai syr fölíratok. De a latin fölíratok nagy része is csak olyanoktól származik, kik nem magok, hanem a nyelvtant értők által fogalmaztaták — a hivatalos világ kedvéért, inscriptióikat; — különben nyomára kellene akadnunk a lingua rusticának, miként azt tömegesen találjuk Italiában, Galliában, Hispaniában sőt Afrikában is. Daciában nem keletkezett tehát lingua rustica, — hisz csak nem nevezhetjük ennek Jul. Corinthianus 191-iki fölíratát¹⁾: így csak az írhatott, ki nagyen keveset, s azt is rosszúl, tanúlt latinul. Annál inkább járta a rontott, keleti elemekkel telített, a latin nyelvet megfertőztető görög nyelv,²⁾ a keletiek s azok között, kik beletapadtak a syro-hellenismus által elposványosított talajba, míg a nyugatiak saját nyelvöket használták, s a kelta elemeket a XIII-ik, a thrák elemeket pedig a V. Macedonica nagy centingense támogatván, ép erőben maradt fönn mindkét nyelvcsalád a hódítás végéig. Az ázsiai galaták 235-ben még kelták s nem latinok, hasonlóan a thrákok, kiknek a dákok fajrokonai. És e tények megdönthetetlen igazságúak lévén kimondhatjuk bátran, hogy Dacia nem romanisáltatott, nem rendelkezvén többé az imperium ama hatalmas elemekkel, melyek Galliát, Hispaniát rómaivá tevék, s így ép oly kevéssé volt a provincia latin, miként Magyarország Mátyás alatt olasz vagy latin, Erdély Mihály vajda alatt oláh, és hazánk II-ik József absolutismusának idejében német. De ha a byzanti császárok is bírják még, úgy elgörögösödött volna igen rövid idő alatt, mert a hajlandóság megvolt reá. A románok nyelve nem keletkezhett tehát bérceink között — épen azért nem mert román! Így a szamosújvári farkas csak a római birodalomnak aegise volt Daciában, — és nem a rómaiságé!

IX. A nyilvános épületek.

Sarmizegetusának rendszeres kikutatását 1881-ben megkezdvén az alig tíz éves Hunyadvármegyei történeti és régészeti társulat, a föld mélyébe temetett romok lassankint kibontakoznak tizenhét százados sírjaikból, s apránként újra elképzeltetjük az egykori fényt, a régi nagyságot.

Sarmizegetusa mint egészen új város meghatározott terv szerint

¹⁾ C. J. L. III, 1193.

²⁾ Torma K.: Inschriften 17.; C. J. L. III, T. C. 724. kv. l. Téglás Gábor: Adalékok Dacia fölíratárához 30. sz.

épülvén, fővonala: a cardo maximus keletről nyugatra huzódik, majdnem párhuzamosan a mai országúttal. Mellette, jobbra és balra helyezvék el a város fényes palotái, a középületek, utóbbiak a castrum közelében, kétségtelenül azért, hogy könnyen megvédhetők legyenek, ha ellenség támadna. Itt terült a forum is, melynek nagyterjedelmű romjai, még így, sokszorosan földülva és megrabolva is, nagy hatást tesznek a szemlélőre. Most, kúszált összevisszaságban hevernek ott hatalmas épületkő kockák, melyeket nem tudtak összezúzni s elhurczolni a kapzsi és félbarbar epigonok — mészégető kemenczéikbe, az óriási oszlopfejek, melyek közül a legnagyobbak párnája teljes négyszögméter nagyságú, capitelje pedig egyszerű, nemes corinthiai styll, melyet kiváló ügyességgel tudott érvényesíteni mestere a kékesfehér bukovai márványtömbön. Mily büszke, impozans lehetett az ily részletekből alkotott épület! De csak is ilyen, szinte elmozdíthatatlan, a rombolók kezdetleges eszközeivel dacolni tudó darabok maradhattak fenn, mert épen itt kutatott a legtöbb kincskereső, — a legtöbb amateur! Mátyás király még a Vaticannak is küldözgetett várhelyi műtárgyakat; Bethlen Gábornak gyulafehérvári palotájában harmincz néhány sarmizegetusai fölírat volt, a múlt század elején pedig Ariosti gróf ásatott széltében, hosszában — három hajón indítva Bécsbe zsákmányát; 1827—28 óta, egészen szabadságharcunk kitöréséig Hunyadvármegyének akkori főispánja báró Nopcsa László, — e valódi olygarcha, kinek alakját kalandosnál kalandosabb regékkel szőtte be a népnek termékeny képzelete, ásatott majdnem minden évben, szebbnél szebb műemlékekkel töltvén meg farkadini s zámi kastélyainak előcsarnokait, termeit. De a köznép is kivette a maga részét. A demsusi templom Sarmizegetusából elhurczolt kövekből épült, az osztróinak kertelése a főváros nagy bazilikáinak, köz és magán palotáinak romjaiból odavonszolt kőkockákból és lapokból áll! S a jámbor falusiaknak mostani elsatnyúlt nemzedéke szentül hiszi, hogy az óriások hordták kicsi szentélyük köré e furcsa, de elmozdíthatatlan palánkot! És az ily dolgok még ma is megtörténnek. Az amphithsatrum falainak egy részéből telt ki a romokkal átellenben két-három ház stb. Mennyi műemlék, műkincs és a tudományra nézve mennyi megbecsülhetetlen adat pusztult el a zsákmányolások közben! A Terrae Mater kiváló kegyének tekinthető tehát, hogy eredményes még a jószándékkal kutatók munkája is! De a forum képét lehetetlenség már rekonstruálnunk, lehetetlenség a főutcza fényes épületeit is, mert a falu épen reájok telepedett. A háztulajdonosok féltékenysége pedig nem ismervén határt, következetesen visszautasítanak minden kutatási kísérletet. A cardo nyugati része azonban szabad térre esvén, a délre fekvő épületromok az első pusztulás óta itt-ott még érintetlenül fekszenek, és

sűrű egymásutánban fekvő halmaik a decumanusszal párhuzamosan haladó, — s a cardo-ra, a főútvonalra derékszögben nyíló utcákat mutatnak, melyeket a főútvonallal parallel futó utcák tagolnak kisebb négyszögekre és egyenközenyekre. Ezekben ásattak föl a magán házakhoz tartozó romok is, melyeket később említék.

A forum szomorú romjaitól éjszakra az amphitheatrum nagy terjedelmű dombja terül, s belsejében, hol egykor derült kacaj vagy vad láрма uralkodott, hol fojtott lélekzettel kísérték figyelemmel a gladiatorok küzdését, ma jámbor földművesek kukoriczát, buzát termelnek a földrétegen, melyet a szelek, viharok hordván falaira az eső oda tapasztott, hogy megvédje az elmúlt erős nemzedéknek kiváló művét az idő, de

14-ik ábra.

főkép az emberek pusztításai elől. És az amphitheatrum most jelentékeny, 5—6 m. magasságú, menedékesen emelkedő halmot képez, melynek csak északi, az országút felé fordított oldala van megbontva. Itt látszanak a vastag pusztá falak, a modern rombolásnak éles nyomaival (14-ik ábra).¹⁾

Az arenának most termékeny talaját hajdan finom homokréteg borítá, melyen egykor emberek, állatok küzdöttek egymással, vagy egymás ellen bőszi viadalokat a nép mulattatására, a misera plebs contribuens gondjainak elűzésére. Hátszeg vidékének akkor még érintetlen őserdeiben bőven lévén vadkan, medve, farkas és mindenféle vad, a venatiók alig okozhattak fejtörést rendezőiknek, s lévén mindíg elítelt is

¹⁾ Téglás István : Kőhalmi m. kir. állami elemi iskolai igazgató úr rajza.

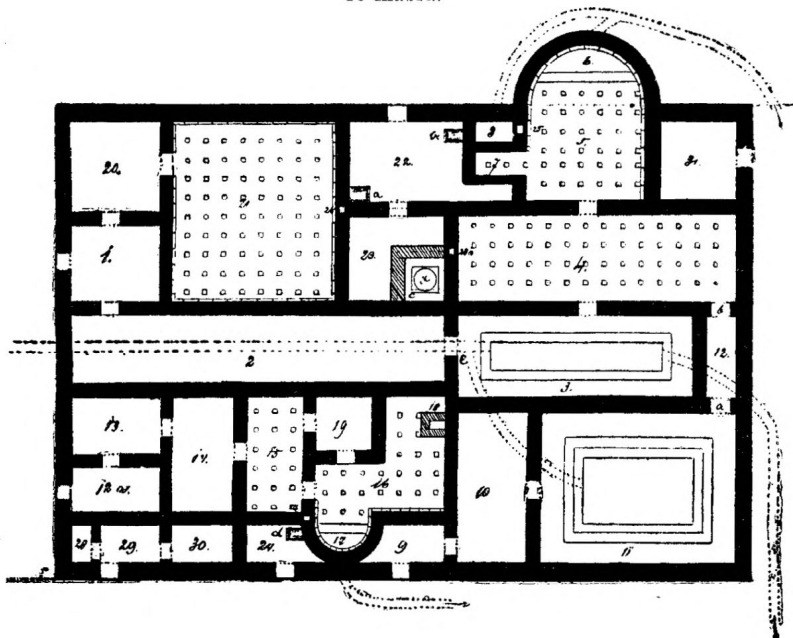
elég, a fegyvertelen vagy rosszul fegyverzett szerencsétleneknek a bestiákkal vívott élet-halálharczban gyakran, nagyon gyakran izgathatá idegeit Sarmizegetusának blazirt közönsége. De a gladiatorok sem hiányzóan. E vad, durva népség legnagyobbbrészt herculesi testalkatú rabszolgákból, vagy a söpredéknek önként vállalkozó aljából telvén ki, kaszárnýákban, szigorú fegyelem alatt tartatott közkölségen vagy magán vállalkozók által. S utóbbiak vagy magok rendezék a rémító látványosságokat, vagy bérbe adák embereiket a főhivatalnokoknak s egyes bőkezű gazdagoknak. És e bér nem is volt nagy. Húsz denár járt a harczból épen kikerülő gladiatorért s ezer a halva maradtért. A hónapokkal előre hirdetett játékokon gyalog vagy lóháton küzdének egymással a párok, — de néha egész csoportok, a legkülönbözőbb fegyverekkel. A mutatványok zene és színlett viadalokkal kezdődének, majd a komoly harc következik. Rendszerint ennek sem volt halálos vége. A legyőzött vagy súlyosan megsebesült hüvelyének fölemelése által kéri a küzdelem megszüntetését, — a kegyelmet, melyet, ha jól megállta helyét, a gyöngéd szívű közönség nem igen szokott megtagadni, s a meg-alázott gladiator eltávozzhatott; — de ha hallgatás volt a válasz, úgy nyugton kell túrnie ellenfele halálos csapását. A temetések alkalmával rendezett küzdelmeken azonban az egyik félnek mindig meg kellett hálnia, mert azt hívék hogy az elhunytak szellemeit az emberáldozatokkal megengesztelhetik. És eme hiedelmen alapúlt ama szokás, mely később annyira elfajzott, hogy magok a császárok is megsokallák az amphitheatrumi túlkapásokat.

A sarmizegetusai küzdter berendezéséről — e sorokat írva, még nem adhatok számot, mert a kiásatás talán csak az év folyamán történhetik meg. Szerkezete, úgy hiszem, csak olyan lesz mint a többié, különösen ama kisebbeké, melyeknek padsorain öt-hat ezer néző talált helyet. Közvetlen környezetében számos kicsi halom lévén, valószínű hogy apró tabernák, boltocskák, vendéglők vették körül, mint más városokéit.

Sokkal szerencsésebbek vagyunk a közfürdő dolgában, mert substructiója majdnem teljes épségben került ki a föld alól, midőn 1883. nyarán tudós barátom Téglás Gábor főreáliskolai kir. igazgató úrral a »Hunyadvármegyei történeti és régészeti társulat« költségen fölásattuk. Az épület (15-ik ábra) meglehetősen kicsiny: homlokzata húsz, — belső mélysége pedig, beleszámítva falainak vastagságát is, harmincz méter, — de föl van használva benne a legnagyobb gyakorlatiassággal minden talpalatnyi tér. Csak a vetkező szobákkal követtek el építői némi fényűzést. Fürdönk négy főrészsre oszlik: a férfiak és nők osztályaira, — a hideg s a gőzfürdőre. Az első és utolsónak közös előszobája

(1. sz. 3'5 m. \times 2'7 m.) van, hol a pénzszedő (capsarius) álldogálhatott perselyébe gyűjtve a quadransokat. Balra a gőzfürdő vetkezője, — jobbra pedig a férfiak fürdőjének hosszú, keskeny apodyteriuma nyilván, legelőbb ide lépünk be (2). A folyósószerű és kétségtelenül homályos helyiség (16'2 m. \times 2'7 m.) oldalaiv alószínűleg, egymástól elkülönített apró fiukékkal voltak ellátva a vendégek részére, kik innen azonnal átmehtek a szomszéd (3) hideg vizű medenczének termébe (9'9 \times 3'4 m.). E terem közepét tükörfürdő (frigidarium) foglalá el, melybe a padlatról két 0'3 — 0'3 m. magas és 0'35 — 0'35 m. széles már-

15-ikábra.

vány lépcső vezetett be. A víz tükre tehát nem volt magas, s látogatói üldögélve élvezék hűs habjait. A bassin, a teremnek megfelelően, téglányalakú, s oldalain 0'8 m. széles, vastag rózsaszín cementtel burkolt járda volt, melyen az újonnan érkezők a vízben lévőket nem zavarva, kényelmesen eljutottak a balra nyíló langyos, légfürdő terembe (4). Alig egy méter széles ajtó nyílását mindig gondosan elzárták, mert bukovai márványból faragott küszöbjének forgója nagyon ki volt koptatva; de észrevehetők valának a ki- és bejárók nyomai is. A terem elég nagy (11'6 m. \times 3'5 m.), sokan megférhettek benne, csevegéssel töltve az időt a falak mellett huzódó padokon, míg a jótékonyan ható langyos léghen előkészültek annyira, hogy átmehtek a meleg levegőjű

caldariumba (5). Fürdőnknek eme helyisége az ajtóval szemben ki van kerekítve, s itt a félkörívben helyzetett el a labrum — a hidegvíz kád (6). A terem balján keskeny (2'2 m. \times 1 m.), alig egy méter széles fülke nyílik (7) a 0'75 m. magas oldalfallal ellátott meleg víz medencéhez (8). Ebben öblítik le langyos vízzel a meleg levegőben könnyen kiszűrődő izzadtságot a látogatók tagjaikról, végül pedig hideg víz mosogatással (a szintén 0'75 m. magas párkányú labrumból) készítik elő testöket a frigidarium használatára, honnan kilépve dörzsöléssel izgaták a bőr porusait rendes transpirációra. Ezzel be volt fejezve a fürdés. Fürdőnket úgy látszik csak télen használták így. Nyáron inkább a nagy medenczével kapcsolatosan látogatók, s ezért köték össze a nagyobb bassint keskeny folyosó által a fölnebb említett tepidarium (4) és caldariummal (5). A nyári fürdő belépője (9) kicsi, kényelmetlen helyiség (2'2 m. \times 1'5 m.), melyből jobbra nyílik a vetkező (10; 6'2 \times 2'9), s innen a nagy víz medence (11) — a natatio. Elég terjedelmes (8'2 m. \times 6'2 m.), s római szokás szerint sokan használhatták egyidejűleg. Párkánya 1 m. széles volt, melyből három 0'31 — 0'31 m. magas és 0'35 — 0'35 m. széles márvány lépcső vezetett a tükör mélyére. Járdája körülfutván az egész termet a pontnál keskeny ajtón át szűk folyosóhoz (12; 5 m. \times 1 m.) ért, mely *b*-nél a tepidariumba (4) vezetett. Alapjában a nők fürdője ugyanily szerkezetű. Belépője a homlokzaton van (12 a; 3'5 \times 1'7 m.), melyből balra a vetkező (13; 3'5 \times 2'3 m.) nyílik. Ebből 1 m. széles ajtó vezet a frigidariumba, mely azonban oly kicsiny (14; 4'6 m. \times 2'7 m.) hogy alig lehetett a talajba mélyített medenczéje. Legföljebb nagy kád állhatott közepén. De hogy így volt e valósággal, lehetetlen megállapítanom, mert éppen ez a helyiség szenvedett legtöbbet. A szomszéd tepidarium ugyanily terjedelmű (15; 4'6 m. \times 2'7 m.) Innen két helyiség nyílik: a caldarium (16), alveus (17) és labrumával (18), s egy kicsi fülke (19; 2'2 \times 2 m.) Vajjon nem a kenőszobácskát (unctorium) kell ez utóbbinak sejtenuink? Végül a laconicum — a gőzfürdő. Ez mindössze két helyiség: a belépőnek (1) baloldali. ajtaja vezet az apodyteriumba (20; 4'3 \times 3'4 m.), s innen keskeny nyílás a gőzterembe. (21; 7'5 \times 7'3 m.)

Fürdőnknek öt helyisége igényelvén folytonos és nagyrészen erős fűtést, szobáinak egy része függő padlóval (suspensurae) volt ellátva. E szerkezetet Sergius Orata találta föl az első században Kr. el Eleintén csak Rómában alkalmazák, de később meghonosult a birodalom minden részében. A caldariumok és tepidariumok melegítésére nálunk is ezt alkalmazták. A férfi fürdő meleg terme alatt teljes épységben maradván fönn, csak be kellett volna gyűjtanunk, hogy ismét működésbe hozzuk. Alapját az őstalajra fektetett 0'4 m. hosszú, 0'28 m. szé-

les és 0'06 m. vastag rendkívül kemény téglapadló képezte. Ebből egymástól 0'4 – 0'4 m. távolságban s szabályos sorokban 0'2 m. széles és hosszú, s 0'06 m. vastag téglából (7—7 egymás fölött) rakott apró oszlopocskák emelkedtek ki, melyek aztán az alappal egyenlő méretű téglákkal födtek be. Eme födélzetre öntették a caldarium padlatául szolgáló 0'15 m. vastag cement réteg. De az így nyert meleg még nem lévén elég, annak fokozására az alsó szerkezetből, a falaknak egész belső hosszában, most már meg nem állapítható magasságig, négyszögletes, pontosan összeillesztett, külső részökön jól elvakolt, belül egymással négyszögű nyílásokon közlekedő melegítő csöveket vezettek be a két caldarium s laconicumba. Előbbiekben csak a labrum szakítja meg folytonosságukat. A tepidariumok már nem igényelvén ily erős fűtést, padolatuk 0'3 m. vastag a téglaretegen kívül, s falaikban nincsenek melegvezető csövek. Alsó szerkezetök egyebekben azonos az előbbiekével. E hypocaustumokat a fűtő szobákban elhelyezett kemenczékkel (prae-furnium) hevítették. A laconicum fűtőjében (22), két medence (a, b) volt: a férfiak caldariumáé s a gőzteremé, mely majdnem kétszer akkora mint az előbbié. Tűzhelyök petrisci (Árany) kemény augit-andesittal van kifelazva. A nagyobb tepidariumnak külön kemenczéje van (23; c) melyen az ásatás alkalmával még ott állott a 0'55 m. magas, 0'58 m. átmérőjű s 0'07 m. vastag agyagból égetett víz-melegítő kerek edény (x). Talán ez a helyiség volt egy füst alatt a mosó konyha is. A nők részének fűtőszobájában (24) fölállított kemence egyszerre melegítette a caldariumot mint tepidariumot. E praefurniumok füstje ügylátszik a falakba épített négyszögű nyílások (25—27 és 28 a) által jelzett kéményeken szállott el.

Fürdőnket a szükséges vízzel valószínűleg a városi vezetékek látták el, mely a Reteyzát alján elrohanó kristály tiszta, folyónak is beillő Sebespatakból a legjobb vizet hozhatá. A férfi vetkező (2) padolata alatt constatált s a frigidarium felé irányuló, de e pontnál szétágazó, s a natatio (11) felé hajló, eredetileg 0'1 m. átmérőjű, a kettéválás után 0'05 m. kaliberű csatorna talán éppen erre a célra szolgált. Sajnos, hogy nem volt egész végig figyelemmel kísérhető. Nyoma veszett a nagy bassin vetkező termének a lezuhant felső részek által össze-vissza tört padolata alatt. A fölhasznált víz egy részét a frigidarium mellett elvonnuló folyosó (12) padlata alatt átfutó, s köcsorgóban végződő keskeny csatorna bocsátotta le, a fürdő mellett húzódó elég széles vezetékekbe.

A frigidariumok, natatio, tepidariumok, caldarium s laconicum padolata 0'15—0'3 m.-ig váltakozó vastagságú cementréteg; ugyanezzel vannak beöntve a labrumok s alveusok, míg a többi helyiség hatszögű, 0'15 m. átmérőjű vagy alakú téglákkal van kirakva. A fala-

kat vékony s vonal és pálcza diszítéssel élénkített bukovai, kékesfehér márvány lapokkal födték be, melyeket még in situ találtunk több helyen. A másodrendű helységek — a fűtő-szobák, s az alább említendő fülkék csak vakolva valának. A nagy közönség által használt termek bizonyos magasságban kőpárkányokkal valának körítve; ezekre helyezék el esténként a mécseket, — s az apró, diszítésül szolgáló szobrocskákat, melyeknek néhány töredéke s egy majdnem teljesen ép, ülő alakot ábrázoló példánya került a dévai múzeumba.

A huszonnyolczadik számú fülke talán a 99, míg a többi (29, 30) valószínűleg raktár, vagy a fürdő szolgálak lakása, — az utolsó szoba pedig a főügyelőé, — de külön bejárata levén tabernának is használhaták.

A fürdő kerületében néhány nagyobb méretű oszloptöredék (0.35 m. átmérőjű aljak, s 0.3 m. átméretű síma, kerek fejek) is megmaradván, az épület egy része talán polygon kövekkel kirakott porticusokkal volt ellátva.

Az épületet, miként a tömérdek törmelék bizonyítja, cseréppel födték be, de hogy milyen szerkezetű volt a födészlék, arra ez alkalommal nem bocsátkozom föltevésekbe.

Fürdők Kr. u. 158-ban Tertullus és Sacerdos consulok idejében fejeztetett be ¹⁾ a Cohors V. Commagenorum segítségével ²⁾ — kétségtelenül állami költségen, s virágzott a város pusztulásáig, midőn e sűrűn látogatott nyilvános hely is áldozata lett a barbarok dúlását követett tűzvésznek.

Végül a szentélyeket kellene megemlítenem, — de ezeket helyesebb lesz alább tárgyalnom.

X. Magánházak.

A római város külseje a modern városokétól sok tekintetben előnyösen különbözött, míg másfelől hátrább állottak még a legtekintélyesebb metropolisok is mint ma kisebb mezővárosaink. Az antik városok útjai, utczái szűkek, sötétek valának, világításnak nyoma sincsen, csak az egyetlen Antiocheia házszőgleitein függött egy-egy lámpa, és lakói már azzal dicsekvének, hogy megszégyenítik a holdat, mert az éjszaka sűrű sötétségét nappali fénné varázsolták át. És ez jóformán mindenhol így volt a római birodalomban. Még Róma is szűk és sötét, csak Nero tűzvésze után szélesítették ki utcáit, útjait, az ósdiak bánatára, kik szentül hívék, hogy a régi város egészségesebb volt, mert kes-

¹⁾ Téglás G. és Király P.: Neue Inschriften aus Dacien 6.

²⁾ Téglás G. és Király P. u. o. 4.

keny utczáiba nem hatolhatott be a napfény. ¹⁾ De keleten most is ilyenképen van, különben alig viselhetnék el a nap perzselő hevét. Pompeiben a Strada di Mercanti 8'68 m. széles, s még ebből a két oldalon egyenkint 1'86 m.-nyi járda leszámítandó. Aquincum utczái sem szélesebbek. — A járdák magasabbak mint a szekérút, s ettől legtöbbször keskeny fal által választatnak el. A találkozási pontokon kimagasló kövek helyezték el, úgyhogy a gyalogjárók átjuthatnak száraz lábbal, — a kocsik pedig a közökön akadálytalanul mehetnek tovább. A kövezetre nagy súlyt fektetvén az egész birodalomban, nem takarékoskodtak még a kisebb vidéki városok sem. Pompei utczáit polygon láva lapokkal burkolák, — Aquincumban a közeli bányák anyagát használták, Sarmizegetusában pedig leginkább a petrisi (Arany) augit-andesitet, mely rendkívül kemény és tartós lévén, a főváros utczái vetekedhettek a legtekintélyesebb metropolisokéival. Még a sikátorokban sem kimélték a követ, hogy ezekben is könnyű s biztos legyen a közlekedés. És e keskeny, a főutczákkal párhuzamosan haladó közök föltalálhatók jóformán minden antik városban, különösen Pompeiben, hol legtöbbször oly szűkek, hogy két koci nem kerülhetvén ki bennök egymást, csak gyalogok által használtatnak. Ezért a nagyobb házak, hacsak lehetséges, két utczára nyílnak, két bejáratral — az anticum és posticummal, melyek közül az első a ház cliensei, vendégei stb. használják, utóbbit pedig a család tagjai s a rabszolgák.

Föltűnő az is, hogy nincsenek istállók. Aquincumban még eddig egy sem került napfényre, s Pompeiben is csak egyetlen oly házat ástak ki, melynek nagy kocsik által használható, a szekérúttal egy szinten fekvő kapuja volt. E jelenség oka az hogy Italiában, helyesebben a birodalomban, nem szoktak sem lovagolni, sem kocszini az utczákon. A lovagolást a katonák előjogának tekinték, melyet a császárok szükségesnek láttak végig fönn tartani. Claudius edictummal hagyja meg az utazóknak, hogy Italia városain csak gyalog, vagy gyaloghinton menjenek keresztül. ²⁾ Marcus Aurelius e rendszabályt kiterjeszti az egész birodalomra ³⁾, s Aurelianus mint tábornok még sebesülten sem akart kocsit használni, hogy bemehessen Antiochiába. ⁴⁾ Terhes szekerek jártak ugyan városban, de csak hajnalhasadtáig.

Pompeiben a Herculanium felől érkezők a kapu közelében, a sírok útja mellett fekvő épületben ⁵⁾ helyezék el kocsijokat, lovaikat, s a balra

¹⁾ Tacit. Ann. XV, 43.

²⁾ Sveton. Claud. 25.

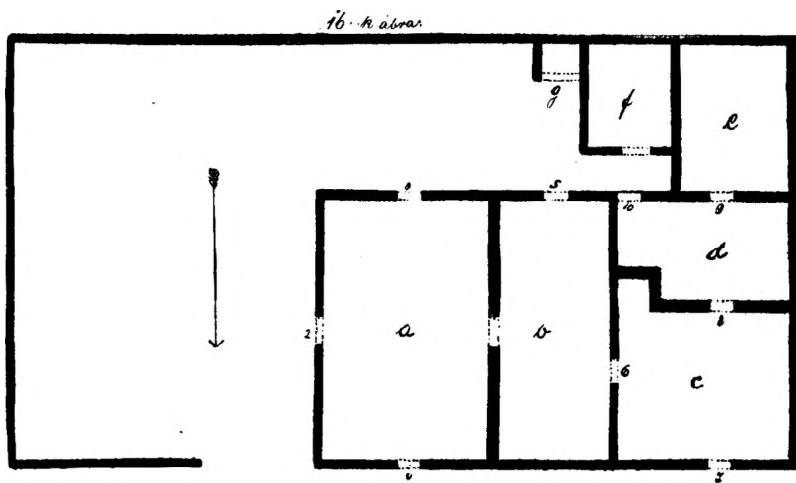
³⁾ Capitolin. Marc. Aur. 23.

⁴⁾ Vopisc. Aur. 5.

⁵⁾ J. Overbeck: Pompei. 3-ik kiad. 352. l.

nyíló úton mentek tovább, esetleg megkerülve az egész várost. Hasonló épületet sikerült constataálnunk Sarmizegetusában is, tisztelt barátommal Téglás Gáborral 1883-iki ásatainak alkalmával. E ház nyilván megszálló vendéglő, a Traján-út déli részén fekszik, s éjszakra nyíló homlokzata, beleszámítva az udvarnak jelentékeny hosszúságú falát, majdnem 33 méter. Romjai a viszonyokhoz képest jó állapotban lévén, substructióját teljes biztonsággal lehetett megállapítani. (16-ik ábra.) Északkeleti kapuja 1) 4·75 m. széles lévén, egyszerre két szekér is befördülhetott a 15·5 m. mély s elől és oldalt 0·5 m., hátul pedig 0·75 m. vastag fallal körített udvarába. A megérkezettek a 2 és 3-mal jelzett ajtókon léphettek be az *a* helyiségbe (6×10 m.). Valószínűleg ez volt a

16-ik ábra.

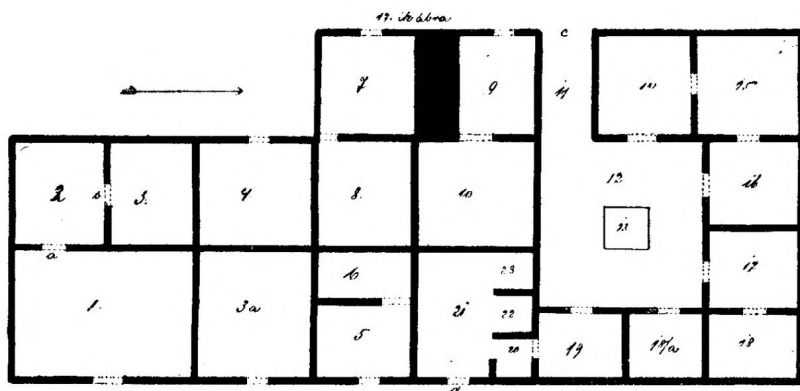
kocsisok és szolga nép ivója, melyet az út felől is elláttak ajtóval (4), hogy a gyalogok se kerüljék el. Az úri nép a szomszéd szobákat (*b—c*) használja. A nagyobbikba (4×10 m.) az udvar felől is benyithattak (5), s ha nem tetszett ott a társaság, átmehettek (6-nál) a másik terembe is (*c*) melynek szintén volt az út felé (7) bejárata. Eme helységből 1·5 m. széles (8) ajtó vezetett *d*-be, mely valószínűleg konyha. A közvetlenül mellette fekvő szoba (*e*) talán a vendéglős lakása. A *d*-nek keleti ajtajával (10) szemben fekvő fülke (*f*) kétségtelenül kamara volt, hol esetleg a boros amphorákat is tarták, mert a pinczének semmi nyomát sem találtuk. A *g*-vel jelzett benyíló a oo.

Az ókori városoknak vízzel való ellátása a hatóságoknak s állami kormányának legfőbb gondjai közé tartozván, hol lehetséges volt hatalmas, gyakran valóban óriás méretű vezetékeket építettek, melyek leg-

többször teljesen fölöslegessé tévék a kutakat. Apulumban a Leg. XIII Gem. a mai Sárd vidékének forrásait, patakjait gyűjté össze az állami költségen épült vízvezetékbe; Sarmizegetusában valószínűleg a Sebes-patakot használták föl e célra, melynél bővebb és jobb, üdítőbb messze földön sincsen. De a vezetékek még nem elégítvén ki minden szükségletet, divatosak voltak a cisternák is, melyeknek vizét sokan még a forrásokénál is jobbnak tarták. ¹⁾ Az atrium medenczéje — impluvium — nagyobb házakban ily vízgyűjtőként is használtatott.

S a római háznak legjellegzetesebb része épen ez az atrium, a félig födött, egészen körülépített udvar, a ház középpontja, melyből az összes többi helyiségek nyílnak. Rendes körülmények között a bejáratlal szemben fekszik a tablinum, mely az egyszerű kis háznak a legbelső, de egyszersmind a legutolsó helyisége is, míg a nagyobbakban

17-dik ábra.

innen, vagy közvetlenül mellőle még folyosó nyílik, mely a peristylbe vezet. Ezután még kisebb-nagyobb kertecske is következhetik. És eme alkatrészek meg vannak jóformán minden római házban, — bár elhelyezésök, beosztásuk a helyi viszonyoknak s a szükségleteknek megfelelően változik.

A ház előrészt, vagy a tulajdonos által nem igényelt szárnyát bérlakók vagy üzletek foglalják el. A 17-ik ábrán közölt alaprajz érdekes példája az ilyképen hasznosított háznak. Épületünk igen jó helyen feküdt, két utcára nyílt, s csak északi és déli oldalán csatlakoznak hozzá házak. Eme előnyt ki is aknáztá tulajdonosa, mert nyugati és keleti homlokzatát megrakta tabernákkal. Legnagyobb az 1-ső számú mely keletre nyílik. Balrészén a pontnál érintetlenül fekvő a kü-

¹⁾ Plin. Hist. Nat. XXXI, 21.

szőb, azon átlépve a 2-ik számú szobába jutunk s innen (b ajtón át) a 3-ikba. E három helyiség teljesen elzárt egészet képezvén, önként fölmerül a kérdés, vajjon mi célra szolgálhatott. Vendéglőnek lehetett a legalkalmasabb. Erre látszik utalni az első helyiség üres volta is, mert épen akkora, mint a két szomszéd szoba együttvéve. Így ha elfogadható e föltevés, akkor a benyiló (2) konyha lehetett, a 3-ik szám pedig a bérlő lakása. E kis kocsmá szomszédjai boltok — kétségtelenül. Egyenlő nagyságú mindkettő ($4\cdot5\text{ m.} \times 4\cdot5\text{ m.}$) s az egyik nyugotra, a másik pedig keletre nyílik (3a, 4). Bérlőiknek nem lévén szobáik, valószínűleg másfelé laktak. Tovább ismét üzletek vannak. A keleti igen kicsi (5-ik sz.; $4\cdot25\text{ m.} \times 2\cdot5\text{ m.}$), de azért bérlője mellette lakott, — a boltocskájából nyíló sötét fülkében. A nyugati 7-ik sz. már nagyobb ($4 \times 4\cdot25\text{ m.}$), épen így a mögötte lévő szintén sötét szoba (8-ik sz.; $4\cdot5 \times 4\cdot25\text{ m.}$) E tabernát $2\cdot25\text{ m.}$ szokatlan vastagságú fal választja el a 9-ik sz. bolttól ($4 \times 3\cdot25\text{ m.}$), melynek ismét sötét, de elég téres benyílója megint lakás lehetett ($5 \times 4\cdot5\text{ m.}$) Ezzel benyithatunk a saját képi házba.

Nyugati kapuja (c) 5 m. hosszú és $1\cdot75\text{ m.}$ széles folyosószerű vestibulumba nyílt, melyen keresztül menve az atriumba (12) jutunk. S ez, vagy ha úgy tetszik, cavaedium, az épületnek legterjedelmesebb része (12. sz.; $6\cdot25 \times 6\cdot5\text{ m.}$), s majdnem négyszög. Födélszerkezetének nem maradván semmi nyoma, csak a közepére helyezett, terra sigillata kockzákkal kirakott (csak törmelék került elő) bassinból következtetjük, hogy Vitruvius szabályainak megfelelő volt tetőzete. A falakból kinyúló vagy azokra fektetett gerendákon nyugodott, s közepén az impluviummal egyenlő nagyságú nyílás volt, mely megvilágítja az egész udvart, de a melyen akadálytalanul hatolt be az eső, hó egyaránt, s a menedékes tetőről lecsorgó víz. Ennek fölfogására szolgált az $1\cdot5\text{ m.}$ hosszú és széles medencze (13). Az atriumból nyíló szobák közül első sorban a tablinum említendő, mely a közölt tervrajzon valószínűleg a 14-ik számú helyiség. Ez a legtéresebb s legalkalmasabb az idegenek fogadására. Itt üthető föl egykor tanyáját a háziúr, innen adá parancsait háznépének, itt tartogató kincseit, minden értékes holmiját. A szomszéd szoba talán a háló (15), a mellette nyíló pedig az oecus, hol a háziasszony látta vendégeit. A triclinium — ebédlő talán a 17-ik számú helyiség, a kis szögletfülke pedig (18) kamara, vagy gyermekszoba. Ugyane rendeltetéssel birhatott a 18/a is, míg a következő (19) kétségtelenül konyha. Ebből keskeny folyosó (20, fauces) vezet az udvarra (21), hol a két alig egy méter széles fülke (22, 23) a 00. Az udvarból d ajtó már az utcára nyílik. Ezen jártak be a háziúrhoz a keleti szárny bérlői, s kétségtelenül ezt használták a családtagok s

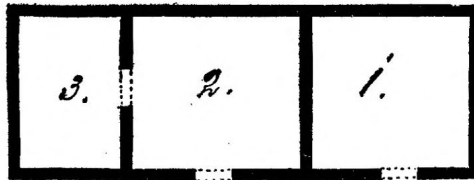
rabszolgák is. A gazda tehát igen jómódú lehetett, talán tagja az ordonak.

Annál szerényebb viszonyok közt élhetett a harmadik ház tulajdonosa (18-ik ábra), 11'5 m. hosszú s 4'5 m. széles kunyhója a fürdő közelében van. Összesen három helyiség, melyek közül az egyiket még bérbe is adhatta (1), mert a más kettőtől teljesen el lévén választva, külön bejárattal látta el. A másodikat (2) már a tulajdonos használta, talán — műhelyül vagy szintén üzlethelyiségül, a benyilót pedig (3) hálószobául.

Ez épületeket télen át kemenczékkel fűtötték, mert semmi nyomat sem találtuk a hypocaustumoknak.

Belső berendezésük alig lehetett valami fényes, bár a nagyobb lakóház (17-ik ábra) falain mutatkoznak némi nyomai a különböző színű festésnek, s itt-ott constatálható is volt egy-egy arabeszk részlet, de teljes képet nem tudtunk összeállítani. Legfényesebbek kétségtelenül

18-ik ábra.

1'100 m.

a tablinum, oecus s triclínium voltak — egészen salonszerűek, itt fordulván meg a legtöbb idegen. Az atriumot még néhány virág is díszíthet. A többi szobák butorzata a rendeltetésnek megfelelő. A hálószobákban ágyak, székek, szekrények voltak, épen így a gyermekek fülkéiben. A cselédség megelégedett egy-egy szalmazsákkal is.

Annál fényesebbek az előkelők házai. A tablinum, oecus, triclínium, exedrák — társalgó termek, atrium, peristylum stb. valódi társalgóhelyek az arany és ezüst kincseknek, a képzőművészetek termékeinek. Még vidéken is így van. Pompeiben valóságosan pazarolják a finom kivitelű festményeket, a márvány s vakolatdíszítéseket, oly bőkezűen, hogy modern nagyváros alig kelhetne versenyre e kicsi, legfőljebb húsz-huszonezer lakójú coloniával. Sarmizegetusában sem tettek másképen. A nagyok, gazdagok házai fényesek, izlésesek. A szobák falainak élénk, összhangzó színei, freskói, kellemesekké, derültté teszik azokat; — és a csinos mozaikok még inkább növelik e hatást. A mai országút mentén, tehát a cardo maximus vonalán, hol a nagyúri házak állottak, a század elején több mozaik kerülve elő, közlöm Paris itéletét (19-ik

ábra),¹⁾ a csoportozatot, mely a fiáért könyörgő Priamust ábrázolja (20-ik ábra),²⁾ s egy Victoriát (21-ik ábra).³⁾

A két előbbi a trójai háborúnak első és utolsó jelenetét ábrázolván, összetartozónak tekinthető, bár nem egy kézből kerültek elő, s nem egyformák szélzetdiszítései sem.

Paris az istennők előtt kőkockán ül, előre nyújtván jobb karját, míg baljában hajlított pásztorbotot tart. Arczát barna szakál köríti,

19-lik ábra.

bajusza még alig serkedzik; homlokára boruló, s füleit is eltakaró göndör, gesztenyeszin haját, feje tetején vörös phrygiai sipka szorítja kissé össze; újjas tunicája világoszöld; mellén összecsatolt s hátul és jobb oldalt elég gondos redőkbe szedett chlamysa sötét fűzöld, — mig nad-

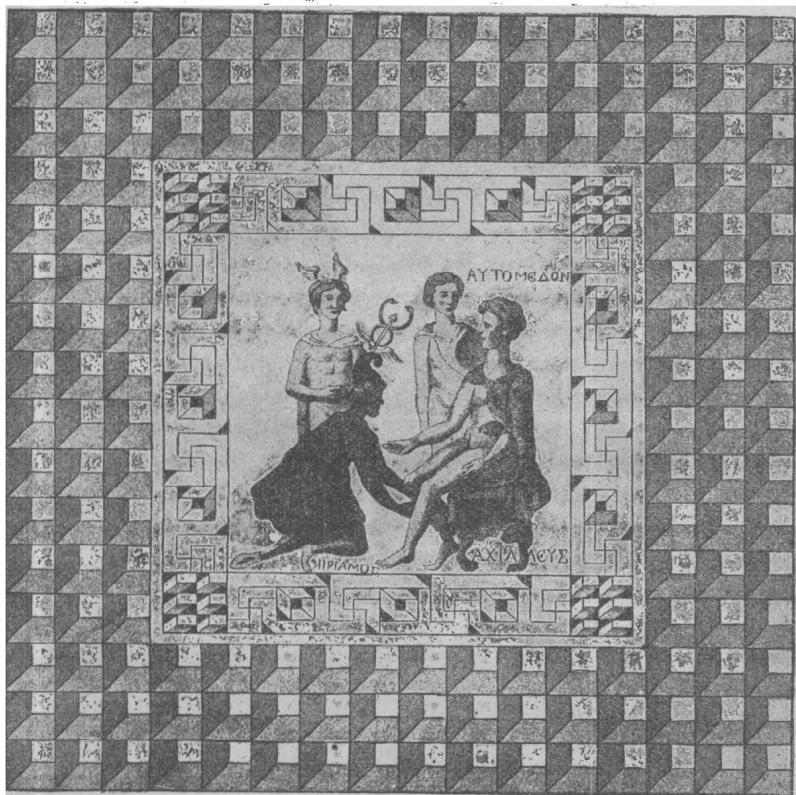
¹⁾ Jos. Arneth: *Archaeologische Analecten*, — *Tafeln zu den Sitzungsberichten der philosophisch-historischen Klasse*. Bd. VI, Heft 1., 2. (Jänner, Februar, März. 1851.) Taf. XVI.

²⁾ J. Arneth. u. o. Taf. XV.

³⁾ J. Arneth. u. o. Taf. XVII.

rágja éles ellentétül ocker-sárga. Saruja nincsen. Venus teljesen föl van öltözve; homlokán arany diadém; haja közepén van elválasztva s aztán hátrasímtva. Idomait élesen kiemelő, kékesfehér ujjasán alul három sor egyszerűen csipkézett szegély van; zöldes szoknyájának redőzete igen kezdetleges s leérve egész a földig, finom metszésű lábfejeinek csak előrészét engedi láttatni; Juno fején a Barberini szoboré-

20-dikábra.

hoz hasonló kékesfehér főkötőféle van; baljában a hosszú pálcza, míg jobbában virágokkal telt bőségszarút tart. Ruhája sima, testhez álló s rózsaszín ujjasa összefoly zöldesbe játszó szoknyájával. Csak jobblába látszik; Minerva fején hosszú forgóval ellátott, sárga szélű, vörös sisak van; mellét pikkelypánczél fűdi, közepén a Medusa fővel. El vértet testhez simuló, ujjatlan, bőringre ölté. Roszul redőzött szoknyája leér a földig. Karjai födetlenek, jobbában hosszú lándzsa. E két utóbbi alak fejdisze azonos Venuséval. Az ötödik Hermes=Mercur. Testét

fehér lepel borítja, baljában kigyós botját tartja, míg jobbát Minerva balja felé nyújtja. Fő attributumai, a szárnyak, fején vannak. A csoportozat elrendezése, ha mutat is némi újat, elég kezdetleges, az alakok merevek, élettelenek, chablonszerűek, s fölismerjük első tekintetre, hogy nem művész, hanem csak gyöngé műiparos kezéből került ki. A csoportozatot fehér alapon ocker-sárga éksorozat köríti, melyhez hármas sorban ismét fehér alapon, igen változatos, csak szögleteiken érintkező kockákból összeállított diszítmény csatlakozik.

Priamus könyörgése fia holttestéért sem áll magasabb színvonalon. A csinos maeanderkeretbe foglalt kép főalakja, Achilles, oroszlán lábú kartalan széken ül. Teste majdnem egészen meztelen, csak vállain van széles, a mellén csattal összeerősített, a szék nagyrészét eltakaró köpeny. Ez alól nyúlik elő kardjának sasfejű markolata. Sisakja nincs. Mellette barátja Automedon áll; feje födetlen, köpenye kék, mely szabadon hagyja majdnem egész testét. A térdelő s Achilles ballábát kérőleg átkaroló Priamus egészen föl van öltözve. Arcza szakállas, bajuszos, dús haját ocker-szinű phrygiai főveg szorítja le; köpenye sötétzöld, rövid ujjasa sárgászöld, nadrágja rozsdavörös, cipői kékek. Elég tarka tehát. A negyedik alak Hermes-Mercur, csak félig látszik. Köpenye kék, baljában kigyós, szárnyas bot; főattributumát, a szárnyakat, miként az előbbi csoportozaton, a fején viseli. Hermes, Homer mythosában nem lévén részese a cselekvénynek, a művész új elemet visz be a regébe, de a nélkül, hogy ezzel conceptióját élénkké, hatásossá tudná tenni. Ő is csak diszítő volt tehát és nem művész. Utóbbi mozaikon tulajdonosa a gyengébbek kedvéért éles, fekete, görög betűkkel följegyezteti a szereplő személyek neveit is.

Victoriánk már nagyobb tableau kiegészítő része, s annak egyik jobboldali medaillonjába van foglalva. Színvegyület dolgában e mozaik messze fölötte áll az előbbieknél. Az enyhe barna színek jól összeillenek s a fehér is csak clair-obscur lévén, nem zavarja az összhangot. A Victoria föltűnően hasonlítván Traján oszlopának istennőjéhez, föltételezhetjük, hogy a nagy császár győzelmes hadjáratai valának e mozaikon megörökítve. Kétszeresen sajnálatos tehát, hogy középső részei teljesen megsemmisültek, mire a Bonus Eventus napfényre hozá maradványait.

A házak tehát, melyekben eme mozaikok voltak, elég fényes berendezésűek valának, de kívül ezek is oly egyszerűek, mint a többi. És ez fő jellemvonása a római magánépületeknek. Befelé fordulnak egészen, — csak a belső diszítésre fektetnek súlyt. S ha telik fényes termekre,

nagy, színgazdag pompával díszítenek minden helyiséget; — és ezt kívülről senki sem sejtethi meg, de azt sem, hogy benn szegénység és nyomor is lehet.

XI. A köz- és magánélet.

A római város társadalmi élete, még a császárság idejében is, midőn a politika s közügyekben való részvétel a minimumra olvadt, sokkal élénkebb, mozgalmasabb, lármásabb volt mint a miénk, s nem oly szétágazó, központosítottabb és legnagyobb részben a forumon zajlott le. A piaczfőhelye minden városnak, itt emelkednek a középületek fényes csarnokaikkal, — oszlopos tornácok fogják be az egész teret, hogy a zord idő ne akadályozza meg a polgárokat napi teendőik eligazításában s üres idejüknek beszélgetéssel vagy a közdolgoknak megbeszélése által való agyonütésében.

Az oszlopcsarnokokban értesült a városi közönség a legújabb hírekről, utazók, kereskedők, ügynökök és hivatalos küldönczök — a futárok révén. Az Italiából érkezett vagy haza érkezett boldog halandót ezer kérdéssel ostromlák egyszerre minden oldalról, a kereskedőt jóformán levették lábairól a kíváncsiak, s mire a hivatalos futár eljutott a legatus elé, két-három tabernában is megittatták, megvendégelték egy kis ujságért. De az ilyen érkezők sohasem hozván föltétlenül hiteles híreket, legmohóbban a hivatalos postát várták, mely a kormányzóknak, a legioparancsnokoknak s procuratoroknak hozá meg a kormány intézkedéseit, renedeleiteit, a főlebbezett ügyekben kiadott császári ítéleteket, s mi a legérdekesebb volt, a hivatalos csomagok mellett számtalan magánlevelet, vagy legalább értesítést, és az »Acta Diurna«-t, a birodalom hivatos közlönyét. Ebben adták tudtára a nagy közönségnek a legújabb eseményeket, rövid, minden magyarázat és tódításra alkalmas alakban, a keletről özönnel érkező mindenféle kalandos híreket, Róma pletykáit, a circus, az amphitheatrum idegrázó látványosságait. S a közönség hitt, élvezett, kapkodta és magyarázta a híreket, kiki saját vérmérsékletének megfelelően bírálva azokat. És így messze Italiától, messze a császári udvar kémjeitől, titkos rendőreitől, még komoly politikai viták is támadhatnak, bár czéltalanul, mert a Róma tribusaiba beosztott polgárok sem érvényesíthetik, emelhetik föl többé szavokat. Az illetékes helyen senki sem hallgatta meg őket, ellenkezőleg szabadságába, sőt életébe kerülhetett a szabad szó még a legtekintélyesebb senator, sőt consularisnak is, ha azt egy Commodus vagy Heliogabal udvarában, cabinetjében merte volna megkoczkáztatni. Még inkább óvakodának érzelmeik, meggyőződésük nyilvánításától

a nagy vagyont nélkülöző polgárok. Nem is olvassuk sehol, hogy vidéki polgár, hacsak nem volt katona, s érdemei vagy származásánál fogva az is magasrangú, fölkuzdhatna volna magát számot tevő politikai állásra. A vidéki polgár, ha szülővárosában vagy provinciájának fővárosában duumvir lett, elérte politikai pályájának tetőpontját, s csak a legritkább esetben emelkedett procuratorságra, ezzel pedig örökre dicsekedett, sőt sírkövére is reá véseté, polgártársai általános irigységének fölkeltségére, hogy egyszer vagy kétszer alkalma nyílt a helytartó biselliumán helyettesként büszkélkednie.

Igy a közérdeklődésnek a városi ügyek felé kelle fordulnia. Ezeknek legfőbb foruma a decuriók gyülekezetének (ordo) ülései (senaculum). Itt állapíták meg a duumvirek elnöklete alatt a város költségvetését, dönték el egyeseknek ügyes-bajos dolgait, a középítkezéseket, s vevék bírálat alá a hivatalból lelépett polgármesterek ügykezelését. A város dolgai mellett a törvénykezés adott legtöbb izgalmat s szerzett ezer boszuságot az esküdteknek, és ezereket az akkor is jól fizetett ügyvédeknek. A helyi ügyek iránt való érdeklődés, az erélyes, becsületes kormányok alatt, sok jó gyümölcsöt teremhetett a nagy közönség, mint egyesekre nézve, s egyik-másik császár azt egyenesen kívánni is látszik, midőn környezetüknek legkiválóbbjait küldik a tartományba, mint Septimius Severus saját testvérét, P. Septimius Getat, míg máskor mindenki elfordult a nyilvánosságtól, midőn rosszul választott, vagy épen személyi és aljas szolgálatok jutalma fejében jött-ment ember kezére kerül a helytartóság, mint Macrinus idejében, ki Caracalla gyilkosainak egyikét, a rabszolga és borbélyból consulságra emelkedett csalót, Marcius Agrippát teszi helytartónak.

Ilyenkor csak a magánélet és a magánügyekkel való foglalkozás adhatott élvezetet, időtöltést.

A római családapa a napnak legnagyobb részét övétől elkülönítve tölti el. Kora hajnalban bocsáttattak be — a harmadik kakasszóra — a kapu előtt összegyűlt cliensek, kik pártfogójukat a patronust üdvözölni megjelentek. A házigazda vagyona, tekintélye vagy kedélyállapotához képest fogadá ez ingyenélő népet. Sokan kezét szorítottak mindegyikkel, kérdezősködtek háznépök, s kis és nagy bajaik felől, míg mások ridegen, szótlанul fogadák s üres kézzel bocsáták el őket, és ha valamelyiköknek kérelme volt közölök, úgy előbb nomenclatornak kellett megállapítani a személyazonosságot. A büszke nagy urak nem tudtak vagy nem akartak megemlékezni rólok. De ez nem is csodálható, — hiszen egy-egy római dynastának néha öt-hatezer védencze volt. Utánok az ügyvivők, a gazdasági tisztviselők, a házmester, a mesterekből fogadák urok rendeleteit. Ezzel elérkezék a curiába, tribu-

nalba vagy hivatalba menetel ideje, s a gazda magára öltvén fehér togáját, megindult a forumra.

Közben a ház udvara is megélénkült. A háziasszony is hozzálátott teendőihez; ő cselédjeit, rabszolgáit fogadá először, még pongyolában. Kiosztja a napi rendet, utána néz a megelőző napon végzeteknek, majd betekint a konyhába. S ekkor még alig virradt, de a dolog sürgős, mert a házaló zöldségárusok, a kofák majorsággal, tej s vajjal stb. már megindulván, egymásután nyitnak be a hátulso kapun, nagy ékesszólással ajánlgatva, dicsérve czikkeiket, lehetőleg nagyra szabva az árát mindennek. Erre sűrű alkuvás a válasz, majd alkalomadtával egy kis szóváltás is. de végre — mégis megkötik a vásárt s a háziasszony valódi örömmel, sőt diadalérzettel viteti konyhába a kosarak tartalmát. De így nem fődözhetvén még minden szükségletet, kimegy a piacra is, vagy kiküldi cselédjét, megszámláltan adva kezébe a sesterciusokat, quadransokat. Ezalatt a gyermekek is ébrednek, — a nagyobbak már magok is fölöltöznek, de a kisebbeknek még segíteni kell. A gondos jó anya megteszi ezt is, s mire behozzák a reggelit — mézes kenyér, sütemény, sajt — készen vannak mindnyájan. Ezután megkezdődnek a villásreggeli (prandium) előkészületei. Ha a gazda foglalatossága olyan, hogy otthon tölti az egész napot, úgy ő is részt vesz benne, különben csak az iskolából éhesen haza került gyermekek s a háziasszony övével. A sajátképi ebéd (cena) estefelé van. Erre haza érkezik a ház ura is, bevégezvén teendőit a forumon, s megfordult már a közfürdőben is mire otthon megterfítettek.

E cena néha nagy gondokat okozhatott az urnőnek, kivált ha sok a vendég. Az ingyencség távolról sem volt ugyan oly mérhetetlen, mint a köztársaság végső tizedeiben, s Augustustól kezdve Vespasianusig, de azért még elég követelőző. Rómában egy főpapi ebéden a következő fogásokat tállalták föl: entrée: tengeri sün, nyers osztrigák a mennyi tetszett, pelorisi csigák, venus-kagylók, feketerigó spárgával, hizlalt tyúk (poularde), pelorisi osztrigák tengeri, fehér és fekete tulipánnal, ismét venuscsigák, figemadár (billegény) édes csalánnal, kecskeczomb, vaddisznóczomb, hizlalt tyúk lisztbe hengergetve, figemadarak, kürt és biborcsigák; erre következett a sajátképi ebéd, melyet a derék szakács így állított össze: sertéstőgy, vaddisznófej, halak, ismét sertéstőgy, vadkacsa főzve, nyulak, kövérpecsenye, kőttés, picenumi kenyerek.¹⁾ Ily

¹⁾ Macrobius: sat. 3., 13., 12. a pontifex ebédje: Cena haec fuit: Ante cenam echinos, ostreas crudas quantum vellent, peloridas, sphondylos, turdum asparagos subtus, gallinam altilem, patinam ostrearum, peloridum, balanos nigros, balanos albos, iterum sphondylos, glycomaridas, urticas ficedulas, lumbos capraginos, aprugnos, altilia ex farina involuta, ficedulas, murices et purpuras. In cena sumina,

ebédeket ugyan Sarmizegetusában még a helytartó is alig rendezhetett — a tenger nagy távolsága miatt, de a csigákat kivéve megkészíthetik azt bármely úri háznál. Csak a köttés és a picenumi kenyerek előállítására igényelt hosszabb előkészületet.

A köttéshez őszi buzát használtak, melyre naponkint ötször-hatszor újtott édes vizet öntvén, addig áztatának, míg péppé lágyult; — ezzel áthajtván fátolszítán vagy sűrű szöveten, élesztővel bekenet téglákra öntik s megszáriták a napon.¹⁾ Cato receptje ²⁾ sokkal egyszerűbb. A faedényekbe tett tiszta buzára naponkint kétszer friss vizet öntenek tiz napig, ekkor áttörik szítán, s aztán tepsikbe téve a napon megszárasztják. E primitív ételt — mely itt-ott hazánkban is divatos ³⁾ — Chiosban találták föl.⁴⁾ Az általánosan kedvelt, szinte nyalánkságnak tartott picenumi kenyeret tarbuza-lisztből készítették. Tésztáját kilencz napig hagyák lágyulni, midőn malozsaszólló lével föleresztve meggyúrták s kiszakasztván cserépfazekakban kemenczébe rakták. Csak akkor tarták sikerültnek, ha a fazék, melyben sülték, elpattant. Asztalra e süteményt csak tejbe áztatva adák föl.⁵⁾

A háziasszony a prandium dolgait rendezvén, teljes toilettet öltött, s az oecusba ment haza várva gyermekeit, fogadva vendégeit, kik rendszeren hat-hét óra között (10 — 12 óra a mi időszámításunk szerint) ⁶⁾ érkeztek, vagy pedig ő indult el, módjához képest hordszéken vagy gyalog. Haza térvén, a család honn levő tagjai asztalhoz ülnek, vidám cse-

sinciput aprugnum, patinam piscium, patinam suminis, anates, querquedulas elixas, lepores, altilia assa, amulum, panes Picentes.

¹⁾ Plinius: Hist. nat. XVIII, 17. — J. P. Müller. Berlin, 1766. — Amylum vero ex tritico ac siligine, sed optimum e trimestri Madescit dulci aqua ligneis vasis, ita ut integatur, quinquies in die mutata. Melius si et noctu, ita ut miscetur pariter. Emollitum prius, quam acescat, linteo ac sportis saccatum, tegulae infunditur illitae fermento, atque ita in sale densatur. — Ld. H. Blümner: Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. — I. k. 87. l.

²⁾ Cato de re rustica 87.

³⁾ Szülővárosomban (Rév-Komárom) Jónásné híres köttéseket készített. Ott-lételemtkor édes anyám meg akarván örvedeztetni a gyermekkoromban annyira szeretett étellel, elhivatá Jónásnéét, s ő tizednapra megcsinálta, és midőn föltálalta, így kínálta: »égyik csak téns'uram, olyan ez a köttis, hogy majd éröpül.«

⁴⁾ Plin. hist. nat. XVIII, 17.

⁵⁾ Plin. hist. nat. XVIII, 27.: Durat sua Piceno in panis inventione gratia, ex alicae materia. Eum novem diebus macerant: decimo ad speciem tractae subigunt uvae passae succo: postea in furnis, ollis inditum quae rumpantur ibi, torrent: neque est ex eo cibus, nisi madefacto: quod fit lacte maxime mulso. — Ld Blümner: Technologie stb. I. k. 77. l.

⁶⁾ A rómaiak csak a nappali órákat számítván, 1—12-ig következőleg oszták be a napot:

vegés vagy komoly beszélgetéssel fűszerezve a legtöbbször elég egyszerű villásreggeli. A cenát jóval későbbben tálták föl, rendszeren kilencz-tíz óra, de néha tíz-tizenegy között, akkor, midőn a ház ura is otthon volt. Ha az ebéd családi, úgy mindig ő foglalja el az első helyet, ünnepélyeknél pedig a legmagasabb rangú telepszik az asztal baloldalára helyezett legelső pamlagra, míg a házigazda nejével s egyik fiával az átelleni oldalon heveredik le. A letelepedést a gazda által mondott asztali áldás előzi meg, mire gyors egymásutánban hordják föl az ételeket, előbb a könnyebben emészthetőket, majd a zsíros és nehéz, de egyszersmind tápláló fogásokat. Az utolsó tál elköltése után a háziúr által adott jelre elcsöndesedik az egész társaság, s a Laroknak bemutatják az ételáldozatot. Ezzel a nők, gyermekek eltávozván az asztaltól, megkezdődik a gyakran késő éjszakáig nyúló iddogálás, de megtörténik néha az is, hogy az ég pirkadása, a cliensek gyülekezése oszlatja szét a vendégeket.

A családi ebéd az ételáldozat bemutatásával befejeztetvén, a gazda övéinek, családjának, gyermekeinek szenteli a nap hátralevő részét, és méltán, mert a római apának nagy előjogai s állami kedvezményei voltak: »Neked megvannak az apák előjogai — írja Juvenalis — be vagy írva az államkincstár jegyzékeibe, akadálytanul örökölhetsz, elfogadhatsz bármely hagyatékot, s még az állam illetékeire is igényt tarthatsz; ha hivatalra pályázol, előnyöd van a többi jelölttel szemben, és mint tisztviselő, előnnyel bírsz társaid fölött.«

Részint ez előnyök miatt öltött az egész ház ünnepi szint, midőn a gazdának fia született; az ajtókat, kapukat virágokkal díszíték föl ekkor, s ha gyászban valának, rögtön letevék azt, összegyűjték a rokokokat, barátokat és fényes lakomát tartának Juno tiszteletére, hogy

római óra :	a mi számításunk szerint :	
	nyáron	télen
1.	4 ó. 27 p.	7 ó. 33 p.
2.	5 ó. 42 p.	8 ó. 17 p.
3.	6 ó. 58 p.	9 ó. 2 p.
4.	8 ó. 13 p.	9 ó. 46 p.
5.	9 ó. 29 p.	10 ó. 31 p.
6.	10 ó. 44 p.	11 ó. 15 p.
7.	12 ó. — p.	11 ó. — p.
8.	1 ó. 15 p.	12 ó. 44 p.
9.	2 ó. 31 p.	1 ó. 29 p.
10.	3 ó. 46 p.	2 ó. 18 p.
11.	5 ó. 2 p.	2 ó. 58 p.
12.	6 ó. 12 p.	3 ó. 42 p.
A nap vége	7 ó. 33 p.	4 ó. 27 p.

Nyáron a leghosszabb, téle a legrövidebb nap számíttatott.

¹⁾ Juvenal. Satir. IX, 87. — A ius trium liberorum.

adja vissza mielőbb a fiatal anya egészségét. Nyolcz nappal később ha leánya örvendezteti meg a házat, fiú születése alkalmával a kilenczediken következett a gyermekre a »tisztálkodás« napja, midőn a család legidősebb tagja »a nagymama vagy nagynéni, vagy bármely istenfélő asszonyság — írja Persius — kiveszi a gyermeket bölcsőjéből, s homlokát és ajkait megdörzsölvén megnyálazott ujjával, megveregeti mindkét kezével, kívánva, hogy legyen oly gazdag, mint például Licinius.«¹⁾ A szertartás bevégeztével a gyermeket bejegyzék a polgárok anyakönyvébe. S ha nem lett is oly gazdag mint Licinius, mégis mindig örömmel gondolt vissza a napra, melyen megjelent a világon, és megünnepele tőle telhetőleg. Fehér ruhát öltött annak évfordulóján, vagy legalább a legtisztábbat, ha amarra nem telt, s ajándékokat osztogatott barátainak, kik hasonlóval viszonzván szíves megemlékezését, mindnyájan meglátogatók, üdvkivánatokkal halmozák el s résztvevének a Geniusának és Larjainak bemutatott áldozatban. »Ne várd — írja Ovidius a száműzetés szomorú napjaiban — hogy születésnapomon fehér köpeny fődje vállamat, hogy a virágokkal díszített s tömjéntől füstölő oltár előtt fogadalmakat s imákat rebegjenek ajkaim.«²⁾

A császárság idejében a gazdag, előkelő házak urnői gyermekeiket rendesen dajkákra bízák, — kik aztán pillanatra sem hagyván el a bölcsőt, lassankint fontos, nélkülözhetetlen és befolyásos személyek lőnek, hűséges kísérei a növekvő urfúnak, kisasszonykának, s mindvégig gondviselőik még a legzivatárosabb időkben is. Nerot és Domitiánt dajkáik temetteté el, megmentve földi részeit a guny- és meggyaláztatástól. De a dajkáltatás nem volt általános, különösen a provinciákban nem, hol legtöbb esetben magok az anyák foglalkozának kicsinyeikkel.

Ha a gyermek fölcseperedett, ügyes tanítót választának melléje, vagy iskolába adák, s ha még erre sem telt, legalább óvakodtak a rossz példaadástól. A nevelésnek ama nagyfontosságú elvét: »maxima debetur puero reverentia — a gyermeket a legnagyobb tisztelet illeti meg« Juvenal írta le ugyan legelőször,³⁾ de azért érezte, tudta azt minden intelligens ember, s a szerint rendezé be házat, hogy óvja, védje gyermekeinek gyöngéd, minden benyomást fölvevő, befogadó kedélyét, melynek tisztasága, nemessége hatással van a szülőkre is. Hisz ugyancsak az idézett satyricus mondá: »hogya vétkezni akarsz, ellenáll kis fiad.«⁴⁾ S hol egyszerűség, tiszta erkölcsök uralkodtak, ott komolyan

¹⁾ Persius. Satir. II. 31 — 36.

²⁾ Ovid. Trist. III, 13.

³⁾ Juvenal. Satir. XIV, 47.

⁴⁾ . . peccaturo obstet tibi filius infans. Sat. XIV, 49.

s szigorúan nevelik a gyermekeket.¹⁾ A családi élet tisztasága, fegyelme készít elő őket a közélet szigorú rendjére, s az apa iránt való tisztelet és őszinte szeretet mellett korán beléjük olták a törvények tiszteletét is.

A fiúk tizenöt-tizenhat éves korukban emberedni kezdvén, letevők gyermekruháikat, talismánjaikat (bulla) fölajánlák a házi-isteneknek játékaikkal együtt, és komoly munka után láttak. A szegény szülők fiai mesterséghez fogtak, — a gazdagokéi pedig valamely jogtudós vagy ügyvéd irodájába léptek be gyakorlati tanfolyamra, vagy épen a helytartó kíséretébe osztattak be, elsajátítandók a közéletben szükséges tudományokat s a kormányzás titkait.

De ez az önállóság még nem menti fel őket az atyai hatalom alól. Teljes érvényben maradt az fölöttök, míg maga az atya nem mondott le róla, még házasságok után is, midőn maguk is családot alapítanak, de még akkor is, midőn már magas rangot viseltek a közéletben, s tartott a perczig, melyben az apa örök nyugalomra hajtá fejét.

Hasonló gonddal nevelék a leányokat is. Megtanították őket szőni, fonni, varrni, sütni, főzni, szóval mindarra, minek gyakorlati hasznát vehették majdan. A jobbmódú házakéi nyilvános iskolába járnak, mint a fiúk, vagy külön tanítójok van, ki föltárja előttök a görög s latin irodalom szépségeit, tanultak zenét, tánczot, éneket is, — tehát elsajátították ama művészeteket is, melyekkel — mondja Statius — a legkönynyebben lehetett férjet szerezni. Elérvén tizennégy-tizenöt éves korukat, eladóknak nyilvánították őket, s a gondos anyák mindent elkövetének, hogy leányaik lehetőleg szerencsésen válasszszanak. De ez sokszor nagyon nehezen ment, mert az anyagias korszellem vagyont kívánt s keresett mindenkinél, de főképen az eladó leányoknál. Nehéz volt a választás a férfiaknak is, különösen a provinciákban, hol a régi babonák jóformán teljes erejökben éltek, Maximus szerint pedig ²⁾ szerencsésen csak akkor mátkásodhatott el az ifju, ha a hold a nyilas, halak vagy vízöntő jegyében volt, de midőn a kos és bika jegyében futotta pályáját, úgy mi jót sem várhatott, a nemaei oroszlán idejében választott feleség pedig mérges, indulatos, sőt verekedő. Szerencsés napot kelle tehát bevárni, hogy a nagy esemény megtörténhessék, melyet nyomban követett a megkérés és eljegyzés. Ezt a vasból készült, egészen sima karika gyűrűk kicserélésével symbolizálták. Az esküvőre hasonló körültekintéssel jelölték ki a napot, mely megalapítja az új háztáját, mely Pilumnus és Picumnus örömnépe. Amaz legnagyobb a manesek között, —

¹⁾ Longe ab adsentatione pueritia removenda est; audiat verum et timeat interim, vereatur semper, maioribus assurgat. Seneca de Ira II, 21.

²⁾ Maximus: Ἰπὲρ ζαταρχῶν, — a περί γάμου fejezet. Ludwig kiadása. Lipsce, 1877.

ez a mátkapárok védője. S míg ezeket ajándékokkal halmozták el, az ellenséges isteneket: Ceres, Apollo és Bachust tömjénfüsttel, bor s mézzel iparkodának megengesztelni. A házi istenek oltárain már kora reggel megkezdődtek az áldozatok, a ház kapuját fehér lepellel vonták be, s földíszték e nagy napon az egész házat. Végre megkezdődtek a szertartások. Bemutatók a véres áldozatot s az állat epéjét messze veték az oltártól, hogy soha semmi se keserítse az ifju párt. A menyasszony öltözéke valódi allegoria: fejét narancssárga, hátul a térdhajlásig érő fátyol — flammeum — fődte, ezalatt fehér tunica, az ártatlan tisztaság jelvénye, magas, nyilalakú tüvel átszúrt fejdísz az alázatosságé, a vasfü koszorú a termékenységé, a gyapjúöv az egyszerű érnyes életé.¹⁾ A sajátképi szertartás legtöbbször papi segédkezéssel történt, a menyasszony és vőlegénye fátyolozott arczczal ülnek egymás mellett, míg a pap bemutatja a tej, bor és mézáldozatot; ezután elfogyasztják a mézeskalácsot, mire a pap egymásba tévén kezeiket, bevégzi a cerimoniákat. Ezzel megered a mulatság s tart estig, mikor az ifju pár elvonul otthonába. Kapujok előtt megáll egy perczre a férj, hogy neje elmondhassa a szokásos szavakat: ubi tu Gaius ego Gaia, s ezzel belépnek a házba, és az ifju asszonyka átvévén birodalmát, megvan alapítva az új család, melyet a törvényhozás oly erős törvényekkel sánczolt el, hogy megvédje és biztosítsa az államnak legfőbb létalapját.

Az utcák élete már hajnal előtt kezdődik. Legelsők a cliensek, kik külvárosi apró fészkeiből még szürkületkor megindulnak pártfogóik háza felé. Hajnalban nyílnak meg az üzletek is, a mesteremberek apró boltjai, és teljes lesz az utcai zaj, midőn a kikiáltók, a duumvirek vagy decuriók határozatait közzé teszik, midőn a kengyelfutók, czifra öltözetben, kezökben pattogó ostorral, nagy lármával szólítanak mindenkit kitérésre, a fényes kísérettel járó nagyúr vagy úrasszony hordszéke elől. Emitt lakodalmi menet indul meg, amott temetés megy a Via Sacra felé, néha oly pompával, hogy diadalmenetnek is beillenék. Máskor az utczaszögleteken csavargó bűvész, szemfényvesztő muto-gatja magát, vagy szájas rhetor állítja föl székét s lehetőleg lármás reclammal szólítja föl a közönséget itt vagy amott tartandó előadásának meghallgatására.

Az utcai élet rendkívül érdekes és tarka lehetett. A tógába öltözött polgár valódi, hamisítatlan Gravitas Romanat igyekezett mu-

¹⁾ Juven. Sat. II, 129.; Apulejus Met. IX, 81.; Catullusnál ld. Manlius epithaliumát, s a mennyegzői éneket LXI., LXII.

²⁾ A családi életre vonatkozólag ld. V. Duruy: Geschichte des Römischen Kaiserreichs übersetzt von Dr. G. Hertzberg. III. k. 8. kv. 1.

tatni, hogy tekintélyt szerezzen önmagának s rangja jelvényeinek. A mindig elegans, csinos görögök udvarias társalgással igyekeznek mulattatni a velök sétálókat, rosz nyelvű megjegyzéseket sem mulasztva el az átmenőkre. Mellettök ott láthatók a világ minden nemzetiségének fiai, részben mint katonák — az idegen cohorsok egyenruháiban — részben mint letelepedettek, mert a birodalom polgárai egyformán ott-hon érezheték és érzék magokat a ködös Britanniában, mint a perzsa öbölnek az imperium főnhatóságát elismert óriási kereskedő városaiban.

Az ünnepnapok képe talán még mozgalmasabb: mikor fényes vallási körmenetek köték le a tömeg figyelmét, s fényes játékok, melyeket a helytartó, a város vagy egyesek bőkezűsége adnak a közönség ingyenes mulattatására. Ilyenkor a tribunal s curia csöndesek, kihaltak, a boltok, üzletek zárva maradnak, s a ki csak teheti siet az utcára, hogy mitse mulasztson el a látnivalókból.

Az úri nép társas összejöveteleinek központja kétségtelenül a helytartó palotája volt, s az egyes gazdag emberek házai, mint az Aeliusoké, kik alighanem sokszor versenyre keltek a kormányzók, a parancsnokló tábornokok s a procurátorok ünnepélyeivel. Pedig Dacia helytartójának telt bőven, mert consularis tehát elsőrangú lévén, javadalma legalább félmillió sesterciusra tehető, a mi körülbelül 40—50,000 forintnak felel meg. Óriási összeg akkor, midőn a markoman háborúk előtt, áprilisban a piacon vett bárány ára 1 forint 40 kr, egy malacz pedig, mely kielégíti az öt bárányt elfogyasztó asztaltársaságot, — 2 forint.

A szegény emberek, kiknek nem volt módjukban egyesületekbe lépniük, Sarmizegetusában is, mint mindenhol a világon, úgy tölték estéjüket ahogy lehetett: munkában görnyedve, vagy a tabernákban dobva ki az utolsó quadranst is, mely zsebökben alkalmatlankodott.

XII. Az egyesületek.

Nagy államokban az egyes ember ha nem gazdag, vagy nem kiváló tehetség, elenyészik teljesen, s annál befolyástalanabb, minél korlátlanabb hatáskörű a kormányforma, minél sűrűbb a lakosság, minél nagyobb terjedelmű — mondjuk így: — a birodalom. A régi Perzsiában, Nagy Sándor monarchiájában az egyén elenyésző csekélység, melylyel a hatalom csak roppant tömegekben számíthat, mely az uralkodó és környezetének figyelmét még egy pillanatra se veheti igénybe! Még inkább így volt ez Rómában, hol a caesarok csak nagy tételekkel foglalkozhattak, míg a részleteket — ha jutott reá idejük — a tiszt-

viselők igazíták el. De ezek, a császár cabinetjének hivatalnokait s a pénzügyi közegek egy részét kivéve, mindnyájan aristocraták, kicsinyek vagy nagyok, — vagyoni viszonyaikhoz képest, s a szerint hogy nagy városokban avagy vidéki coloniák, municipiumok élén állanak. Bármiként legyen is, a pozitív jogok gyakorlata mégis kizárólag az ő kezükben van, míg a qualificatiójukkal nem bíró osztályok, jóformán teljes passivitásra kárhóztatva, helyezvék alájok. — E passivítás enyhítésére, alkalomadtával megtörésére s az egyéni érdekek védelmére alakulnak az imperiumban az egyesületek, collegiumok. Anyagi jelentőséggel azonban — az egyesekre nézve — csak az ipartestületek s a szövetkezetek birnak, míg a többiek tisztán vallási jellegűek.

Eredetileg csak sacralis collegiumok lévén — ezeknek mintájára alakulnak a többiek, és közös vonása mindegyiknek, hogy összefogó középpontjuk valamely cultus, s ezzel kapcsolatban közös temető és temetkezés, vagy legalább a gyászolók családjának segélyezése, bármi legyen is az egyesületnek sajátképi célja. Így az iparegyesületek iránya összevág sok tekintetben a szövetkezetekével, melyek az egyesek anyagi sorsának javítására alakulnak. De míg ezeket csak a közös óhaj, hogy a tagok nyomora enyhíthessék, tartja össze, addig amazokat a hivatás azonossága, melyről az egyesületet elnevezik, az azonos foglalkozás, a vele járó egyenlő társadalmi helyzet. És e tényezők szükségessé tévén a gyakori közös megbeszélést, megállapodást, de főképen az egyetértést, az ipartestületek tagjai jobban összetartanak mint a szövetkezetekéi, melyek különféle elemekből alakulván, csak közös pénztáruk által egyesíttetnek. Ezért volt a hatalom kezdetben oly óvatos az ipartestületekkel szemben, s míg emezeket esetről esetre engedélyezi szoros kikötésekkel, a szövetkezetek szervezését általános érvényű törvénnyel szabályozza, sőt a jótékony célra való tekintettel teljes adómentességet biztosít nekik. Annál inkább megterheli az iparegyesületeket. Így a tüzoltás nehéz munkáját a coloniák- és municipiumokban már Trajánt megelőzőleg a collegia fabrum végzik. És később épen az ily közmunkáknak ingyenes vagy olcsó végeztetésére bocsáttatott ki a törvény, mely elrendelé — ha kell, kényszerrel is — az iparegyesületek alakítását.

És még e kényszer egyesületek is sok előnyt nyújtván tagjaiknak, ritkán bánták meg az illetők azoknak megalakítását, — az önkéntes, szabad elhatározás alapján keletkezőket meg épen szívesen fogadva, előnyeiket a középosztályba tartozó kereskedők is szívesen fölhasználják. Az apulumi provincia üzletemberei testületet alakítván érdekeik védelmére, ügyvédet tartanak Sarmizegetusában: Crassus Macrobiust, és közkölségen temetvén el, a városi tanács engedélyével nyilvános

helyen állítják föl sírkövét.¹⁾ Egyesületük kiterjed mind a három provinciára, s tüzletkörükbe bevonják a birodalomnak még távol fekvő tartományait is. Egy daciai kereskedő facturát tart Salonában,²⁾ Aelius Arrianus Alexander pedig Lemnosig terjeszti összeköttetéseit, személyesen végezve ügyeit a szigeten.³⁾

A fővárosi hordárok és bérghyaloghintósok egyesülete (lecticarii) szintén tart ügyvédet, Cornelius Cornelianust, ki kétségtelenül a lecticarii érdekében megnyert pör emlékét örökíti meg a Nemesisnek emelt oltáron.⁴⁾

Sokkal nagyobb fontosságúak a collegia fabrum. A faber szó jelentősége igen sokoldalú, mert egyként vonatkozhatik a fém mint fa czikkek készítőire, legyenek bár azok művészek vagy kovácsok, mûasztalosok vagy ácsok. De éppen ezért néha a faber szó mellé, az illetők mesterségét közelebről is meghatározó jelzõt tesznek, így: fabri aurarii=aranyművesek, fabri ferrarii=kovácsok, fabri tignuarii=ácsok,⁵⁾ ha egyes ember különlegesen is meg akarja nevezni mesterségét, míg a collegiumok rendszeren az általános értelmű fabert használják, legalább Sarmizegetusában és Apulumban, hol egyetlen fölirat sem specialisál.

Az egyesületek legfőbb védője, patronusa a Genius Collegii, valódi lelke, jó szelleme az egyesületnek, symboluma a collegium örökké tartóságának. Az ő oltárán áldoznak tehát, midőn azoknak emlékét ünneplik, kik nagy szolgálatokat tőnek az együletnek,⁶⁾ az ő tiszteletére tesznek alapítványokat egyesek, hálául a kapott nyilvános kitüntetésekért⁷⁾ s hozzája fordulnak a szükség nehéz napjaiban segélyért.

A Genius tisztelete mellett a tagok vagy maga a collegium is Minerván kívül, ki az ipartestületeknek istene, rendszeren még egy, esetleg több istenséget is tisztelnek, imádnak. Sarmizegetusában Jupiter Dolichenus⁸⁾ s Deus Aeternus⁹⁾ részesültek a legtöbb tiszteletben.

A Geniust legtöbb esetben saját külön templomukban tisztelik, melyet maga a collegium vagy egyesek bőkezűsége emelt. Így tarták közös vallási gyakorlataikat, gyűléseiket is, ha nem volt e célra más helyiségek. Sokszor van ez is, és ilyenkor mindent elkövetnek annak kicsinosítására. Sarmizegetusában Tib. Claud. Januarius augustalis,

¹⁾ C. J. L. III, 1500.

²⁾ C. J. L. III, 2886.

³⁾ Conze : Reise auf der Insel Lemnos 1865., 51. l.

⁴⁾ C. J. L. III, 1438.

⁵⁾ Blümner : Technologie stb. II. k. 241. kv. l.

⁶⁾ C. J. L. V, 7595.

⁷⁾ C. J. L. III, 1424.

⁸⁾ C. J. L. III, 1431.

⁹⁾ Ephemeris epigr. II, 433.

az első decuria collegium fabrumának házát kifösteti, oszlopcsarnokkal látja el, éttermébe pamlagokat ajándékoz, fia pedig proporticust, új homlokzatot s konyhát építtet hozzá.¹⁾

A Genius tiszteletével szoros összefüggésben lévén a halottak eltakarítása is, collegiumaink a legtöbb esetben támogatják tagjaikat e szomorú kötelesség teljesítésében, s ha lehetséges még külön, az egyesület tulajdonát képező temetőt is szereznek. Q. Januarius temetéséhez a sarmizegetusai collegium fabrum négyszáz denárral járul,²⁾ C. Jul. Marcusnak pedig sírkövet állít.³⁾ A tagok sírjainak gondozása szintén az egyesület kötelessége lévén, teljesítik azt pontosan, legtöbbször ama tőkék kamataiból, melyeket a gazdagabbak hagynak reájok épen e célra s a rendes áldozatok bemutatására. És e hagyományok néha igen tekintélyesek, 400⁴⁾ és 7500 denár⁵⁾ között váltakoznak. Böven fődözik tehát a kiadásokat, a lakomákkal járó áldozatok és a tagok közt ily alkalommal kiosztott sportulák költségeit.

Szervezetük egyenlő volt az egész birodalomban. A collegium feje, védnöke mindig egy-egy tekintélyes ember, miként a bőkezű T. Cl. Januarius⁶⁾ vagy Aurelius Valentinus, ki patronusa, de egyuttal praefectusa, tehát elnöke is, kétségtelenül a sarmizegetusai összes collegia fabrumnak. A pénzkezelést a quaestorok végzik, az isteni szolgálatot a magistri teljesítik, de mellékesen ők igazítják el a lakomákat is. A közügyek a decuriók és principalis-ok, — a bizottsági tagok elé tartozván, ők határoznak minden fontos, az egész egyesületet érdeklő dolgokban. Jogi ügyekben a collegiumot az ügyvédek defensores képviselik. Nagyvárosokban az anyaegyesület számos alosztályra oszlott, melyek saját hatáskörükben jóformán függetlenül intézkednek, de azért együtvé tartozának s egy collegiumnak tekintettek.⁷⁾ Sarmizegetusa decuriáinak talán mindegyikében, vagy legalább nagyobb részében, megvolt a fabereknek egy-egy főkegyesülete, s eddig constatálhatók valának az első,⁸⁾ harmadik,⁹⁾ negyedik¹⁰⁾ és tizenharmadikban.¹¹⁾

Ily szervezettel tényleges hatást gyakorolhatván a közügyekre is,

¹⁾ Ephemer. epigr. IV. 191.

²⁾ C. J. L. III, 1504.

³⁾ C. J. L. III, 1505.

⁴⁾ C. J. L. V, 5447.

⁵⁾ Gruterus : Thesaur. Ins. p. 460., 3.

⁶⁾ Eph. ep. IV, 191.

⁷⁾ C. J. L. III, 1424., 1495., 1497. stb.

⁸⁾ Eph. ep. IV, 191.

⁹⁾ C. J. L. III, 1493., 1494.

¹⁰⁾ C. J. L. III, 1431.

¹¹⁾ A dévai múzeum fölirata.

legtöbbször összeköttetésben vannak a város hatóságával, — sőt egyik-másik még subventiót is kap. Talán ezért jelzik fölirataikon oly gyakran, hogy mely községben szerepelnek. Apulumban sűrűn találkozunk e formulával: *collegium fabrum coloniae Apul.*¹⁾ míg Sarmizegetusa föliratain egyszer sem fordul elő. De hogy mily jelentősége volt e kapcsolatnak, aligha lesz még ezután is megállapítható, pedig nem lehetett az csekély, különben Lugdunum (Lyon) egyik aedilise Sex. Jul. Januarius alig adományozott volna a centonariusoknak (szövésszek) ötszáz ülőhelyet a circusbán;²⁾ s az ugyancsak Lyonban székelő rhonei hajósok a nemaususi (Nîmes) amphitheatrumban a várostól kapnak negyven széket.³⁾

E jelentőségnek megfelelően testületüknek külső megjelenését, föllépését is lehetőleg fényessé iparkodván tenni kivonulásaik alkalmával⁴⁾ rendes csapatokba sorakoznak. Így szerepelnek Gallienusnak Rómába vonulásakor;⁵⁾ s Aurelianusnak Palmyra legyőzése után tartott fényes diadalmenetén, melyről följegyezteték, hogy zászlaik és jelvényeikkel nagyon emelték az ünnepélyességek fényét.⁶⁾ De büszkék is valának zászlótartóik. A sarmizegetusai Aur. Marinus még a Deus

¹⁾ C. J. L. III, 975., 984., 1082., 1083. stb.

²⁾ Alph. de Boissieu: *Inscriptions antiques de Lyon reproduites d'après les monuments ou recueillies dans les auteurs*. Lyon, 1846. kv. — p. 466.; II. Loca n(umero) D in circ (Sex. Iul. Januarius) aedil. dat.

³⁾ Willmans: *Exempla* 2229.

⁴⁾ C. J. L. III, 3438.:

I · O · M · PRO · SALVTE
CL · POMPEIVS
FAVSTVS · IEC
COL · AQ · AEDIL
5. IIVIRAL · PRAEF
COLL · FABR · TEM
QVE · PATRONVS
DVXIT · COLL · S · S
IN · AMBVLATI
10. VIS · V · KAL · AVG ·
!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

Ez a kiegészítés alig fogadható el. Az kétségtelen, hogy a praefectus kirándulásra vezető collegiumát, — s ezért vagy »in ambulati (one) olvasandó a két dátummal V · I(dus), S(ept.) V Kal. Aug. vagy az I helyett L, s ez esetben lesz V(otum), L(ibens), S(olvit), V. Kal. Aug. — Az »ambulatavis« abl. teljesen ismeretlen szóból van származtatva.

⁵⁾ Trebell. Poll. Gallien. 8. *hastae auratae altrinsecus quingenae, vexilla centena praeterea quae collegiorum erant, dracones et signa templorum omniumque legionum ibant.*

⁶⁾ Flav. Vopisc. Aurel. 34.: *Iam populus ipse Romanus, iam vexilla collegiorum atque castrorum . . . multum pompae addiderant.*

Aeternus tiszteletére emelt fogadalmi oltárára is oda véseté, hogy ó a collegium fabrum vexilliferje.¹⁾

Ez egyesületeknek az egyéni jóllét ápolása, a közös anyagi érdekek előmozdítása ugyan a főcélja, — de céljuk a társadalmi élet élénkítése és földérite is. Ezért van meg minden egyesületnek a maga ünnepe, — így a szentély fölavatásának napja, a patronusok és előljáróknak születési évforduló stb., melyeken közös összejövetelek tartatnak, úgy hogy havonként két-három alkalom is nyílt a tagok találkozására. Eme napokon oszták ki a sportulákat, vagy a kettős jutalékot, mint Sarmizegetusa egy fölirata mondja,²⁾ készpénzben vagy terményekben, melyet a részesek haza vittek, vagy a scholákban költöttek el. Ilyen alkalmatosságot örökít meg a Vöröspatakon (Alburnus Maior) 1855-ben talált viaszos lap, melyen a kornyhamester beszámol, hogy a tizenkét különböző alkalommal bevett 270 denárból mennyit költött el az ápril 30-án (a markomann háborúkat megelőzőleg) tartott közös lakomán.

Jegyzéke a következő:

1. pr. (idie) kal. (endas) Maias ex (ápr. 30) CLXVI(III) (=166 vagy 169 denar) ³⁾	
2. agnos n. V (öt bárány)	XVIII (=18 d. =7.20 frt)
3. porcellum (süldő)	V (=5 d. =2'— frt)
4. panem candidum (lágy kenyér)	II (=2 d. =0'80 frt)
5. thus prim(um) (füstölő)	II(I) (=2 v. 3 d. 0'80 v. 1.20 frt)
6. meri h(emina) III (édes bor 1'6 liter) .	II (=2 d. =0'80 frt)
7. vini Q. II q. II (asztali bor, 53 liter) .	XCV(II) (=97 d. =38'80 frt)
8. q. II (?)	XX(XV) (=20 v. 35 d. =8 v. 14 frt)
9. peganinum (saláta)	I ₂ (=1 ¹ / ₂₄ d. =0'42 frt)
10. inpensam (munkadíj)	S ₂ (=1 ² / ₂₄ d. =0'21 frt)
11. aceti hem. I (eczet 0'54 liter)	S (=1 ¹ / ₂ d. =0'20 frt)
12. salem et cepam (só és hagyma) . . .	S ₂ (=1 ² / ₂₄ d. =0'25 frt)
13.	IIS (=2 ¹ / ₂ d. =1'— frt)
14.	II (=2 d. =0'80 frt)

Jelentékenny összegbe került tehát a lakoma, s ha mesterünknek rendelkezési alapjára nézve elfogadjuk a Zangemeister által javasolt 169 denart (= 67'60 frt), az ötödik és nyolczodik tételnél pedig a nagyobb összeget, úgy számadása 8 kr. híján rendben van.⁴⁾

XIII. A vallási viszonyok.

Az ó-kori társadalom kedélyi mint politikai életének egyik legfőbb mozgató ereje a vallás és a vallással összefüggő intézmények lévén,

¹⁾ Eph. ep. II, 432.

²⁾ C. J. L. III, 1494.

³⁾ 66 frt 40 v. 67 frt 60 kr.

⁴⁾ C. J. L. III, 953. l.

ily tárgyú vagy ily vonatkozású emlékünknél maradt a legtöbb. A *Corpus Inscriptionum Latinarum* III-ik kötetének sarmizegetusai fölirataiban a dedicalók legnagyobb része vallási érzelmeinek ad kifejezést, vagy az istenségnek tett fogadalom beváltását igazolja, de a nyilvánosság előtt; míg most kedélyéletünknek vallásos hajlamait, nyilvánulásait lehetőleg szűk körben akarjuk tartani vagy éppen titkoljuk. Ennek oka a kereszténységnek a rómaiak vallásával homlokegyenest ellenkező alapjában rejlik, mert míg Jézus tanai a szív és lélek megnevelését, boldogítását czélozzák, az *imperium cultusa* figyelmen kívül hagyja mindezeket, s csak mint állami intézmény érezteti hatását.

A birodalmi vallásnak hatalmas és minden részében szigorúan megállapított rendszere igen kicsiny kezdetekből indult ki, s a görögökével ringott közös bölcsőben, miként néhány főistennek Hellasban mint Italiában azonos neve eléggé bizonyítja. És eme rokonság nyomai kétségtelenül sűrűbbek lennének, ha nem fejlődnek egymástól teljesen elkülönítve, különböző talajon, egészen elütő, egymással ellenkező népjellegek befolyása alatt. Később századok multával ismét közös mederbe folynak össze, s ekkor a görög *cultus* egész teljességében érezteti hatását, de anélkül hogy a rómaiságot le tudná győzni. A görög az ő isteneit emberiekké akarja tenni, s az attikai szobrászat ez irányzatot nagy fejlettségével és műérzékével realizálja is, míg a rómainak mindig ellen-szenve van az *anthropomorphismus* iránt, sokkal inkább félvén a felsőbb hatalmaktól, hogysem emberekké merte volna azokat lealacsonyítani. De műérzéke sem volt hozzá. S a természeti erők, melyek megszemélyesítve nem vétettek még föl valamely régi korban az istenek közé, csak szellemeknek vagy elvont fogalmak personificációinak tekintetnek. Utóbbi jelenségnek fővonásai jellemzik az újabb istenségeket is, melyek homályos elmosódó lények, s mint ilyenek ritkán házasodnak, szerelmi viszonyaik nem igen vannak és legtöbbször gyermektelenek. Emiatt igen kevés adat maradt fenn a régi római istenekről, de annál nagyobb a szellemekké, geniusokká emelt fogalmak száma. Meg van minden embernek a maga *geniusa*, minden asszonynak *Junója*, valamennyi istenségnek, lénynak, tárgynak, cselekménynek, tevékenységnek, erkölcsi tulajdonnak saját, más *sphaerában* élő szelleme. S míg a görög *mythológia* főjellemvonása a személyesítés, a képzeletnek legteljesebb szabadsága és a legnagyobb különféleség, a római *theológiát* megmerevíték az abstract fogalmak, a szükségesség, a legszigorúbb rend és egyöntetűség.

Róma vallása később idegen, különösen görög és keleti elemek fölvétele által sokat változott ugyan, de említett alapjellemvonását megtartá mindig, s ez irányban fejlett végig. Midőn a harmadik században a rézérték helyett az ezüstöt teszik, Aesculanus-nak azonnal fia

születik *Argentinus*. A görög istenségeknek érthetetlen neveit latinizálják, hogy könnyen érthetők legyenek, vagy módosítják, s így egy-egy eszme képviselőiként lesznek tekinthetők. *Mercurius* a görög *Hermes* utánzata, *Minerva* a hellen *Athena*, *Proserpina* — *Persephone* másolata. Közben a *geniusok* száma folyton növekedvén fanumokat építenek minden képzelhető szellemnek.

Legkiválóbbak utolsók között a *lar-ok*, *penat-ok*, kik előbb csak magán, majd *Vestával* együtt nyilvános tiszteletben részesülnek; a *manes*, a *larvák*, *lemurok*: előbbiek az elköltözöttek szellemei, míg utóbbiak nyugodni nem tudó kísértetek, később pedig határozottan rossz szellemek. E szellemek nem igen választhatók, különíthetők el egymástól, mert voltaképen ugyanazon eszme személyesítői. És az ősi *cultust* ennek daczára sem mondhatjuk *polydaemonismusnak*, mert a *polytheismus* felé megtörtént a döntő közlekedés. A *dei*, *divi* szó nem jelenti már kizárólag az égi szellemeket, hanem személyesített önálló lényeknek lesz jellegző neve, — a mely lények egyként tartozhatnak a földiek, alvilágiak mint *menyeiek* közé, s akaratokkal mint istenségek uralják a természetet. Az átmeneti állapotban a gonosz istenségeket mint *Vediovist* együtt tisztelik a jókkal. Számok ekkor még igen kicsiny, és néhányan mint *Robigo* az üszök istene, *Consus* valószínűleg a rejtett ébrényé, *Carmentis* a varázs éneké, alig egyebek mint szellemek, de mások mint *Faunus*, a nyájak istene, *Saturnus* a tavaszi vetésé, *Vulcanus* és *Vesta* a tűzé, s főképen *Jupiter*, *Janus* és *Mars* már valóságos istenek s a legfőbb természeti, társadalmi és erkölcsi hatalom birtokosai.

A haladást, fejlődést, mint mindenhol, úgy itt is az idegen elemekkel való vegyülés tette lehetővé. Róma legrégibb lakosainak vallása a pásztorok és parasztok igényeinek volt megfelelő, s csak a sabinok honosítának meg magasabb fogalmakat és némi patriarchalis hierarchiát. Később, Róma hatalmának növekedésével, mindig új és új istenségek honosulván meg, vége lesz a régi egyszerűségnek, de annál inkább tágul az általános látkör. A sabinok- és latinokkal történt egyesülés után *Jupiter*, *Mars* és *Janus* a legfőbb istenek, s ekkor *Jupiter* a jó, áldásos és teremtvő atya, a hűség és becsületesség védője, de mindenek fölött végtelenül tiszta és szent isten.

A *Tarquiniusok* és *Servius Tuillius* azonban egészen más jelleget adának az állam vallásának, a mely föntartatott később is. Ők *Jupitert* a leghatalmasabbnak és legnagyobb istennek tevék, fényes templomot építének neki a *Capitoliumon*, utóbb pedig *Juno* és *Minerva* társulván hozzá, pompás játékokat és *cultust* rendeztek be tiszteletére. A fény és tisztaságnak régi patriarchalis istene hatalmas uralkodó lőn, kinek váráról azt mondák, hogy az egész világ középpontja lesz; isteni sze-

mélyesítése a római hódító államnak. És ilyen maradt mindvégig. Megfordult templomában a nagy Scipio Africanus is (az idősebb), csöndes imával szerezve erőt napi munkájára, s neki tulajdonítá és segélyének minden győzelmét. Jupiter Optimus Maximus a rómaiak vallásának középpontja, s hívek maradának hozzá a kereszténység fölvételeig. És míg a római birodalom folyton hódított, senki sem kételkedett hatalmában. Bel és Maruduktól sohasem rettegtek úgy a népek, mint Jupiter világrendítő villámaintól. Még az idegen Antiochus Epiphanes is is templomot emelt neki fővárosában és valódi fanatizmussal terjeszté tiszteletét. Csak a zsidók nem hajlánek meg előtte, ugyanazon hatalmat tulajdonítván istenüknek, mint a birodalom mennyei urának; s ellenállottak Antiochusnak épen úgy, mint a rómaiaknak. De legyőzettek, és Hadrian Aelia Capitolinában (Jeruzsálem) fényes templomot épít Jupiternek Jahve világhírű szentélyének romjai fölé, s a pogány isten bazilikája a kereszténység teljes diadaláig büszkélkedhetett a szent városban, mint ragyogott Rómában, míg az egykor oly parányi magból fejlett új vallás fénye el nem homályosítá örökre.¹⁾

Sarmizegetusában Jupiter dicsőségét ezerféle jelzővel számtalan fölirat hirdeti. Mellette kiváló tiszteletben részesül a római pantheonnak majdnem minden tagja, külön-külön templomokkal. Álljanak itt eme istenek és geniusok nevei: Juno, Minerva, Apollo, Diana, Luna, Mars, Silvanus, Venus, Liber, Libera, Mater Deum, Penates, Fortuna, Nemesis, Genius, Numen, Mercurius, Aesculapius, Victoria, Virtus, Hercules stb.

És e számos istenű vallásban sokkal fontosabbak lévén a szertartások mint maga a lényeg, istenfélőnek csak az tekintetett, ki vallási köteleit pontosan teljesíté. És a ki ezt megteszi, fölhasználhatja az isteneket minden practicus czél elérésére, s ezért, ha kezdetben nem voltak is templomok és istenképek, annyira körülményes és túlterhelt volt a szertartástan, hogy az egyszerű tudatlan ember nem boldogulhattott, már pedig az imát és áldozatot megrontotta még a legcsekélyebb tévedés is. Ezért papok valának szükségesek, kik a szertartások pontos teljesítésére ügyelvén csak, inkább szakértők mint közvetítők, mert az istenséghez személyesen járulhat mindenki.

Legnagyobb tekintélyű papok a pontifexek. Ők a római államvallásnak specialis képviselői, s mint ilyenek nincsenek meghatározott istenséghez kötve; őrői a levéltárnak, ők jegyzik Rómában az állam és város, vidéken a coloniák és municipiumoknak — különösen sacralis fontosságú — eseményeit, vezetik a naptárt s tartják számban a szent

¹⁾ Dr. C. P. Tiele : *Kompendium der Religionsgeschichte* 260. kv. 1.

helyeket, cselekményeket; hivataluknál fogva jelennek még a hatóságok minden nyilvános cselekményénél, mert csak ők ismerik és tudják teljes szabadsággal végrehajtani a szertartásokat. A társadalmi hierarchiában magas polczot foglalnak el. Sarmizegetusában Cominius Celernus legelső helyen említi címei között, hogy ő pontifex coloniae,¹⁾ hasonlóan M. Cominius Quintus, ki egy alkalommal Antoninus császárt helyettesíté, midőn az imperator választaték meg a fővárosban quinquennalisnak.²⁾

Mellettök legkiválóbbak az egyes istenségek tiszteletére rendelt flamenek. A flamen nem viselhetett más hivatalt, jóllehet toga praetextája volt, sella curulison ült s széke volt az ordoban; nem volt szabad hadsereget látnia, lóra ülni, esküdni, házon kívül éjjeleznie, s még a császárság alatt is csak a pontifex engedélyével hagyható el házát két éjszakára, és ezt is legföljebb kétszer egy évben. Neki mindig ünnepe lévén, mindig hivatalának jelvényeiben jelenik meg, s ekkor fején hegyes kalapot (pileus) visel, melynek hegyére (apex) olajág (virga) s ezen gyapotfonál van erősítve; vállain a felesége által szőtt vastag gyapot toga praetexta, kezében áldozati kés és hosszú vessző, melylyel szétválasztja az előtte tolongókat. Ugyanezért megy előtte egy licitor is, kinek szavára vagy jeladására mindenki leteszi munkáját, mert a flamennek nem szabad dolgozókat látnia. Nem tekinthet tisztátalan tárgyakra, nem nézhet halottra, sírra, kecskére, kutyára, lóra stb. Kötelekeket nem viselhetvén, ruháját fibulákkal kapcsolja össze, gyűrűje el van pattintva. Ha meglánczolt ember menekül házába, békői levétetnek, a kit térdéhez bocsát, azt nem szabad az nap megütni. Haját csak szabad férfi nyírhatja meg, szakállát réz késsel vágják. Kalapját régebben mindig fején kellett tartania, még házi tűzhelyénél is, csak a második századtól kezdve tehette le; tunicáját még a legforróbb napokban sem vethette le. O egészen az istenségé, s még ágya is oltárnak tekintvén, nyughelye előtt áldozati ajándékokkal telt edény áll. — És e szabályokat szigorúan meg kellett tartania, mert ha azoknak valamelyike ellen vétett, vagy az áldozatnál hibát követett el, le kellett mondania állásáról.

E főpapi méltóságok tiszteleti állások lévén, nem jártak semmi fizetéssel, de annál több kiadással, úgy hogy csak is nagyon gazdag s nagyon ambitiosus emberek vállalkozhattak betöltésükre. Ilyen volt Q. Aurelius Tertius, ki 142-ben flamenné választatván, 80,000 sest. (8000 frt) adományoz az annonának »ob honorem flameni«³⁾ s holta

¹⁾ C. J. L. III, 1473.

²⁾ C. J. L. III, 1497.

³⁾ C. J. L. III, 1448.

napjáig viseli méltóságát.¹⁾ Utódjai szintén gazdag és kiváló emberek: Varenius Pudens római lovag, s mint ilyen előbb cohors parancsnok volt,²⁾ T. Varenius Sabinianus, egyúttal Flamen Laurentinus³⁾; Quintilianus római lovag, nyugalmazott katonatiszt (a militiis), quinquennalis, Apulum decurioja, Porolissum patronusa stb.^{4) — 5)}

A rómaiak életében oly fontos szerepet játszó jóslást, különösen hivatalos cselekményeknél, az augurok teljesítik. Sarmizegetusa egyik ily papja P. Aelius Strenuus volt.⁶⁾

A szertartások s azoknak végrehajtása államilag lévén szabályozva, állami fölügyelet s rendelkezés alatt állanak a papok is. Ez akadályozza meg a papi kaszt kifejlődését. Ők tehát vagy ingyenes vagy fizetett tisztviselők lévén, a dicsvágy vagy a megélhetés gondjai és nem benső hajlamok által vonzatva, csak a külsőségekre ügyelnek, teljesen figyelmen kívül hagyván a kedélyvilágot.

A nemzeti cultus és papság e ridegségének következményeit igen korán és nagyon súlyosan érzé a birodalom.

A pún háborúkkal megkezdett világoralomért való harc Augustus alatt befejeztetvén, az egymással szorosan összekapcsolt, bár különböző elemek érintkezni kezdenek, s a város lassankint központja lón nem csak a birodalom kormányzatának, kereskedelmének, hanem a sokféle bölcséleti és vallási iránynak is. Az idegen bölcsészeti tanok meghonosulását a kormány nem látta ugyan szívesen, de elnézte, — a vallási rendszerek betódulásával pedig mit sem törődött, sőt gyakran elősegíté, mert vallási kényszert a római csak politikai okokból alkalmazott, s akkor sem saját vallása érdekében, hanem az idegen cultusok ellen, ha azok ellenkeztek a birodalom politikájával vagy a római polgári és büntető törvénykönyvvvel. Szabad vallásgyakorlatot engedélyez a senatus, később a császárság mindenhol: Judacában, Kis-Ázsiában, Syriában, Egyptomban és mit sem tesz a görög, latin cultusok érdekében, s ezek Jupiter szentélyének fölavatása után, ha elterjednek is, a provincialis vallásokat sohasem tudják elnyomni, ellenkezőleg, megnyitják templomaikat az idegen istenek előtt, fölveszik jellemvonásaikat, sőt elkészítik útjokat Rómába, hol örömmel fogadják őket, mert az ősi vallás már régen elveszté életerejét, s nem tudván nyu-

¹⁾ C. J. L. III, 6269.

²⁾ C. J. L. III, 1482.

³⁾ C. J. L. III, 1198.

⁴⁾ C. J. L. III, 1486.

⁵⁾ Ld még: Sex. Val. Fronto C. J. L. III, 1398.; C. Spedius Hermias u. o. 1417 a.; Q. Januarius Collina (Tribu) Rufus Tavius u. o. 1503.; M. Proc. . . u. o. 1509.; M. Proc. Niceta u. o. 6270.

⁶⁾ C. J. L. III, 1209.

galmat adni hatalmát elveszté a kedélyek fölött. A rideg, szeretetlen, Jupiter Optimus Maximus kielégítheté a magasabb köröket, melyeknek egész valóját elfoglalá a közelet, de nem az élet milliányi terhével küzdő csekély látkörű népet, melynek saját képére alkotott istenre volt szüksége, melynek egyik létföltétele, hogy szoros viszonyban legyen istenével, kit imádkhat, ki meghallgatja panaszát, kit segítségül hívhat, ha szerencsétlenségek érik. Jupiternek pedig nem volt érzéke az élet kicsinyes bajai iránt. Capitoliumi trónjához nem jutának el a testi és lelki nyomor szívszakgató hangjai, ő fölséges pompájában az Olympos királya volt, legfőbb képviselője és ura, de nevének ellenére nem atyja a birodalom és népnek.

A tanács korán felismervén a helyzet tarthatatlanságát, megkísérlé segíteni. Már 204-ben Kr. e. elrendeli a pessinusi Magna Mater szobrának behozatalát, meghonosítják cultusát, eltávolítván abból minden sértőt és különöst. Hasonlóan történhetett a comonai Bellonával is. Nyomukban nem sokára többen érkeznek; Isis, Osiris stb. Isis cultusát a senatus Kr. e. 58-ban mint »turpem superstitionem« megtiltja ugyan, de 43-ban már a triumvirek építenek neki pompás templomot. Ez időtől kezdve rohamosan szaporodnak hívei, különösen a szépnem körében, melynek hiúságát, szeszélyeit, szerelmeskedéseit a magok jóvoltára gondosan legyezzetlik az egyiptomi papok, míg az embergyűlölő Tiberius véget nem vet gazdálkodásuknak, lerontatván a divatos istenség templomait. De ez csak olaj volt a tűzre, s a zsarnok halála után még a császárok közül is többen csatlakoznak hozzá, így: Otho, Domitianus, Commodus, Caracalla, Alexander Severus stb.

Az Isis cultus gyors terjedésének okai voltak, hogy vallásos megnyugvást ígért, s a mértékletesség és erkölcsös élet szükségességét hirdetve, az igazság megismerésével kecsegteté híveit. Osirisről azt hitték, hogy a lelkeket oly országba vezeti, hol azok örök dicsfényben fognak élni. A meggyőződés, hogy az istenséget a megfelelő symbolum fölvétele által megismervén, ahhoz közelebb jutnak, nem kevésbé járult hozzá a »dii novinsedes« tekintélyének emeléséhez, továbbá a magasabb köröknek a politikai viszonyok megváltozása következtében történt teljes átalakulása. A patriciusok és a számottevő elemek kiszorítatván a közeletből, belemerültek a philosophiai és vallási chaosba, a testet, lelket kimerítő élvezetekbe és babonások lőnek, de időnként szükségét érezvén a lelki megnyugvásnak, bűnbánatnak, vajjon hová fordulhattak volna, mint az idegen cultusokhoz, melyek bűnbocsánatot, földöntúli életet, örök boldogságot ígértek.

Az idegen cultusok meghonosulásának Rómában, mint az európai tartományokban, legfontosabb korszaka a császárság első éveitől az

Antoninusok végső szakáig terjedt. E korszaknak legkiválóbb alakjai az eleusisi Ceres, Sabazius, s a Syriában, Egyiptomban és Görögországban honos Venus és Adonis. A korábban meghonosult cultusok is szabadon fejlődének, lerázván minden megszorítást. Így a Magna Mater papjai a köztársaság idejében még phrygek, a császárok alatt már rómaiak, s ezek fanaticusabbak mint elődjek. Az Antoninusok kora pedig valóságos melegágya volt az idegen vallásoknak. Marcus Antoninus a markomannok ellen indított háborúja előtt megpróbál minden keleti babonáságot, csak hogy sasaihoz lúncsolja a szerencsét, s a közönség buzgó követője a császárnak. A régi államvallásról megfélemedezik mindenki, s az elhal a nélkül, hogy megsiratnák. Jupiter templomai üresen állanak, csak ünnepélyek alkalmával telnek meg a fényes csarnokok pompázó, hivatalos, de nem lelke mélyéből imádkozó tömeggel.

Ez időben hódolt meg Dacia is, és beleolvasztatván a birodalomba, annak egyik legszebb gyöngye, legfontosabb tartománya lőn.

Daciát Traján a világ minden részéből berendelt telepésekkel népesítvén be, ugyanazon jelenségek ismétlődnek az új provinciában, mint Rómában.

Az idegenek saját istenségeiket tartják meg, sokszor eredeti neveikkel, gyakran pedig összeolvasztva Jupiterrel, vagy éppen azonosítva. Így a galaták Jupiter Tavianust tisztelik,¹⁾ a cariaiak Jupiter Erusenusnak áldoznak.²⁾ De még a hírhedt abonoteichosi szédelgőnek, Alexandernek Glyconja is hódított. Jánbor emberek két föliratot szenteltek neki.³⁾ A phrygiai és mysiai telepések Adrasteát tartják istenöknek. A végtelenségig lehetne szaporítani az idegen istenségeknek számát, hiszen a Corpus Inscriptionum Latinarum III-ik kötete és az Ephemerisek majdnem beláthatatlan tömeget sorolnak föl, és annak daczára a bennszülött istenségek, mint Acuinus,⁴⁾ Sarmandus⁵⁾ is, találnak híveket.

De utóbbiaknál sokkal nagyobb népszerűségnek örvendenek a keleti istenségek, így: Malagbel, Bebellahamon, Benefal és Manavat.⁷⁾

Legkiválóbb orientalistánk gr. Kuun Géza a Malagbel névben a sémi mythologia napistenét Bal-t ismerte föl, hasonlóképen Bebellahamonban, kiigazítva a kömötszó tévedését is, midőn a hibásan írt nevet

¹⁾ C. J. L. III, 860., 1088.

²⁾ C. J. L. III, 859.

³⁾ C. J. L. III, 1021—1022.

⁴⁾ C. J. L. III, 944.

⁵⁾ C. J. L. III, 1403.

⁶⁾ C. J. L. III, 963.

⁷⁾ Torma K.: Inschriften, 44. sz.

Belhamonra javítja ki.¹⁾ Goldziehernek jóval később közölt adatai ugyanez alapon nyugszanak, de ő a Benefal névre is kockáztat magyarázatot, s Penebal = Bal arczatja kifejezéssel veti össze az isten-nevet.²⁾

Bal vagy Bel a semita mythológia legfőbb istensége. Nevét megtaláljuk minden törzsnél. Assyriában Assur nevet vesz föl, — a birodalom fővárosának nevét, Babylonban Bal vagy Bal-Maruduk elnevezéssel tisztelik, és Kyros perzsa király épen úgy imádja őt, mint Ahura-Mazdát; később Mithrával azonosítják s együtt hívják őket segélyül a perzsák mint Babylonok. Phoeniciában Malk-Baal alakban veszik őt körül a papi kasztok rejtelmes, titkos, de mindig nagyhatású mysteriumokkal; imádják a carthagoiak, syrek, moabiták, philistaeusok stb. A biblia is sokszor említi, midőn az Úr választott népe megtántorodik és elhagyva Jehovát visszatér őseinek istenéhez. Még a bölcs Salamon sem kerülheti el e bűnt s Jeruzsálem megszentelt berkeiben templomot emelt a pogány Balnak is.

A semi mythológia regéit a babyloni és assyriai ékiratok tarták fön, s ez emlékekből a genesis teljesen reconstruálható.³⁾ E szerint a világ teremtése hét nap alatt történt, de nem Elohim, az egy isten műve, hanem részt vett abban egymásután minden ős-istenség. Sár választá el az eget a földtől, s megteremté az égboltot (Asar); Bal és Ea a negyedik nap készíték el és erősíték az égboltra a csillagokat. Maruduk a teremtés művében atyjának szolgája, a világrend alkotója, s kezeiből léptek tarka világunkba az emberek, állatok.⁴⁾

Az emberek teljesen ártatlanok valának s az istenek közül különösen Ea, a tudás mestere érdeklődött sorsuk iránt, gondozta, tanítá, védte őket, eltávolítá útjaikról a daemonokat, elregélte nekik a világ teremtésének történetét, könyvet adott nekik, melyből megtanulák a vallást, törvényeket, és mint kegyes jó apa megmutatá nekik mikép kell művelniök a tudományt s ezerféle mesterséget.

De Tiamat, a dolognak s minden létezőnek ősforrása, irigy a belőle származott istenekre, kik a chaosból alkoták a világot, s gyűlölség támadván benne, meg akarja semmisíteni a teremtésnek bevégzett nagy munkáját. Az embereket kísértetbe viszi, Ea iránt való engedetlenségre ingerli, s azok elkövetik az első bűnt. Az általa támasztott rendetlenség megszüntetésére szembeszállanak vele az istenek, és ez a harcz az ős

¹⁾ A hunyadmegyei tört. és régészeti társulat évkönyve II. k. 6. kv. 1.

²⁾ Torma K.: Neue Inschriften. Arch. Epigr. Mittheilungen VII. k. II. f. 110. kv. 1.

³⁾ L. Georg Smith's Chaldaische Genesis übersetzt von H. Delitzsch.

⁴⁾ L. Fr. Lenormant: Die Magie und Wahrsagekunst der Chaldeer 122. kv. 1.

semiták gigantomachiája. E harczot atyja kívánságára Bal vagy Bel vivja meg, az istenek bajnoka. A mennybeliek ez élet-halál küzdelemre sarló-alakú karddal fegyverzik föl, s ő az égi seregek élén indul meg Tiamat ellen, ki a chaos minden daemonát, szörnyetegét talpra állítja ellenök, de hiába, Bel győz, és Tiamat a mélységbe taszítottatik.¹⁾

Ez rövid kivonata az ékiratok genesisének. Berosus versiója, mely a babyloni és borsippai papi iskolákból került, alapjában megegyezik ezzel, de eltér részleteiben. Szerinte a Tiamattal való harcz egy időben történik a teremtéssel, mely nem egyéb mint Tiamat legyőzete, és hátterbe szorúlnak nála a többi istenek is, mert Bal vagy Bel-Maruduk a világ egyedüli teremtetője.²⁾

Bel tehát a legfőbb istenség, ki Baylonban Nabu-Kudurri-Ussur, s az utolsó nemzeti királyok óta áll a pontheon élén.

Sarmizegetusa föliratain is ilyenül van föltüntetve.³⁾

A Malagbel név = Melech + Bel. Melech jelentősége király lévén Malagbel P. Aelius Theimes duumvir fölirata szerint az istenek királya.⁴⁾ E Melech nevet ismerjük föl a carthagói Molochban, kinek gyermekeket áldoztak, kit a nagy, kereskedő metropolison kívül Cretaban, Rhodosban, sőt Hinnom völgyében is tiszteltek, kinek neve még ma is igen kellemetlen metaphorául használtatik. Viszont látjuk őt Milcomban, kinek szentélye az Olajfák hegyén emelkedett; Adramelech és Anamelech, a bibliai Sepharvaim istenei is reá emlékeztetnek, s e nagy kettős város szívtelen lakói szintén gyermekek vérével képzelik megengesztelhetőnek a legjobbat.⁵⁾

Palmyraban szintén Melech-Bel név alatt imádják a hatalmas nap-templomban, mint az első isteni trias fejét. E háromság tagjai: Melech-Bel, Aglibol és Jarhibol, s jelvényeik: Melech-Belé — nap-sugarak, Aglibol-é — a félhold, Jarhibol-é, kit M. de Vogué gróf Baal-Samin-nak minősít,⁶⁾ a kosár = calathus, vagy mérő = modius, mely a felsőbbségnek s az eredetbeli elsőbségnek jelzője, de a napra vonatkozó jelvény is.

A Malagbel név tehát P. Aelius Theimes palmyrai eredete mellett látszik bizonyítani, igazat adva Mommsennek. Malagbel egyszerűen latinositott hangzása a névnek, ellenkezőn a latin euphoniával az azonos magánhangzók összetorlódása.

¹⁾ L. Fr. Lenormant: Die Magie 122. kv. 1.

²⁾ Lenormant u. o. 124. l.

³⁾ A hunyadmegyei tört. és régészeti társulat évkönyve V. k. 41. kv. 1.

⁴⁾ A h. tört. és rég. t. évk. 41. l.

⁵⁾ M. Müller: Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft. II-ik kiad. 167. l.

⁶⁾ Melchior de Vogué: Syrie centrale 63. l.

Bebellahamonnak gróf Kuun Géza által kiigazított neve ismét Belnek mint a legfőbb istennek elnevezése; Bal-Chamman; a phoeniciai érmeeken Baalshamîn, az ég Balja, kinek nevét Philon Beel-Samîn-nak írja, s a nappal azonosítja: »Ha a forrás nyomasztó lesz, mondja szerzőnk, akkor Phoenicia régi lakói az ég felé, a naphoz emelik kezeiket, mert ők a napot tarták egyetlen istennek és Beel-Samîn-nak nevezték, ki náluk az ég ura s a görögöknél Zeus.«¹⁾

Beel-Samînt, Belhamont később a római vallási bölcsélet a jellemvonások azonossága alapján Jupiter Hammon névvel ruháztatva föl, az imperium főistenévé teszi. Mint ilyent a képzőművészet is ábrázolja, és fején a rómaiaknál szokatlan sugárkoronát, mint a »Hunyadmegyei tört. és rég.-társulatnak« Sarmizegetusából került s a dévai múzeumban elhelyezett példánya is bizonyítja kosszarvak váltják föl.

Benefal = Bal arczatja kifejezés nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Balt eme jelzővel is a legfőbb istennek képzeljük.

Manavat az arabok holdistene.²⁾

Ama — fönnebb említett — napistenségekkel teljesen azonos képzet a közkeletű Jupiter Dolichenos is.³⁾

De az idegen istenségek közül Rómában úgy mint Daciában mégis a zoroastrius Mithrának van legtöbb híve. Eredeti alakját a Khurda-Avesta Míhír-jastja tartá fönn egész egyszerű fenségében. »Midőn Mithrát a világbíró é én megteremtém — mondja Ahura-Mazda Zarathustrának — őh legszentebb, őt az áldozatokra éppen oly méltónak teremtém — mint magamat, Ahura-Mazdát«, olvassuk Perzsia szentkönyvében.⁴⁾ Éppen oly nagy, hatalmas tehát mint a »királyok örökistene.« Csakhogy míg ez a teremtés bevégezte után mennyei lakában, elvonultan élő passiv fölény, addig Mithra életteljes, mindentudó mindenható, örök tevékenységű. Fölséges palotájában — az egekig nyúló Hara tetőn, örök tavasz uralkodik, ott nincsen éjszaka, sötétség, forróság vagy dermesztő hideg, pusztító vihar, nincs betegség vagy halál. S ő innen indul el napfölkelte előtt, hogy megvilágítsa a hegyek ormait. Ő a megtestesült fény, tizezer szemével, fülével meglát, meghall mindent. semmi sem rejthető el előtte. Nem alszik soha, örökké éber. Ismeri gon-

¹⁾ Fragmenta hist. Graec. III. k. 505. l. 5. sz.

²⁾ Dr. C. P. Tiele: Kompendium der Religionsgeschichte. 72. l. Goldzieher Ign.: Arch. epigr. Mittheilungen VI. k. II. f. 110. l. M. Müller: Einleitung 161. kv. l.

³⁾ Preller: Römische Mythologie II. k. 404. k. l. III-ik kiad. — Hettner: De Jove Dolicheno.

⁴⁾ Westergaard: Zendavesta. (Khurda-Avesta = kis avesta). Míhírjast 1. r. v. ő. Király P.: A Sarmizegetusai Mithraeum. Archaeologiai közlemények XV-ik köt. 66. kv. l.

dolatainkat, tanúja a legtítkosabb suttogásnak, minden tettnek, ő maga az élő igazság, hűség, közvetítő az isten, országok és emberek között, őre és megbosszulója az igaz vallás és törvénynek, ura az istentelenek s gonoszoknak is. Segít a szerencsétleneken, meghallgatja a hozzá fordulóknak esedezéseit, a szegények, elnyomottak panaszát s haza vezérli az eltévedt nyájukat. A ki megsérti Mithrát, legyen az egyes ember vagy egész nép, megbűnhődik, elpusztul, mert haragjában rettenetes és kegyetlen. Hadiszekerén ezüst páncélban ül, fején aranysisak és kezeiben lándzsa, kard vagy íj. Útjában az igazság, győzelem és átok szellemei kísérik. Győzhetetlen ellenfele a daemonoknak, és minden kártékony lénynek. Ezekkel örök harcban van, s áldásos munkájának részesei az igazhívők is, kiket megvédelmez, sérthetetlenekké tesz, akár a gonosz szellemek, akár emberek ellen küzdenek, s megvédi őket még a túlvilágon is, midőn lelkeiket fényes palotáján keresztül a bírák elé vezeti.

Mithra ily alakban Róma elhanyaglott vallási életébe új erőt önthetett volna, de mire körülbelül Kr. e. 70-ben a Pompeius által hazahurczolt kis-ázsiai és afrikai tengeri rablók révén megérkezik,¹⁾ teljesen megváltozott. Mysticus, titokzatos istenség lőn, bár még mindig jobb, tisztább mint a többi. A fővárosban csakhamar meghonosult. Kezdetben talán a Suburrában, a szegény munkás-nép és söpredék tanyáján, s az uraik által vérig kínzott rabszolgák közt, majd később a művelt néposztályok némely rétegeiben is, melyek örömmel fogadtak minden exotícust csodálatost. A második században hívei már a legelőkelőbb körök is, s úgy látszik, mintha a haute-volée egyik criteriuma lenne Mithra buzgó imádójának, tisztelőjének lenni. Így volt kétségtelenül a legtöbb emberrel, s talán ez vitte rá a rossz nyelvű Luciant, hogy megkérdeje az isteneket, vajjon honnan szakadt Rómába az izléstelen öltözetű, tiarás, médiái Mithra, ki nem tudván görögül, nem érti meg, ha valaki reá emeli áldozati kelyhét.²⁾ A gúnyversek is százával keltek ellene, mindhiába, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius alatt általános lett cultusa, sőt Septimius Severus idejében már külön, a dynastia részére alapított papi testülete is van. Sacerdotes Invicti Mithrae Domus Augustanae.

Tisztelete sötét, félig földalatti építményekben vagy természetes barlangokban (spelaeum) történt. A sarmizegetusai mithriacus szentély igen hiányosan került napfényre, úgy hogy csakis összehasonlítások, számítások, s az egyes leletek fekvési helyeinek figyelembe vételével volt rekonstruálható. E spelaeum miként a falak maradványainak állásából és az

¹⁾ Plutarchos : Vita Pomp. c. 24. F. Lajard : Recherches sur le culte public et les mystères de Mithra. 563. kv. 1.

²⁾ Lucian : Deor. conc. c. 9.

ismeretes analógiákból megállapítható, négy főrésze oszlott: a szentélyre, melyhez két lépcső vezet; a szentély előtti, ennek egész szélességében elnyúló középhelyiségre, s a jobb és baloldalon fekvő, a középhelyiséggel párhuzamosan futó oldalfolyosókra. Tehát a nagyobb, a szentélylyel együtt négyes, vagy ezt a középhelyiség folytatásának tekintve, hármas fölosztású spelaumok közé tartozott. Külsője aligha volt izléses. Hosszú keskeny volta idegenszerűen hathatott a symmetriához, és hátulsó részének részben földalatti voltával pedig a derült nyílt épületekhez szokott szemre. S a mellette folydogáló patak és a köréje ültetett szent berek legfőlebb csak enyhíték, de semmiesetre sem enyésztesztetheték el az első látásra kelt benyomás komorságát.

Mithrának e szentélye csak oly sötét lévén mint a többi, lámpákkal kellett kivilágítani, midőn a jámbor hívek összegyűltek, hogy lelkőket a legyőzhetetlenhez emeljék. Belseje vörösre volt festve.

A sanctuarium hátsó falához volt támasztva a kellő magasságú alapon nyugvó főrelief, s ez volt talán az egyetlen tárgy, mely elhelyezést talált benne, és a templom többi részétől valószínűleg függöny által volt elválasztva. ¹⁾ Közvetlenül a sanctuariumba vezető lépcső elé volt helyezve a hatalmas oltár Nabarze Deo fölirattal, ²⁾ melyen a pater patratus a szent cselekményeket végezte. A többi reliefek talán a középhajóban voltak a fal mellé támogatva. A két à jour faragott Mithra szobor, ³⁾ a folyosókat a középhajótól elválasztó alapfal élén állott a bemenők felé fordulva. Végül az előcsarnokban egy a szokásos dedicatioval ellátott oltár figyelmezteti a belépőt, hogy a Sol Invictus Mithra szentélyében van. ⁴⁾

A templom rejtelmes homálya, melyet a pislogó mécsek nem tudtak eloszlatni, a hosszú nyomasztó helyiségek, a papok mormogása, a titkos mysteriumok, a homályt még növelni látszó komor vörös szín, a szintén vörösre festett, izgalmas jeleneteket ábrázoló reliefek, mély benyomást tehettek az isteni szolgálatban résztvevőkre, s rejtélyességök által elég vonzót arra, hogy örök hívei maradjanak Mithrának.

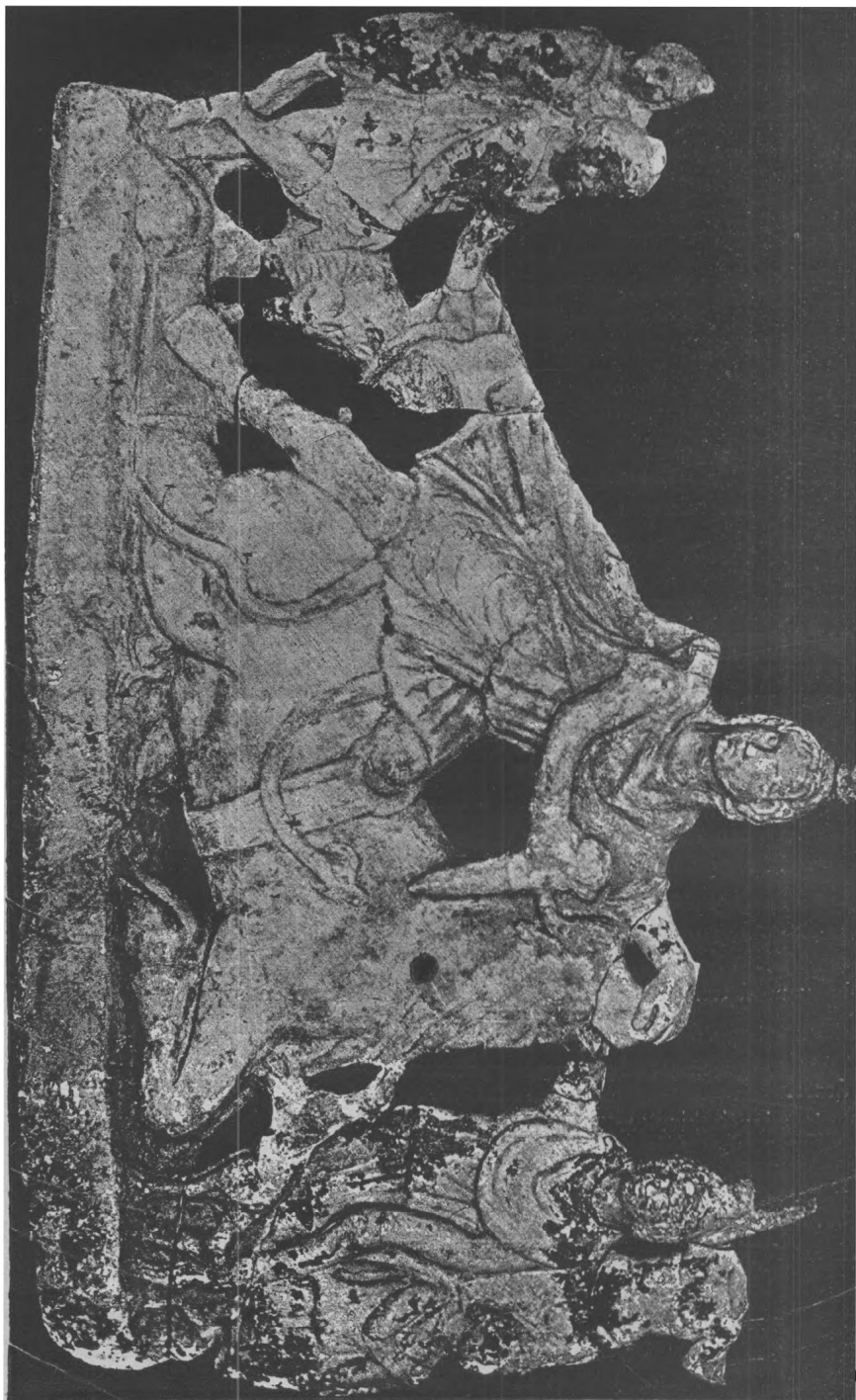
A spelaum — emlékei, nem számítva az építkezési és belső berendezési tárgyakat, s az oltárokat, szoborművek és reliefek, melyek öt-hat darab kivételével a »Hunyadmegyei tört. és régészeti társulat« dévai múzeumában helyeztettek el. Anyagjuk mindig kékes vagy sárgás fehér, a bukovai (a Bisztra völgyében) egymással szemben fekvő bányákból aknázott fehér márvány. — A szobor-művek gyéren képviselvék, az

¹⁾ Király P.: A sarmizegetusai Mithraeum. VIII. T.

²⁾ Király P.: A sarmizegetusai Mithraeum. VI. T. —9.

³⁾ Király P.: A sarmizegetusai Mithraeum. VII. T. —1/2.

⁴⁾ Király P.: A sarmizegetusai Mithraeum. VI. T. —8.

1) Király P.: A sarmizegetusai Mithraeum. XIV. T.

emlékeknek százat meghaladó száma többé-kevésbbé ép reliefekből és ezeknek töredékeiből áll. Ezeken a képmagasság igen csekély, de néha találkozunk magas domborművekkel, egy-kettő pedig à jour készült, vagy a féldombor munka vegyítették kereken dolgozott és áttört részletekkel. A munka rendesen esetlen, durva, s még ott is, hol finomabb kivitelre akadunk, alig egyéb az képirásnál, épen úgy, mint a »tabulae Iliacae«; a momentumokat inkább csak sejteti mint érvényesíti.

A reliefek rendesen négyszög alakú táblák, ritkábban téglányok, melyeket fölül néha lekerekített a vésnök, vagy háromszögű tető alá fogott, avagy köralakú lapok. A cselekményt rendesen keret fogja be, mely válaszvonal is, ha a repraesentatio több részre oszlik. A keret alsó részére szokták vézni az ajánlást.

A középhelyet, bármily egyszerű legyen is a csoportozat, mindig a bikaölés izgalmas jelenete foglalja el, állandónak nevezhető kíséretével. A főalak maga az istenség görögösített ázsiai öltözetben. Dús hajú fejét phrygiai sipka födi; felső testén rövid, rendesen újjatlan, egyszer vagy kétszer átkötött tunicát visel, lábszárain gyakran bő nadrag, lábafejein néha csizma vagy cipő. Vállain széles köpeny, mely a heves mozgulat következtében a levegőbe röppent. Az istenség alakja mindig erőteljes ifjú, s a repraesentatiókon a jobbra tartó bikát, ennek hátára térdelve teríti le. A bika hatalmas nagy állat, és támadójának heve s ereje által földre terítettett vagy térdre esett, miközben a jobb hátsó lába kisikamodott, míg a bal teste alá került. Elölábai térdben hajlítva érik a talajt, farkát tehetetlen dühében és kínjában magasra emeli vagy oldalait csapdossa azzal. Az ifjú istenség baljával térdel az állat hátán, míg jobb lábszárát ellenfelének kifordult jobb, hátsó csülkére támasztja, hogy annál biztosabban sújthassa le hosszú, széles törével. Fegyverének tokja rendesen a köpeny fölött lebeg. E mozgalmas jelenetnek rendes részesei még az ifjúra ugró kutya, a kigyó, mely az istenséget védi, s a bikát megtámadó scorpíó. Végül az istenség köpenyén ülő holló.

Jobbról és balról a fáklyások foglalnak helyet. Amaz fölfelé tartja fáklyáit vagy fáklyáját, emez pedig lefelé fordítja. Öltözetök teljesen megegyezik az istenségével. Lábaik rendesen keresztbe vetvék.

A felső szögletekben baloldalon a nap, jobboldalon a holdat ábrázoló mellképek helyezvék el.

A csoportozat fölött néha jelezve találjuk a barlangot is.

A csoportozat csak az egészen egyszerű emlékeken van így berendezve. Sűrűn találkozunk olyanokkal is, melyeken még számos, a cultus eszmeköréből vett jelvényt alkalmaznak. Ilyenek a víztartó edény, az oroszlán, a bikát hurczoló, vagy a bikán ülő alak, az imádkozó, a sziklából kiemelkedő istenség stb., miként a 22-ik ábrán látható.

Ezen izgalmas jelenetet sokféleképen magyarázván, néhány rövid sorban magam is véleményt kockáztatok, Mithra ősi hazájában keresve a megfejtést.

Perzsia vagy Iran istenségei a terület földrajzi és éghajlati viszonyainak megfelelő képzetek mindannyian, a természeti erők jobb felének személyesítései, és legfőbb jellemvonásuk az örökös harcz a gonosz és pusztító elemek ellen. Irán ősi vallásrendszerének alapja tehát a jó és rossz között dúló örökös harcz, a kettősség — dualismus, mely a szent könyvekben mindig a legélesebben van kifejezve. Az istenségek ezért nem lehetnek passiv, magokba zárkózott fölények, tevékenyek azok mindannyian, különösen Mithra, ki minden jónak védője a természet mint a társadalomban, ki győzelemre segíti az igazat, bármily körülmények között küzdjön is, akár az éghajlat zordonságától akarjon kicsikarni annyit, hogy övével megélhessen, akár fegyverrel kezében vív rablóhordákkal, vagy tisztességes ellenséggel. Megvédi ő, győzelemre segíti híveit a gonosz szellemek ellen, s az ezekkel való harczban tölti úgyszólván minden idejét. A Mihir-jast (Mithrának szentelt imádság) többszörösen ad élénk kifejezést e fölfogásnak. S Mithra e küzdelme a bonum principiumnak a malum principiummal való harcza, mely az áriáknál, miként a jelen esetben is látjuk, a világosság istenének a sötétség istenével való örök vívásában, és mindennap megújuló győzelmében, a semitáknál a fény és tűz istenségeknek a pusztító és perzselő istenségekkel való élet-halál harczában, s az egyiptomiaknál Osiris és Set, majd Ra-nak a sötétséggel való mérkőzésében nyert kifejezést.

Mithra nyomon követvén a nagy királyokat hódító útjukban megérkezik Babylonba is a sémi mysticismus, magia hazájába s a világváros vallásossága, a fanatismust nem ismerő, sőt indolens zoroastrismusban csakhamar oly elemeket honosít meg, melyek a szent-könyvek tanaival alig egyeztethetők össze. Az ősi zend főisten eltűnik, háttérbe szorúl, elhal nyomtalanúl, az erőteljes, eleven, tevékeny Mithra pedig a metropolis isteneinek jellemvonásait veszi föl, összeolvad azokkal. Babylonban Adár hősiei alakjával identificálják, s ez az Adár a héber Sámson, az assyriai Samdan, a görögök Heracles Samdanjának előképe. Később — a macedonok idejében — hellen sphaerákba jutva, Heracleszel azonosul, s lényegének megfelelően, ismét oly mythosokkal veszik körül, melyek mindig a természet jó és rossz felének, a malum és bonum principiumnak egymással való küzdelmei. Heracles tizenkét munkája sem egyéb, mint a naphősnek küzdelme a sötétség ellen. Apollon harcza Pythonnal ugyanaz stb.

A görög művész tehát, midőn Mithra szobrát először véste, más-honnan alig meríthet észmáját, mint Heracles regéiből, azon istenségé-

ből, melyet a képzelet és kegyelet azonosított a sémi mezbe öltözött zend istenséggel. S Heracles regéiből vajjon kínálkozhatott-e kedvezőbb mozzanat, mint a krétai bikával való küzdelem. És ennek előképe szintén sémi képzet, de a görög szobrász — jó szerencse — nem a keleti művész alkotását vevé át, hanem saját fejlettebb műérzékét követve jeleníti a küzdelmet, nagy, talán irányadó befolyást engedve conceptiójára az Athene-Nike balustrade-ján korunkig fennmaradt fonséges alkotásnak.

Igy bátran kimondhatjuk, hogy a domborműveken ábrázolt csoportozat, a jó és rossz egymás ellen való küzdelmének jelenítése.

E mysticus esemény színhelyére, a barlangba való bejutás szám-talan próbával járt, melyek néha oly szigorúak, hogy életébe kerülhetett a beavatandónak a képzelt üdvösség elnyerése.

Az ó-kori írók közül egyedül Plutarch emlékezik meg rólok, bár a mysteriumok, melyekről ír, nem mind vonatkoznak Mithrára. Szerinte a beavatandónak fűgét, azután terpentines tésztát kellett ennie, majd aludt tejet kapott, a »többi szertartást — mondja — titokban tartják.«¹⁾

Később sűrűbben találjuk a szükséges adatokat. Legtöbbit a keresztény írók tartának fenn, kétségtelenül régi források vagy épen saját tudomásuk alapján.

Legelső közöttük a IV-ik század végén s V-ik elején írt Gregorius Nazianzenus, ki Nemesiushoz, intézett versében emlékezik meg rólok.²⁾ Commentatoraitól már többről értesülünk: szerintök a belépőknek meghatározott sorrendben nyolczvan próbát kellett kiállaniok: kínzást tűzzel, vízzel, éhséggel, magányt, a legteljesebb önmegtartóztatást, s ha becsülettel megfelelt a követelményeknek, úgy megnyíltak előtte a szent barlang ajtai.

Mithra hívei fokozatoknak mondható csoportokra valának föl-osztva, melyek a kor szokása szerint, a mysticismus, a rejtelmesség emelésére állatokról neveztetek el.³⁾ Az első fokozatba tartoznak a hollók — coraces, a másodikba a cryphii, a titkosak vagy titokzatosak, kiknek valószínűleg titkos istenségek képeit mutatták, majd következtek a katonák vagy harcosok — milites, kiknek a barlangban kardot és koszorút nyújtának, melyet a beavatáson lévő myst fejére tévén ismét

¹⁾ Plutarch : Vita Artax. — c. 3.

²⁾ Ld. a szükséges idézetekkel együtt Király P.: A sarmizegetusai Mithraeum. 56. kv. 1.

³⁾ Hieronymus — ad Laetam : ep. 10, 7 : portentuosas simulacra, quibus corax, nymphus (= cryphius) miles, leo, Perses, Helios Dromo (= Heliodromos) Pater initiantur.

levett mondván: »Mithra az én koszorúm« — és többé sohasem tett fejére virágokat — írja Tertullian¹⁾, óva intvén a keresztényeket nehogy engedjenek a mithriacusok csábjainak, különben a napisten katonája s nem Krisztus fog fölöttök itélni. Ezután az oroszlánok fokozatába avattattak a hívek, férfiak mint nők, kiknek ez alkalommal a papok megmossák kezeiket s nyelvöket mézzel, buzdítva őket, hogy tartsák vissza magokat minden rossztól, gonosztól, tisztátalantól.²⁾ Majd a gradus Persicus következett, utóbb a Heliodromus s végül az Atyák — patres. Az atyákat sasoknak, sólymoknak is nevezték, kétségtelenül ez állatoknak éles, a nap sugaraival daczolni merő tekintete, és vakmerő, utolérhetetlen magasba törő röptére czélozván.

E fokozatok külön-külön szerrvezettel bírván, el valának gondosan választva egymástól, bár a kisebbek a nagyobbak alá voltak rendelve, úgy hogy együtt mégis hierarchicus egésznek képeztek. Élőkön külön-külön előljárók vannak, kiket a fölíratok gyakran megemlítenek, az egésznek a feje pedig a Pater Patrum Dei Solis Invicti Mithrae, vagy rövidebben a Pater Patratus. E rangot a legmagasabb fokozatú hívek közül kétségtelenül az viselte, kit a közbizalom megtisztelt. A patres voltak egyúttal a papok is, s a pater patratus végezte a szertartásokat, míg a többiek segédkeztek neki.³⁾ A papok, bár sohasem vétettek föl a sacerdotis publici populi Romani közé, mégis viselték a sacerdos nevet, miként azt számtalan fölírat bizonyítja, míg velök szemben az alsóbb fokozatbelieket egyszerűen testvéreknek »fratres« nevezték.

A hét fokozatot a katonák — milites — kivételével fölíratilag is ki lehet mutatnunk.

A hívek vallásos életöknek megfelelően emelkednek a hierarchia lépcsőin, s midőn valaki a legmagasabb polczra jutott, esküt kellett tennie, hogy sohasem avattatja magát más mysteriumokba, s hű marad örökre Mithrához.

A mystek beavatásuk alkalmával symbolicus jelentőségű ruhákat viseltek, mint a coracikakba fölvettek hollót ábrázoló costume-öt, a leonticák részesei oroszlán alakot öltének,⁴⁾ a titokzatosak a griff madarakat utánzák külsejükben. A többi fokozatoknak ünnepi toilettéjéről nincsen tudomásom, de valószínűleg ezeknek is megvoltak — hogy úgy mondjam egyenruháik, s Halicarnassus talán ezekről beszél, midőn mondja, hogy szőrös, »scorteá«-nak nevezett tunicát viseltek, és virágból

¹⁾ Tertullian de corona c. 15.

²⁾ Porphy. de ant. r. Nymph. c. 15.

³⁾ C. J. L. II. 2705.

⁴⁾ Porphy. de abstin. IV 16.

font köpenyeket, a kik pedig satyrokot ábrázoltak kecskebőrökbe burkolóznak s fejükre sörte parókát tevének.¹⁾

A szentélyben történő isteni szolgálaton ily ruhában alig jelent meg valaki, legalább ezt látszanak bizonyítani a reliefek, melyeken a papok és mystek a bikaölő Mithráéval egyenlő öltözetet viselnek. A külsőségek csak a tömegnek szólottak, midőn Mithrát a papok és szolgák nagy serege körülhordozá a városban a hívek nagyobb épülésére. Ilyen ünnepélyeket tartának Sarmizegetusában is, mert a nagyterjedelmű barlang, a tömérdék relief arra vala, hogy a hitközség népes volt és gazdag. S egy nagyobb dombormű,²⁾ miként a technikai kivitelből következtethető, épen a körülhordásra volt szánva, és négy ember, alkalmas fa vagy vas szerkezettel, könnyen vihette azt vállon vagy kézben.

Sarmizegetusában érdekes látvány lehetett az ily körmenet. A pompás kilátást nyújtó domboldalon fekvő templom körül sokféle bámuló gyűlhetett össze, kik kíváncsian s nagyon vegyes érzelmekkel nézgethették a furcsa menet rendezkedését, megindulását, bár a papok éneklése, a jelmezeket viselők ugrándozása, lármája, melylyel gyakran a legvadabb extasisba hozhaták magokat, a sípok, harsonák, csengők, csörgők, zintányérok, féldobok melódiátlan összevissza hangzása, nem mindenkire gyakorolhatott épületes benyomást. Sokan undorral fordulhattak el a valóságos comoediától, míg mások vallási fogalmaik zavartsága és sekélységében talán vágyva vágytak közéjük, hogy lelkök nyugalmát biztosítsák s üdvét megszerezzék. Az intelligentia Sarmizegetusában is megvetéssel gondolhatott ez ünnepekre, a keresztények pedig itt épen úgy kárhoztatták, mint a birodalom más részeiben, bár nagyon kevés lehetett még azoknak száma, kiket az isteni kegyelem ez áldatlan, észbontó chaosból, a szeretet vallásának nyugtot, lelki boldogságot adó révpartjára vezetett.

XIV. A közegészség.

A derült, kellemes társadalmi élet jelentékeny előmozdítója ugyan az általános jóllétnek, a közegészségnek, de nem tehet mindent; a községek, városok, államoknak is le kell róniok ez irányban kötelezettségeiket. És e tekintetben az ó-kor, különösen a rómaiak gyakran sokkal többet lendítettek mint modern világunk. A kitünő és tisztán tartott kövezet, csatornázás, vízvezetékek, ingyenes fürdők jótékonyan hatottak a közegészségre, de másfelől a házaknak szűk volta, túltömöttsége, a rendetlen életmód, a tudatlanság majdnem egészen megbéníták ama

¹⁾ Halicarnassus VII. k. 477. l.

²⁾ Király P.: A sarmizegetusai Mithraeum. XXII T.

tényezők előnyeit. Állami rendeletre gondoskodtak tehát a nagyobb városok orvosokról, tízet alkalmazván minden tekintélyesebb colonia és municipium, kiket hivatalból látnak el tágas és világos rendelő helyiségekkel. Sarmizegetusában ugyan nincsen eddig nyoma a városi orvosoknak, de Apulumban mint ilyen fungált T. Attus Divixtus, kinek négy receptje maradt meg egy zölde kövecskén.¹⁾

A rendelvények fordításban a következők: T. Attus Divixtus gyógyszere oldott²⁾ tömjénből³⁾ kezdődő gyulladás ellen⁴⁾; T. Attus Divixtus gyógyszere rézgáliczból⁵⁾ idült szaruhártya bántalmak ellen⁶⁾; T. Attus Divixtus gyógyszere nardusból⁷⁾ kezdődő szemgyenyedés ellen⁸⁾; T. Attus Divixtus gyógyszere myrrhából⁹⁾ a másodszor megújuló szemgyenyedés ellen.

Egy kiváló orvost kérdezvén meg a gyógyszerek felől, azt kapám válaszul, hogy a derék specialistának egyik rendelvénye sem használ a mondott bajokban. Szegény apulumiak épen jóra bízák szemeiket.

De ez másfelé sem volt másképen. Az ó-korban nem lévén rigorosumok, orvos lett boldog-boldogtalan, különösen az alsóbb osztálybeliek, kiknek mestersége talán nem akart jövedelmezni. Takácsok, asztalosok.

¹⁾ C. J. L. III, 1636.: T. Atti Divixti: dia / libanu ad impetum ex ovo //. T. Atti Divixti: diami/sus ad veteres cicatrices //. T. Atti Divixti: nar/dinum ad impetum lippitudinis //. T. Atti Divixti: dia / zmyrnes post impetum lippitudinis.

²⁾ Ex ovo, a folyadék neve, melyben a gyógyszer használat előtt föloldatott. E célra tojásfehérét, tejet vagy bort szoktak használni.

³⁾ Dialibanu görög szó: διά λιβάνου, ó ή λιβανος tömjénfa. V. ö. Celsus VI, 6., 13.; Galenus XII, p. 710., 758.

⁴⁾ Impetus, Plinius hist. nat. 20, 3, 8 szerint, szemgyulladás; ad impetum a kezdődő gyulladás ellen; post impetum a gyulladás első rohama után.

⁵⁾ E gyógyszert megemlíti Dioscorides mater. medica V, 116.; Marcellus Empiricus c. 8. pedig dicséri: ad aspritudines oculorum tollendas.

⁶⁾ A cicatrices oculorum-ról így ír Celsus VI, 25: Factae vero ex ulceribus (daganatok, kelések) cicatrices duobus vitiis periclitantur, ne aut cavae aut crassae sint. Si cavae sunt, potest ea explere id, quod sphaerion vocari dixi, vel id quod asclepias nominatur . . . at si crassae cicatrices sunt, extenuat vel smilion (= operáló kés) vel canopite collyrium (canopusi szemkenőcs) vel euelpidis pixinum . . . maxime tamen tollere cicatricem videtur id, quod habet gummi q. III. aeruginis (rézrozsda) q. I. crocomagmatis (crocus főzet) q. IV.

⁷⁾ A nardus-olaj szemkenőcsöt: nardinum τὸ καλούμενον νάρδιον κολλύριον ld. Grotefend: Epigraphisches — Hannover, 1857. hol 5. kv. lapon közli először. T. A. Divixtus receptjeit; és u. a.: Die Stempel der Augenärzte 13., 99., 100., 102., 103. Galenus XII, p. 713.

⁸⁾ Lippitudo = szemgyenyedés.

⁹⁾ Diazmyrnes, ioni írásmódja διά σμύρνης vagy διά σμυρνον. A diazmyrnest mint collyriumot (szemkenőcs) ajánlja Galenus XII, p. 257., 717., 746., 767., 774. és Scribonius Largus Designatianus c. 26. A σμύρνη = myrrha az arabiai myrtusfa méze, s már az egyptomiak használták bebalzsamozásra.

mázolók, kovácsok stb. mind »medicusok« lőnek, s gyakran meggazdagodtak, míg viszont orvosok, kik nem találtak praxist, Martial szerint hullahordók lettek Libitinában, vagy gladiatorok . . . »legalább folytatták, azt mit előbb tevének.« Sokan voltak a gyógyszerkészítők is, kik alkalom adtával belekontárkodnak megrendelőik tudományába is, pedig Claudius Galenus szerint sokszor nem tudtak sem írni sem olvasni. Az ó-kor orvosainak az udvariasság és műveltség sem lévén nagy erényük, durván bánnak a betegekkel, bár Galenus még arra is figyelmezteti collegáit, hogy óvakodjanak a nyelvtani hibáktól is, mert ezek rossz hatással vannak a kórágyn fekvők kényes füleire, a durva és zord bánásmód pedig halálukat is okozhatja. Thessalus óta ki Nero idejében nagy tekintélynek örvendett, orvos lett minden léha ember, elég lévén e szakban akkor félévi tanulás is. A tekintélyeket tömegesen kísérik tanítványaik a betegekhez. Martial beszéli, hogy meghűtvén magát elhivatá Symmachust, ki száz növendékével jött egyszerre, s a beteg, kinek nem volt láza még, megkapá azt a jéghideg kezek érintésétől. Néha nők is foglalkoztak e tudománnyal, s Valeria Verecunda asszonyságról mint kitűnő orvorról emlékeznek meg az egykorúak. Specialista is akadt mindenre: voltak kik óvó cseppeket készítenek vízbeesés és villámcsapás ellen, kik meggyógyíták a szerencsétlen szerelmeseket, stb. Akadtak ügyes műtők is, így Alconról írja Martial, hogy nemcsak operációkat hajtott végre, hanem készített új kar- és lábszárcsontokat stb. A hamis fogak rakatása általános volt.

Voltak tehát ügyes orvosok is, de ezekből aligha jutott a provinciáknak, s így nem csodálható, hogy Sarmizegetusában is nagy — különösen a gyermekhalandóság. A Corpus-ban közölt sírföliatok legnagyobb részét a bánatos szülők állíták kicsinyeik emlékére.

XV. A temetők.

A halottaknak megadni a végtisztességet a vallásossággal, sőt polgári becsületességgel összefüggő kötelessége lévén a birodalom minden alattvalójának, a temetések nagy gonddal, lehető fény és pompával történnek a legegyszerűbb vidéki városok- és falvakban is, s még a legelrejtettebb zúgokban is szem előtt tartják a latin provinciák lakosai a vallás és szertartástan követelményeit, akár elégessék, akár eltemessék a halottat. Előbbi szokás Daciában igen szórványosan divatozott, inkább kedvelék az elhantolást, különösen Sarmizegetusában, hol az emlékek kivétel nélkül oly alakúak, hogy azok csak sírhalom vagy sírbolt elé helyezhetők.

A szertartások, hol valódi szeretet vevé körül a halottat, a jobb-létre szenderült ajkainak megcsókolásával kezdődnek, hogy fölfogják

elköltözött kedvesüknek utolsó lehelletét (*extremum spiritum ore excipere*), majd lezárják szemeit és száját, — hogy arcza nyugodt kifejezést váltson, midőn az összegyűlt családtagok, jóbarátok hangosan kiáltják a megboldogult nevét, hogy újra ébredjen. Ha nem veti föl szemeit, elkezdik a halotti éneket, melynek elhangzása után búcsút vesznek tőle örökre.

A kiterítést már idegenek végzik, a hátramaradtak anyagi viszonyaihoz képest szegényesen vagy fényesen. Kiknek nem telt többre, azoknak halottját a hullahordók (*vespillones*) éjszaka dobogón (*sandapila*) vivék ki a közös temetőbe. Míg a gazdagok közszemlére tévén a katafalkot, gyászruhába öltözve fogadják a látogatókat, résztvevőket, s ünnepélyes menettel kísérik kedvesöket az örök nyugalom helyére, a család tulajdonát képező külön sírba vagy sírboltba.

Ezt építének Q. Aurelius Tertius flamennek ¹⁾ szabadosai és örökösei Proshodus és Logismus, hálából sírkövet is emelve nagylelkű urok emlékének. És e momentum Sarmizegetusa e nemű maradványai között a legszebb, legimposansabb, s oly nagy tömegű, hogy párját ritkítja. Alakja oltárszerű, magassága a tetején állott fenyőtobozzal együtt 2'9 m., szélessége 1 m., vastagsága 0'95 m. Homlokzata s oldalai fölíratosak, — tiszta szép kivitelű betűkkel és hibátlan nyelvezettel. ²⁾ A mostani körülmények között szinte elképzelhetetlen, hogy miként szállítának le a Bisztrának erdős völgyében ilyen kőcolossust, még úgy is ha a bányában megdolgozták. A rómaiak idejében úgy látszik könnyen sikerült. A roppant monumentum jelenleg Gf. Teleki György nalácz-vádi parkjában fekszik fölborultan, maga alá temetve a szánt is, melyen a régiség-kedvelő főúr alkalmas téli időben bírtokára vitette, hogy megmentse az enyészettől.

A sírbolt az emlékeknek megfelelő roppant kockákból rakott építmény, arczczal Traján útja felé fordítva. Sajnos, hogy a telek-tulajdonossal folytatott alkudozásaink nem vezetvén sikerre, nem ásathattuk ki a romokat, melyek már többszöri földutatásnak voltak kitéve, sőt úgy látszik széthordatásukat is megkísérték, mert egyes kőkockákat elhurczoltak meglehetősen távolságra, sőt a faluba is bevonszolták. A quaderek egy része a kaláni hegyből (*Ad Aquas*) származó rendkívül súlyos és szilárd harmadkori márgás homokkő, melyet a rómaiak előszeretettel használtak sarmizegetusai, a Sztrigy és Maros-völgyi építkezéseiknél, míg négy darab bukovai márvány (*bisztravölgyi*), a sírkőével azonos kőnem, melynek szép, kékes vagy sárgásfehér, kemény s a véső

¹⁾ C. J. L. III, 1448. Kr. n. 142-ben választák meg.

²⁾ C. J. L. III, 6269. — hibásan közli.

alatt nem pattogzó, építkezési mint szobrászati czélokra alkalmas anyaga, ily nagy méretekben a fejtési, földolgozási és szállítási nehézségek miatt igen költséges, de mégis keresett volt.

A széthurczolt kődarabok méretei 1'85 m. \times 0'45 m. \times 0'25 m. és 1 m. \times 0'60 m. \times 0'20 m. között ingadoznak.

Az épület köralakú és átmérője 26'3 m. Falait most vastag földréteg borítja. — A sírbolt nagysága után ítélve a »cepotaphia«-k közé tartozik, melyekben egész nemzetség vagy család találja meg nyughelyét, elragadó szépségű ponton, a Traján-út mellett emelkedő kies halmon, honnan fölséges kilátás nyílik a Retyezát háromszoros hegysoraira, havas csúcsaira, a látszegi lankás, szőlővel borított oldalakra. Mellette a russori patak kristály vize folydogál. Derült és nyugalmas hely, hol a derék főpap talán századokon át háborítatlanul élvezte az elköltözöttek csendes álmát. A szemlélőre e romhalmaz még most is élénken hat, mennyivel imposansabb lehetett az akkor, midőn a halomról komor, az örökkévalóságra szánt, csak egyszerű párkánydíszszel bíró falai, hatalmas kúpja, az egész vidéket dominálták, s előtte kelet felé fordúlva a roppant emlék megfelelő magasságú piedestálon.

A közép és szegénysorsúak megleégszenek egyszerű sírkövel, mely az elhunyt isteneinek és szellemeinek van ajánlva (Diis Manibus) s fölirata a boldogult czímeit, gyakran életének főbb adatait tartalmazza, és néha még egy pár, szívből eredő búcsúszót, vagy a boldogultnak dicsőítését, olykor jellemzését. És olvasva e sírköveket arról kell meggyőződ-nünk, hogy az oly sötét és erkölcsileg oly romlottnak mondott császárság idejében a családi élet a legtöbbször mily üde, mily tiszta volt, mily igaz s őszinte meleg szeretettel ragaszkodnak egymáshoz férj és nő, a szülők gyermekeikhez és viszont, a testvérek testvéreikhez, a jó barátok egymáshoz. E föliratok meghazudtolják koruk pessimistáit és erkölcs-bíráit. Sarmizegetusa necropolisának maradványain is megkapó közvetlenséggel emlékeznek a gyászolók övéikről, egyszerűen, röviden — valódi ellentétei a bőbeszédű s fájdalomukat a legrikítóbb színekkel fitogtató galloknak. Herculanus a legritkább asszonynak nevezi nejét ¹⁾; Fortunatus hasonlíthatatlannak, legkedvesebbnek s mély bánattal teszi hozzá, hogy emlékét nem követi örökös ²⁾; Aelius a méret tekintetében nem épen sikerült hexaméterekben siratja el hitvesét, őt magát beszélgetve: »Ez a kegyelet tisztelete, s ezek a férj — kinek én Marcellina gyönyörűsége voltam — ajándékai. Elválsz tőlem, férjem Aelius volt, ki holtom

¹⁾ C. J. L. III, 1468. *ari Cissima femina.*

²⁾ C. J. L. III, 1469. *Incomparabili feminae . . . coniugi carissimae. H(oc) M(onumentum) H(eres) N(on) S(equitur).*

után a szeretet emlékét szenteli nekem.«¹⁾ A szülői szeretet hasonló élenkséggel nyilvánul: Carpion legédesebb fiát siratja²⁾; Julius Valens és neje gyermekök elhunytá után a legszerencsétlenebb szülők³⁾; Terentia Hermione a legboldogtalanabb anyja⁴⁾; Bubalus a legártatlanabb leánya sírja fölött kesereg⁵⁾. A testvérek kegyeletéről számos fölrat emlékezik: M. Cominius Quintus a leggyöngédebb testvért temette el⁶⁾; C. Julius Rusticus a legdrágább anyja, testvér és feleségnek állít emléket⁷⁾. A barátságot a halál sem szakítja meg, s Castor és Theophilus a leghívebbnek nevezik barátjokat.⁸⁾

És az így nyilatkozó kegyelet otthon a családi körben mindennap új és új tápot nyert, mert az elköltözöttek szellemei vallásos tiszteletben részesülnek, védői, segítői voltak a háznak, s a gyászolók első sorban hozzájuk fohászzkodnak a bajok és szerencsétlenségek idejében, — képeik előtt áldoznak mindennap, s az örömek és szerencse napjaiban épen úgy leróják előttök a hála és köszönet adóját, mint az istenek oltárain.

S a halottak tiszteletében maga az állam ment előre a legjobb példával, szentnek és sérthetetlennek nyilvánítván a jobblétre szenderültek csöndes birodalmát.

XVI. A bányászat.⁹⁾

A Sarmizegetusában használt márványt, a főváros közelében, a déli Kárpátok mélyében fekvő bányák szolgáltatták.

A hegységek Bukovánál szétváló észak-déli szögletéből rohan elő a szilaj Bisztra patak, s áthaladva a vaskapui hágón, Tibiscum¹⁰⁾ romjai alatt önti a Temesbe kristálytisztá vizét. A délre nyíló völgybe,

¹⁾ C. J. L. III, 1537.: D. M. / Hic pietatis honos, / haec sunt pia dona / mariti. Cui multum / dilecta fui ego Mar / cellina pro merita. / Cernis que mihi / solus coniunx / Aelius coque (= etiam) post / obitum memor / amoris dicat. — A bevezető Hic pietatis honos — Vergil. Aen. I, 253. v.

²⁾ C. J. L. III, 1467. Filio dulcissimo.

³⁾ C. J. L. III, 1477. Parentes infelicissimi.

⁴⁾ C. J. L. III, 1492. Mater infelicissima.

⁵⁾ C. J. L. III, 1527.: Filiae innocentissimae.

⁶⁾ C. J. L. III, 1513.: Sorori pientissimae.

⁷⁾ C. J. L. III, 1525.: Matri, fratri et coniugi carissimis.

⁸⁾ C. J. L. III, 1495.: Amico fidissimo.

⁹⁾ Az alábbiakra nézve ld. Téglás Gábor dévai főreáliskolai igazgató, a Magyar tud. Akadémia tagjának alapvető és a kérdést minden tekintetben megvilágító értekezését: Római márványbányák a Bisztravölgyben, Bukova hunyadmegyei falu határán. Különnyomat az Archaeologiai Közlemények 1885-ik évi folyamából.

¹⁰⁾ Zsuppa — Krassó-Szörénymegye.

chloritos csillámpalából alakult hegyek szűk szorosában a pisztrángokban dús patak balpartján kanyarog befelé az ösvény. Egyhangúságuk eleintén igen fárasztó, s csak azután változik a kép, midőn föltűnnek a szikláikba rakodott mésztuskók, sejtetve, hogy beljebb tömegesen törtek elő a föld mélyéből. És a mészégetők épen e tuskókat hurczolják kemen-czéikbe, lenn a völgyben, honnan később könnyen elfuvarozhatják terményeiket. Másfél órai erős gyaloglás után, egy ily mészégető területen, úgy elkeskenyül a patak medre, hogy csak a körülbelül 50 m. magas hegynyakon kikapaszkodva jutunk tovább. Előbb azonban a Bisztrán való átgázolásra kell elszánnunk magunkat, mert csak ennek megtörténtével folytathatjuk utunkat. Alig lépünk ki a magaslatra, a túlsó oldal fehérlő mésztömege ötlük szemünkbe, s pár lépéssel odább valódi elragadtatással szemléljük már azt a simára vésett sziklaoldalt, melyben a laicus szem is a rendszeres bányászat maradványát ismeri föl.

A bányászat egész területét csak a Bisztra mellől tekinthetjük át, hová a Pripor (meredek) nevű magaslatról hamar leérkezhetünk. Itt egyszerre föltárul előttünk a jobb és balparti bánya, s megismerhetjük a kiaknázott mész mennyiségét és minőségét is. A Priportól befelé 140 m. szélességben nyugatról keletre haladólag kristályos mészvonalat telepedett az ugyancsak kristályos palára, követve annak csapását, dülési irányát. A Bisztra derékban vágja át, de a balpartra csupán rövid futású szirttömeg, a Gropa (gödör) jut; míg a jobbparton több kilométer távolságra Zajkány határáig nyúlik a mész, a Pojána nevű hegyhátat alkotva. A nagy szemcséjű kristályos mésznek élénken tündöklő lapjai a mindenütt kincset kereső népben nemes érczek sejtelmét költve föl, Ruda (ércz) néven is emlegeti a mészvonalatot, mire talán az itt mutatkozó s a tudatlanság által könnyen bányáknak képzelhető barlangok szolgálhattak okul.

Eme nagyszemcséjű kristályos mész képezi magvát a völgybe nyult kötömegnek, mely a szélek felé mindinkább elcsillámosodik és szövete pikkelyekbe vagy szálasba megy át. — Tudva van, hogy a csillámpala chlorittal vegyülve szürkés vagy kékes színt vált, mely változás a mész szövetében is érvényesülvén, a tartósság- és idomíthatóságra nézve nagy eltérést mutató árnyalatok képződnek, melyek között, a művészi hanyatlás idejében, a rómaiak oly kevés különbséget tőnek, hogy még a Mithra reliefekhez is, az üdeség és csín rovására, a gyöngébb minőségű anyagot használták. A sírkövek, fogadalmi oltárok s képzőművészeti emlékek legtöbbször észlelhető durva kivitel is az anyag silányságának tulajdonítandó, míg némelyeknél, így a négy syr isten nevét említő nagy tábla, üdesége és tisztasága alig sejtetné, hogy másfélezer évnél tovább hevert a szentély romjai közt.

Szövevényi tekintetben a jobbparti bányahely gyarlóbb anyagot szolgáltatott. A víz színétől 25 m. magas kőomladvánnyal belepett oldalon jutunk a fokterükhöz, mely a kibányászás következményeként terül előttünk. Csak néhány méternyi szélességben haladtak egyenletesen előre a hegy zöme felé, s tovább a szöveti változáshoz képest majd lépcsőzetesen, majd falszerűleg történt a lefejtés. A lépcsős rétegsorozat, főleg balfelé, jól fölismerhető finom vésésnyomokat mutat. A felső homlokvonalon párhuzamos barázdákat váj a véső, míg a külső hátla-pon szabálytalanul kereszteződnek azok. E ponton a lefejtés egészen úgy történhetett, mint a Felsbergen Mannheim közelében, hol Cohausen a lépcsőzetekben visszamaradt ékeléseket is megtalálta.¹⁾ Ilyképen bányászták Erdélyben egyébként régebben a sőt is, s a rudai u. n. pinczebejáratban is van ilyen lépcsős leválasztás.²⁾ A bukovai márványbányánál ezen ékelési hézagok már eltűntek ugyan, de a homloklap véseteit megkülönböztethetjük még most is egész határozottsággal.

Sokkal épebb és tanulságosabb a balparti bánya. Ott a Gropa hegy alatt 20 m. szélességben és harmincz m. hosszúságban (mélység) kidolgozott bánya fogad, épen a Bisztra szorosának torkolatánál. A háttért 35—40 m. magasra becsülhető fal képezi. Az oláh népies elnevezés sem jelölhette meg másképp, mint La Parete (a fal), mely 25 m. magasságig kristályos mészből (márvány) képződött, fölötte pedig lyukacsos, fodros, redőzetes alakzatai miatt a nép által »gyapjúnak« nevezett travertin tornyosul. A tömör kristályosmész ívezetté alakult falat képez, úgy hogy az alatt, s a tövében látható kis odúban az, idő viszonyosságai ellen védelmet kereső pásztorok menhelyet találhatnak tűzhelyökkel együtt.

A márványanyag 1—1.5 m. vastagságú padokban fejlődött le, s csapásának irányában keletről nyugotra hatoltak benne előre. A művellet technicája azonos lehetett az egyiptomival, s az eldarabolásnál a rétegek, padok dűléséhez alkalmazkodtak. A nagy fal előtt tágas munkatér nyílik, melytől balra a sokkal nagyobb második terül. Utóbbihoz közeledve észrevehetjük, hogy eleinte lépcsőszerűleg haladtak lefelé, s miután a külső lapokat símára egyengették, fogtak a koczkákra, oszlopokra daraboláshoz. A fölfeszítést a koczkák alá és mögé vert ékekkel eszközölték. A falon azonban mindez ki van egyenlítve; de azért fönn a tuffapadok is magukon hordják a véseteket, s jó látszóval ép oly tisztán fölismerhetjük azokat, mint itt alant. Fönn azonban

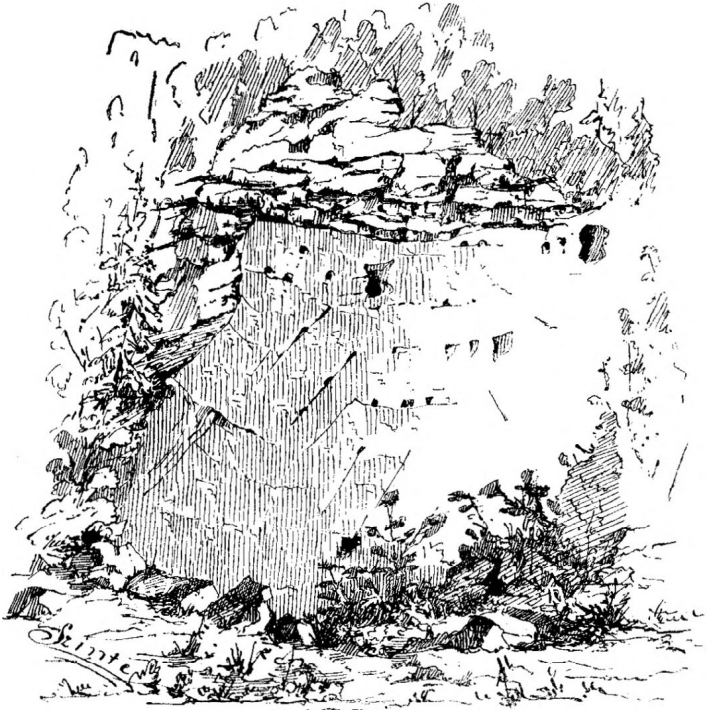
¹⁾ Cohausen és Wörner: Römische Steinbrüche auf dem Felsberg an der Bergstrasse stb. IV, T. 19. ábra.

²⁾ Téglás G.: A rómaiak bányászata Boiczán és Rudán. — Archaeologiai Értesítő IV. k. 4-ik f. 142—147. l.

a lyukacsok és hézagok közei beszivárgó víz hamarabb le fogja azokat símítani.

Onként tolúl most már előtérbe a kérdés, miként dolgozhattak a munkások ily meredek oldalon emeletnyi magasságban? Végérvényesen megfejteni ezt alig lehet, de Téglás Gábor barátom hosszú combinatio után arra a föltevésre jutott, hogy a magashól rendre-rendre és pedig a két széltől haladtak a középig, s így mélyítették alá a falat

23-ik ábra.

A »Fal« (La Parete) nevű balparti bányá homlokrajza. ¹⁾

rétegről, rétegre, mindig mélyebbre süllyesztve a munkatért. Az így levésett falhoz csak állványokkal férhettek, hogy aztán ismét elől kezdjék, fönn a magasban a munkát. Talán a szállítás könnyebbsége is befolyt a márvány anyag minőségén kívül arra, hogy a »Fal = Parete« nevű bányát nagyobb mérvben aknázták. Napjainkban Carrarában ²⁾ bikák vontatják ki az óriási márványtömböket, — Cohausen pedig a Felsberg-

¹⁾ Téglás G.: Római márványbányák a Bisztravölgyben. I. T. 2. á.

²⁾ A rómaiaknál Luna.

nél egy mértföldnyi távolságig fahengereken képzele a szállítást. — Hogy melyiket alkalmazták itt, ki képes azt megítélni? Annyi tény, hogy a rómaiak nem vezettek ide műutat, mert a Bisztra völgyben nem található annak a legcsekélyebb nyoma sem. A közlekedés ép oly kezdetleges lehetett akkor is mint most; de hogy éppen a patak szorosához hajtották a nagyobb bányát, annak okozati összefüggése lehetett a vízzel. Valószínű, hogy tél idején jégen vitték le a nagyobb darabokat, — de az sem lehetetlen, hogy a Bisztrát csúsztatókkal látták el.¹⁾

A munkát aligha üzték egész éven át. Erre utal a lakások teljes hiánya is. Nyaranta lombosítványokban, rögtönzött viskókban tanyáztak úgy a márványfejtők (marmorarii), mint a földgölgők (philosophi) és metszők (artifices), a szigorúbb időjárás beálltával pedig a legközelebbi helységben huzódtak meg, vagy máshova távoznak, úgy miként a rendelkezés történt.

Bányáink termékeit földhasználták mindenféle célra. Föliratos kövek, síremlékek, fogadalmi oltárok, szobrok mellett hatalmas kapuküszöbök, párkánydíszek, oszlopok, oszlopfejek, dáciai oroslánok kerültek ki innen. Az előkelők márványpadlója, falbevonata szintén itt készült, s mindezt csiszolva, finomabban vagy kevésbé szépen vésve faragva találjuk, a metsző jártasságához s a megrendelő vagyoni erejéhez képest.

És azt el kell ismernünk, hogy a bisztrai márvány földgölgői között voltak ügyes és jó izlésű faragók, kik szobrok, symbolicus domborművek kivésésében nagy jártassággal bírtak, s a kezök alá került anyag physical sajátságait öntudatosan tudták földhasználni vagy enyhíteni, de művészi magaslatra egy sem emelkedett, s ha olykor meglepő gonddal és izléssel sikerült is egy-egy részlet, mint például a Mihályi Viktor, lugosi gör. kath. püspök tulajdonában lévő női kútfigura áttetsző leple, mégis egészben véve egyetlen emlék sem felel meg a szigorúbb kívánalmaknak.

XVII. A tartományi kormányzat.

Daciában Traján uralma alatt Terentius Scaurianus az első helytartó, osztatlan tartományként kormányozza a provinciát,²⁾ s ez így marad a hódító haláláig, mert a császár érmein csak Dacia Augusta Provincia³⁾ elnevezéssel találkozunk. Hadrian már két részre osztja⁴⁾: Dacia

¹⁾ Téglás G.: Római márványbányák a Bisztravölgyben. 7-ik kv. I.

²⁾ C. J. L. III, H. M. XXV.

³⁾ Eckhel 6., 428.

⁴⁾ C. J. L. III, 753., u. o. H. M. XXXIII.

inferior és superiorra, melyek közül előbbi a keleti, utóbbi a nyugati rész, Sarmizegetusa fővárossal.¹⁾ Később Lucius Verus császár halála után, midőn M. Claudius Fronto (Kr. u. 170 körül) a tartomány helytartója, már a provincia elvesztéig érvényben maradt, hármassal találkozzunk: Dacia Porolissensis — északnyugaton, Porolissum (Mojgrád-Szilágymege), Dacia Apulensis, — délnyugaton, Apulum (Gyulafehérvár), és Dacia Maluensis, keleten, az ismeretlen fekvésű Colonia Maluensis fővárossal, mely kerületek — bár közös kormányuk van, s Philippus Arabs óta közös pénzverdék Apulumban, mégis külön tartományokként tekintetvén,²⁾ hivatalosan Tres Daciae nevet viselnek. És ezt az elnevezést használják a helytartók is fölrataikon, de különösen cursus honorumaikban.³⁾

A daciai helytartóság kezdettől fogva a legtekintélyesebbek közé tartozván, a legatusok megbízatásuk leteltével vagy visszahívásuk alkalmával rendszeresen consularis címet kapnak. Egy ily alkalommal Daciából fényes küldöttség ment Rómába meggratulálandó Severianust, hogy küldetésének lejárta után megkapta a legnagyobb kitüntetést.⁴⁾

A legatus a provinciákban a császár képviselője, a tartomány főhadparancsnoka, teljhatalmú kormányzója, s kezében van egyesítve a polgári mint büntető igazságszolgáltatási jog, a közigazgatás ellenőrzése, ő ujonczokat stb., de mindezt utasításai szerint, — melyeket ha áthág, vagy figyelmen kívül hagy, igen könnyen kerülhet főbenjáró pörbe.

Igazságszolgáltatási joga a római joggal nem bíró provincialisok fölött korlátlan, élet és halál fölött rendelkezik, míg a római polgárok főbenjáró ügyekben a császár elé fölebbezhetnek, miként azt Pál apostol esetéből is tudjuk. A katonatisztek centuriótól fölfelé szintén ki vannak véve capitalis ügyekben joghatósága alól. Később a polgári jog kiterjesztésével a római polgárok ügyeiben is megkapja ugyan a pallosjogot, — ius gladii, vagy miként a classicus jogászok nevezik a »merum imperium«-ot, de még mindig bizonyos kivételekkel, mert a senatorok, a városok decuriói s a magasabb rangú katonatisztek továbbra is a császár közvetlen hatósága alá tartoznak.

A provinciákban a legatus a legmagasabb rangú tisztviselő, ki személyesen intézkedhetik mindazon ügyekben, melyek terjedelmes

¹⁾ C. J. L. III. 753.

²⁾ Ulpianus, Dig. 48., 22., 7.: quibusdam praesidibus, ut multis provinciis interdicere possint, indultum est, ut praesidibus Syriarum et Daciarum.

³⁾ C. J. L. III, 160-ik l.; Torma K.: Dácia fölosztása a Rómaiak alatt Erdélyi Múzeum kiadványai 1863. II. k.

⁴⁾ C. J. L. III, 1562.

hatáskörébe tartoznak. A tartományi kormányzat tehát korlátlan, absolutisticus és bureaucraticus. A római tisztviselő azonban, ha még oly teljes hatalommal rendelkezett is, felelősségének érzetében nem intézkedett szívesen mások jó tanácsának, véleményének meghallgatása nélkül. Ezért, különösen a helytartók, fontos ügyekben sohasem mulaszták el a környezetökben lévő szakembereket, tekintélyeket tanakodásra hívni össze, hogy az ő megbeszéléseik alapján rendelkezzenek vagy ítéljenek. Idő folytával e tanács, mely kezdetben a helytartó tetszése és bizalma szerint összehívott tagokból állott, megállandósul, s hivatalból szerveztetik minden tartományban, rendesen közigazgatási hivatalnokok- és jogászokból, kik mindannyian felelősek szakvéleményeikért.

Kezelő tisztviselőkkel egy helytartó sem rendelkezvén, ifjú, előkelő embereket visznek magokkal rendeltetésük helyére, hol azok mint gyakornokok kezdik meg katonai vagy polgári pályájukat. E kísérők, comites, a helytartó hatósága alatt állván, tőle kapják a kölcsönös egyezség alapján megállapított javadalmazást, napidijakat. Később ez a személyzet is állandó lesz, mert a császárság, hogy szakképzett tisztviselő kart neveljen, e gyakornokok egy részének (statutus numerus) javadalmazását átvevé az állami költségvetés terhére.¹⁾

Dacia helytartói közül — kik egy-kettő kivételével mindnyájan Sarmizegetusában székeltek — eddig a következők valának megállapíthatók:

Traján idejében (107—117.)

1. D. Terentius Scaurianus — legatus Augusti pro-praetore, Sarmizegetusa alapítója.²⁾

Hadrián idejében (117—138.)

2. Sextus Minicius Faustinus C. Julius Severus legatus pro praetore imperatoris Traiani Hadriani Augusti Provinciae Daciae, Kr. u. 126-ban; 127-ben consul lesz s aztán Moesia, majd Brittannia kormányzója. Korának legkiválóbb hadvezérei közé tartozván, Hadrián a föllázadt zsidók ellen küldi, s hadjáratában oly fényes győzelmekeket arat, hogy az uralkodó megadja neki az ornamenta triumphaliákat, majd Syria helytartójává nevezi ki; végül Bitthyniába küldi, hol sokáig emlegeték példátlan igazságszeretetét.³⁾

¹⁾ Th. Mommsen: Römische Staatsrecht II. i. 229—260. J. Marquardt: Römische Staatsverwaltung I. k. 517. kv. l. Dr. G. Kretschmar: Ueber das Beamten-thum der römischen Kaiserzeit. 17. kv. l.

²⁾ C. J. L. III, H. M. XXV.

³⁾ C. J. L. III, 2830.; Dio Cass. 79., 13—14.

3. Plautius Caesianus 129-ben.¹⁾

4. Cneius Papirius Aelianus, legatus Augusti pro praetore, 132—33-ban ő nyitja meg Sarmizegetusa vízvezetékét.²⁾

5. Quintus Aburnius Caedicianus.³⁾

6. Quintus Marcius Turbo Fronto Publicius Severus. Capitolinus írja róla, hogy a mauretaniai háború befejeztével a sarmaták és roxolanok nyugtalankodásai idejében Pannoniát s Daciát kormányozván, a zavarok lecsöndesültével praefectus Aegypti ranggal Dacia ideiglenes helytartója lesz; mandatumának lejártával pedig praefectus praetorio imperatoris Traiani Hadriani. Mint ilyen, a legbefolyásosabb tanácsosok egyike. Később kegyvesztett lőn.⁴⁾

Antoninus Pius idejében (138—161.)

7. M. Sedatius Severianus legatus Augusti; 148—49-ben pergameni propraetor, 149—50-ben Dacia helytartója, — egy évre terjedt megbízatásának lejártával pedig 150-ben consul.⁵⁾

8. M. Statius Priscus legatus Augusti pro praetore, a lovagrendből származván, mint katona egy ala praefecturáját kapja, majd Galliában procurator vigesima hereditatium lesz, s ezzel befejezte volna közpályáját, ha Hadrián a zsidó háborúban tett kiváló szolgálataiért nem engedi meg kivételesen, hogy átlépjen a polgári carrièrbe. Új működése terén gyorsan emelkedvén, quaestor, néptribun, majd praetor lesz, Antoninus Pius pedig Dacia helytartójává nevezi ki. 159-ben consullá designáltatván Daciából Moesiába, majd Britanniába megy, hol oly népszerűsége jut, hogy a legiók Pius halála után megkínálják a diadémel. Lucius Verus parthiai háborúja idejében Cappadocia helytartója, s itt elődének veszteségeit azzal üti helyre, hogy elfoglalja Armeniát.⁶⁾

9. Julius Bassus, legatus Augusti pro praetore, 160-ban kormányozza Daciát.⁷⁾

10. P. Furius Saturninus legatus Augusti pro praetore, 161 előtt kormányozván Daciát, a mondott évben consul suffectus lesz. Távoz-

¹⁾ C. J. L. III, H. M. XXXIII.

²⁾ C. J. L. III, 1446.

³⁾ C. J. L. III, 1089. és p. 195. — Marim. Castres Arvaes. 609., 6.

⁴⁾ C. J. L. III, 1462.; Capitolinus Vit. Hadr. c. 6., 7.; Dio Cass. 69., 18.

⁵⁾ C. J. L. III, 1562., 1575.

⁶⁾ C. J. L. III, 940., 1061., 1299., 1416. — H. M. XL.; Torma K.: Archaeologiai Értesítő 1886. VI. k. 4-ik sz. 303. kv. l.; Capitol. Vit. Veri c. 9.

⁷⁾ C. J. L. III, 1078.

takor becsületes, igazságos kormánylatáért emlékkövet állítanak neki Aquae-ban (Kalán — Hunyadmegye.) ¹⁾

11. Macrinus.... 145—161 közt volt helytartó.²⁾

12. C. Curtius Proculus, legatus pro praetore imperatoris Antonini Augusti Pii provinciae Daciae 138—161 között.³⁾

13. Terentius Gentianus, mint praetor kapja a daciai helytartóságot, később consul, pontifex és censitor Macedoniae lesz.⁴⁾

Marcus Aurelius idejében (161—180.)

14. M. Claudius Fronto legatus Augusti pro praetore III. Daciarum et Moesiae superioris.⁵⁾

15. Clemens.... Dio Cassius említi őt a markomann háborúk idejéből.⁶⁾

16. Helvius Pertinax 178—179-ben. »Cassius forradalmának elfojtása után — írja Capitolinus — Syriából a Dunához menvén annak védelmére, itt kapja a két Moesia, majd Dacia helytartóságát. Jól végezvén mindent, kiérdemelte magának Syriát.« Később császár lett — Commodus halála után, de csak nyolczvanöt napig örvendhetett trónjának.⁷⁾

Commodus idejében (180—192.)

17. Sabinianus.... Commodus uralmának kezdetén, talán 180-ban.⁸⁾

18. Vespronius Candidus consularis 183—185-ben. Zord, szigorú öreg ember, kit a legiók gyűlölnék, de még sem mernek ellene semmit sem tenni. Severus nagy rokonszenvvel viseltetik iránta, s az ő kormányá alatt keleten győzelmesen harczol több ízben.⁹⁾

19. Manilius Fuscus legatus Augusti 191-ben.¹⁰⁾

20. Pescennius Niger. Dio Cassius szerint Albinus mint Moesia, s Pescennius Niger mint Dacia helytartója nagy dicsőséget arattak az éjszaki barbarok ellen való küzdelmekben. Ezután consullá nevez-

¹⁾ C. J. L. III, 1171., 1177., 1412., 1460.

²⁾ C. J. L. III, H. M. XXXXIII.

³⁾ C. J. L. III, 1458.

⁴⁾ C. J. L. III, 1463.

⁵⁾ Id. fönnebb 77-ik l.; C. J. L. III, 1457., 6250.

⁶⁾ Dio Cass. 71., 12.

⁷⁾ Dio Cass. 71., 22.; Capit. Vita Pert. c. 2.

⁸⁾ Dio Cass. 72., 5.

⁹⁾ C. J. L. III, 1092.; Tertullian ad Scapulam 4.; Dio Cass. 73., 16.; 74., 7.; 75., 2.; Spart. Did. Jul. c. 5.

¹⁰⁾ C. J. L. III, 1172.

tetvén ki, Syria helytartója lesz, s mint ilyen megkísérli a császári trón megszerzését, de Septimius Severusszal szemben elbukván, megöletett.¹⁾

Septimius Severus egyedüli uralma idejében (193—198.)

21. Polus Terentianus consularis III. Daciarum, 193-ban megnyitja Miciában a Cohors II. Flavia Commagenorum legénysége által épített fürdőt.²⁾

22. P. Septimius Geta legatus Augusti pro praetore. Már Pertinax nevezte ki őt, de a császárt hamarabb elérte végzete, hogys a helytartó elfoglalhatta volna méltóságát. Testvérje 193-ban megújítván a mandatumot, a többet váró Geta elégtelenül érkezik tartományába. 195-ig maradt itt.³⁾

29. Mevius Surus consularis III. Daciarum.⁴⁾

Septimius Severus és Caracalla közös uralma (198—211.)

24. L. Octavius Julianus legatus Augustorum, consularis III. Daciarum, 200-ban kormányozta a tartományt.⁵⁾

25. P. Calpurnius Proculus legatus Augustorum pro praetore 198—211 között. Egy ancyrai fölrirat szerint Germániában a Legio I. Minervia legatusa, majd Belgium s utóbb Achaja kormányzója. Érdemeiért consullá neveztetvén, mint ilyen érkezett Daciába.⁶⁾

26. C. Julius Gallus, consularis, legatus Augustorum. A consulságot 198-ban viselvén, valószínűleg ezután küldetett a tartományba, melyet 198—211 között igazgatott.⁷⁾

27. C. Julius Maximinus, — legatus Augustorum pro praetore 198—211 között.⁸⁾

28. C. Pomp. Liberalis consularis III. Daciarum, szintén 198—211 között.⁹⁾

Macrinus idejében (217—218.)

29. Marcius Agrippa 218-ban. Az 6-kori iparlovagok, szerencsefiak valódi példányképe. Rabszolgának születvén, pályáját mint egy előkelő úrasszony fodrásza kezdi meg, s fölvitte egészen a kincstári

¹⁾ Dio Cass. 72., 2.; Spart. Pesc. Niger 1., 2.

²⁾ C. J. L. III, 1374.

³⁾ C. J. L. III, 905.; Spart. — Vita Sept. Sev. c. 5. Téglás G., Király Pál Újabb adalékok Dacia fölrattanához 9. l., 11.

⁴⁾ C. J. L. III, 1377. és Téglás G. Király P.: Újabb adalékok 9. l., 12.

⁵⁾ C. J. L. III, 876., 1308., 1393.

⁶⁾ C. J. L. III, 1007.

⁷⁾ C. J. L. III, 1564.

⁸⁾ C. J. L. III, 1127.

⁹⁾ C. J. L. III, 1174.

ügyvédségig. Dicsősége azonban nem soká tartott, mert csalásai miatt száműzetésbe küldték. Innen Caracalla szeszélye hívja vissza, s a közönséges csaló tagja lesz a császári tanácsnak, majd a cabinet levelezését vezeti, végül pedig consul lesz. Rosz természete ez előkelő állásban is kiütvén, ura a praetori rangú senátorok közé degradálja, de később mégis kinevezi a hajóhad főparancsnokává. A keleti háború kitörésekor ő is összeesküszik a császár ellen, s talán közvetlen része is van Caracalla meggyilkolásában. Macrinus Dacia helytartóságával jutalmazta jó szolgálatait.¹⁾

Caracalla, Macrinus vagy Heliogabal idejében (221–222.)

30. L. Marius Perpetuus consularis Daciarum III. Előbb Arabia, később Moesia helytartója volt.²⁾

Alexander Severus idejében (222–235.)

31. Jasdius Domitianus, legatus Augusti pro praetore.³⁾

Meg nem határozható időben hivataloskodtak.

32. L. Aemilius Carus Augusti pro praetore III. Daciarum. Előbb Arabia legatus, majd a három Daciáé, végül pedig Cappadociába megy.⁴⁾

33. L. Annius Fabianus, legatus Augusti pro praetore provinciae Daciae.⁵⁾

34. dio legatus Augusti provinciae Daciae, consularis.⁶⁾

35. Tib. Julius Flaccinus legatus Augusti provinciae Daciae.⁷⁾

36. Simonius Julianus praeses Daciarum, — később, de 254 előtt praefectus urbis.⁸⁾

37. M. Valerius Maximianus, Numidia praesese, majd legatus Augusti Daciában.⁹⁾

38. Marc. Veracilius Verus, legatus Augusti pro praetore.¹⁰⁾

Fölirataink ezeken kívül még három legatusról emlékeznek, de

¹⁾ Dio Cass. 73., 13.; Spartian. Caracalla 6.

²⁾ C. J. L. III, 1178.

³⁾ C. J. L. III, 797., 798.

⁴⁾ C. J. L. III, 1153., 1415.; Henzen 6049.; Téglás G., Király P.: Újabb adalékok: 8. l., 10.

⁵⁾ C. J. L. III, 1455.

⁶⁾ C. J. L. III, 1465.

⁷⁾ C. J. L. III, 1461.

⁸⁾ C. J. L. III, 1573.

⁹⁾ C. J. L. III, 1122.

¹⁰⁾ C. J. L. III, 832.

sajnos, kettőnek neve teljesen elmosódott,¹⁾ egyé pedig kitöröltetett, bár consularis volt.²⁾

XVIII. A pénzügyi kormányzat.

Az állami pénzügyek kezelése a helytartótól hivatalos dolgokban független procuratorok hatósága alá tartozván, ezek vetik ki és szedik be a tributumot, a földadót, mely a birtok minősége és mennyisége szerint egyenlő arányokban vettetett ki mindenkire. A kivetés az öt-tíz évi időközökben eszközölt becslés alapján történt, midőn becsületes és annyira részletes vallomást kellett tenniök a birtokosoknak, hogy még gyümölcsfáik számát is kötelesek voltak bejelenteni.³⁾ Az egyeseknek eképen bevallott vagyona tévé a község összes birtokát, mely aztán ezer arany értékű egységekre osztatván, egy vagy több százalék egyenes adóval terhelteték. Az adóegységek után eső összeget a községek magok veték ki az egyesekre, s felelősek valának az egész járulékért. Föliratainkban az adózás mint az adóbecslésre világos határozott adatokat találunk, különösen az alburnus-maiori (Vöröspatak) viaszos lapok egyikén, midőn a vevő kiköté, hogy az általa megvásárolt fél házadóját a legközelebbi becslésig az eladó fizeti.⁴⁾

A vagyontalanok, a mások hatalma alatt lévő egyének, tehát a napszámosok, jobbágyok, rabszolgák, asszonyok, gyermekek stb. fejadót (tributum capitis) fizetnek, de ennek nem ismerjük sem mennyiségét, sem kezelési módját.

Az állam egyéb, közvetett jövedelmei bérlőknek adattak ki, — így birta a Sarmizegetusában lakott P. Aelius az állami erdőket, sóbányákat.⁵⁾

A vámok tekintélyes jövedelmet adván az államnak, külön procuratorok kezelése alá helyeztettek. Dacia ama nagyterjedelmű vámterületbe tartozván, mely Helvetiától a Duna jobb partján egész a Pontusig terjedt, — a procurator publici portorii Illyrici et ripae Thraciae hatósága alatt áll ⁶⁾ s a 2·5⁰/₀-os vámot a két főközlekedési út mentén Tsierna-ban s Micia-ban szedték a bérlők ügynökei. Sarmizegetusa bankárjai több ízben említetnek ily bérlőkként (conductores), különösen T. Julius Saturninus, ki az összes vámok egyharmadának

¹⁾ C. J. L. III, 1309., 1390.

²⁾ C. J. L. 1066.

³⁾ Ulpian. de cens. dig. 50., 15., 4.

⁴⁾ C. J. L. III, Cer. VIII. . . . convenitque inter eos uti Veturius Valens pro ea domo tributum usque recensum dependat.

⁵⁾ C. J. L. 1209., 1363.

⁶⁾ C. J. L. III, 751.

kezelését vállalta magára, és még a noricumaikat is kibérelte.¹⁾ De azért az apró üzleteket sem veté meg, mert Alburnus-Maior viaszos lapjain is találkozunk nevével.

Az örökösödési 5%-os illetéket, a rabszolgák szabadon bocsátási huszadát, szintén császári, Daciában a procurator alá rendelt tisztviselők kezelik.²⁾

E jövedelmek névleg az állami s katonai kincstárt illetik ugyan, de tényleg az uralkodó rendelkezett a befolyt összegekkel, teljes korlátlanossággal, épúgy mint a császári birtokok jövedelmeivel, melyeket Sarmizegetusában külön igazgatóság (rationes) kezelt jelentékeny számú tisztviselővel.

Az adóhivatal főnöke, a tabularius, rendesen császári rabszolga vagy szabados; alárendeltje a librarius ab instrumentis censualibus³⁾ vezeti az adóalapok jegyzékét; segédjei az adiutores tabulariorum,⁴⁾ kik császári rabszolgák mindannyian. A főkönyvet a librarius a rationibus vezeti.⁵⁾

A császár jövedelmeit szaporíták az itt felsorolt forrásokon kívül még az évi, szigorúan megállapított ajándékok (aurum coronarium), az önkéntes hagyatékok, a végrendelet s örökösök nélkül elhaltak vagyona stb., melyeknek kezelése a Sarmizegetusában székelő procurator a caducis⁶⁾ hatósága alá tartozott.⁷⁾

A legbővebb jövedelmet azonban mégis a nemes ércbányák adák, de ezeket mellőzöm, mert igazgatóságuk és területük nem esik a főváros agerjébe.

Dacia Superior s Dacia Apulensis procuratorai közül a következőknek emléke maradt fenn:

Dacia Superior.

1. Q. Decius Vindex procurator Augusti.⁸⁾

2. M. Lucceius Felix procurator.⁹⁾

¹⁾ C. J. L. III, 4720., 5079., 5080.; C. J. L. V, 1864.

²⁾ C. J. L. III, 968.

³⁾ C. J. L. III, 1470.

⁴⁾ C. J. L. III, 1466., 1468., 1469.

⁵⁾ C. J. L. III, 1447.

⁶⁾ C. J. L. III, 1622.

⁷⁾ V. ö. K. Goos: Untersuchungen über die Innerverhältnisse des Trajanischen Daciens. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. XII. k. 1. f. 147. kv. l.

⁸⁾ C. J. L. III, 1404.

⁹⁾ C. J. L. III, 1437.

3. T. Desticius Severus . . . procurator Daciae superioris. 160 körül.¹⁾

Dacia Apulensis.

4. P. Cominius Clemens . . . procurator Daciae Apulensis ²⁾ II-ik század.

5. T. Cornasidius Sabinus procurator Daciae Apulensis 193—211.³⁾

6. Ulpius procurator provinciae Daciae Apulensis 211—212.⁴⁾

7. Q. Axius Aelianus procurator Daciae Apulensis 238.⁵⁾

Procurator a caducis.

8. Romanus proc(urator) a cad(ucis).⁶⁾

XIX. Concilium provinciarum Daciarum Trium. (A tartománygyűlés.)

Augustus, ellentétben a respublica gyakorlatával, a császárság legfőbb hivatásának a jó kormányzat létesítését, szervezését tekintvén, elkövet minden lehető, a provinciális közigazgatás, törvénykezés megjavítására, s conservatív hajlamainak megfelelően, a birodalmi vallást nemcsak hogy beleviszi a politicába, de középpontjává tévén a köz és társadalmi élet minden ágának, az imperium mintha a régi köztársaság hagyományaihoz térne vissza! De ez csak látszat, mert a mult nagy tradíciói melyek évszázadokon át mozgaták, élteték a birodalmat, már elhalványultak, s ha Virgil lantja szívet, lelket megindítóan, majd megrázóan énekli is azokat, a hideg, elfásult, a végtelen polgárháborúban kimerült kedélyekre nem tud hatni többé és Augustusnak a régi, egykor az egész rómaiság által vallott cultust ujjal kell helyettesítenie, s ő az állam eszméjének és az állam egyetlen képviselőjének tiszteletét decretálja, és a provinciákban, hol eddig Jupiter Optimus Maximus oltárain égeték a tömjént, most Dea Rómának áldozván, Ara Augustit állítanak, külön templomokat építenek s külön papság⁺ rendelnek tiszteletére.

És ez az új cultus, miként a birodalomnak, épúgy középpontja politikailag a provinciáknak is. Papja a sacerdos arae Augusti, ki a

¹⁾ C. J. L. V, 8660.

²⁾ C. J. L. V, 8659.

³⁾ C. J. L. IX, 5439.

⁴⁾ C. J. L. III, 1464.

⁵⁾ C. J. L. III, 1422., 1423., 1456.

⁶⁾ C. J. L. III, 1622.

szertartásokat a tartománynak politikai testületbe, — a tartománygyűlésbe egyesített, s az önálló törvényhatóságok által választott megbizottjainak jelenlétében hajtja végre.

E tartománygyűlések eredetileg nem római intézmények, hanem görög institutiók, melyek a hellen világban közkedveltségnek örvendtek. Julius Caesar commentárjai szerint megvoltak a még barbar Galliában is, meg Hispaniában, sőt még a hegyes Kilikia képviselői is összegyűltek minden évben, hogy megbeszéljék kicsinyke országuk közügyeit. És midőn Augustus Galliát, mint birodalmi provinciát, szervezé, Narbonne-ba hívta össze a galliai nagyokat, véleményeik, jó tanácsaik meghallgatására. Békés, csöndes időkben e gyülekezetek, inkább csak vallásos és világi ünnepélyek tartására ülven össze, politikai jelentőséggel nem bírnak ugyan, de még ekkor sem föltételezhető, hogy ne vitassák meg a képviselők, a principes civitatum, ha már együtt vannak, szűkebb hazájoknak életkérdéseit.

A lyoni tartománygyűlésről a legtöbb adat maradván fenn, látjuk, hogy a galliai nagyok gyakran az egész birodalmat érdeklő ügyekről tanácskoznak és határoznak, majd szobrokat szavaznak meg római vagy tartományi főhivatalnokoknak, kitüntetésekért kérnek részökre a császártól, — de alkalom adtával panaszt is emelnek ellenök. Főntartják templomukat, papjaikat, megszavazzák e célra a közadóval együtt fizetett, de külön megbizottjaik által kezelt szükségleteket, fődözik az ünnepélyek, követségek költségeit stb. Még amphitheatrumot is építenek, melyben külön széke van a hatvannégy kerület minden képviselőjének. Augustus e tartománygyűléseknek, hogy valóban teljesíthessék hivatásukat, ugyanoly jogkört szándékozott adni, mint a birodalmi senatusnak. Erre látszik utalni, hogy a lyoni gyűlés bronzérmeket veretett Dea Roma s Augustus tiszteletére. De ha a lugdunumi gyűlékezést nem volt is teljes képe mása a római senatusnak, mégis nagyfontosságúak valának politikai mint társadalmi hatásai, mert fölébreszté a nemzeti egység érzetét, mely kifejezést nyer a főpap czimében is, midőn az »sacerdos III. Galliarum«-nak neveztetik. És ez örömdetes jelenséggel Daciában is találkozunk, mert a tartománygyűlés itt is a három daciai — »concilium III. Daciarum«, s a főpap is »coronatus III. Daciarum.«

A provinciák érdekei a császárság idejében sokkal nagyobb védelemben részesülnek tehát mint a köztársaság korában, midőn a senatus csak a legvégső esetekben volt hajlandó lépéseket tenni a bevádolt helytartók ellen. Most azonban nagyot változván a helyzet, a tartományokból panasszal érkező küldöttség — a patronus palotájába száll, ki buzgó védőjük a senatus mint császár előtt, ha kérelmekre

megindíttatik a tisztességről megfeledezett kormányzó vagy főhivatalnok ellen a pör. Az ifjabb Plinius és Tacitus, mint consularisok, a legnagyobb örömmel tevének a tartományoknak e tekintetben jó szolgálatokat, s az előbbinek levelei szerint öt bevádolt helytartó közül három, utóbbinak följegyzései szerint pedig huszonkettő közül tizenhét elítéltetett. Talán így járt ama daciai consularis helytartó is, kinek neve a Jupiter Optimus Maximusnak szentelt föliratos tábláról letöröltetett.¹⁾

És a császárok nagy súlyt fektetvén a tartománygyűlések kritikájára, Claudius a helytartót, kinek mandátuma lejárt, nem alkalmazta több hónapig, nehogy az új állásával járó immunitas megakadályozza az elégtelen alattvalók panaszát. E jogokat azonban a provincialisok lehetőleg ritkán használják, de annál sűrűbben fordulnak a császárhoz kérelmekkel s ajánlásokkal, egyes nagyérdemű tisztviselők kitüntetése érdekében. És az uralkodók — különösen ha kérelmeik realis alapokon nyugodtak, szívesen fogadják őket a legtöbb esetben, meghallgatják panaszaikat, segítenek bajaikon, mert épen a jó kormányzat volt az, mely a provincialisok szemében teljesen törvényszerűvé, legitimmé tevő a császárságot, a mely sokkal jobban hozzácsatolá őket a birodalomhoz mint annak bármiféle intézménye, és sokkal inkább biztosítá hűségüket, mint akárhány legio. Gallia nyugalmának fönntartására elég volt a Lyonban táborozó 1200 ember, mert hűségük alapja nem a félelem, hanem az őszinte rokonszenv és szeretet, mely még oly kísértéseknek is ellenállt, milyen Vitellius idejében éri a tartományt, midőn a föllázadt germanok fegyverfogásra szólíták a gallokat is. A Reimsben tartott rendkívüli tartománygyűlés visszautasítja fölhívásukat, s e visszautasításnak akkor végtelen nagy fontossága volt, mert a birodalomban rémületes, az imperiumnak minden ízét megrázkódtató polgárháborúk voltak kitörőben.

Teljesen indokolt vala tehát, hogy a római kormány bizalommal viseltetik e tartománygyűlések iránt, hogy a császárok közvetlenül érintkeznek velők, s hogy még oly nagyfontosságú actusba is, mint a katonaságnak s a provinciáknak évről évre ismétlődő eskütétele, bevonják őket, általok tétetvén le a szokásos fogadalmat.²⁾

Marquardt e gyűlések belsőszervezetéről a következőket mondja:

1. A tartománygyűlésbe minden önálló törvényhatóságú város küldött képviselőket, kik önmagok közül választák a sacerdos provinciae-t.

¹⁾ C. J. L. III, 1066.

²⁾ V. Duruy : Geschichte des römischen Kaiserreichs. I. k. 160. kv. 1.

2. Sacerdos provinciae csak egy választatott, s az illetőnek már viselnie kellett lakóhelyének összes hivatalait, vagy pedig római lovagnak kellett lennie.

3. A papokat csak egy évre választák, mindig az évenként összeülő tartománygyűlésen.

4. A képviselőket küldő kerületek s municipiumok száma szigorúan meg van szabva. Galliában 64, Etruriában 15, Lyciában 23 kerület, Asiában 44, a bithyniai Pontusban 11, a polemoni Pontusban 6, Cyreneben 5 város küldött képviselőket.¹⁾

Daciában, a Sarmizegetusában székelő tartománygyűlésnek csak a harmadik században találjuk nyomait, és csak a 241-ben tartott gyűlésének, mely Marcus Antoninus Gordianus Pius Numen-jének és Maestas-ának dedical föliratot,²⁾ emléke maradt fenn. És aligha sokkal előbb részesült a tartomány e kiváló előjogban, mert igen sok indicium utal arra, hogy Dacia kiváló jövedelmi forrásai miatt Egyiptommal, ha külsőleg nem is, de lényegileg hasonló kormányzás alatt volt. A császár kincstárát gazdagíták a dús arany-, ezüstmányák, az óriás terjedelmű, bérlok által kezelt uradalmak, tehát az ingatlanok legnagyobb része, ezért époly kevés volt tehát itt is a polgári, politikai jogokkal bíró elem, miként a nilusparti országban. És e polgárság a második századnak majdnem végéig csak két, de utóbb is csak négy-öt coloniában s egy-két municipiumban lévén összetömrülve, nem gyakorolhatta a tartomány közügyeire távolról sem oly befolyást, miként ez Galliában vagy Hispaniában történt, hol a polgárság hatalmas és erős. És a tisztán financialis érdekű kormányzatot fönntartják egész teljességében, míg csak a provincia biztonságban volt. Septimius Severus 211-ben bekövetkezett haláláig ez tűrhető vala, de aztán mindig ingatagabb lőn, a két legionyi helyőrség daczára is. A közbiztonságot vélték tehát javítani a császárok, midőn Daciának is engedélyeznek tartománygyűlést, mely szükség esetében a népfölkelés elrendelése által a császári fegyveres hatalmat is gyarapíthatja.

A tartományi papok emlékei gyéren fordulnak elő. Eddig a következők valának constatatálhatók:

1. Pius Aelius Strenuus, equo publico, sacerdos arae Augusti.³⁾

2. M. Antonius Valentinus, eques Romanus, decurio municipii Apuli, sacerdos arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III.⁴⁾ 238 — 244 között.

¹⁾ Ephemeris Epigr. I. k. 213—14. l.

²⁾ C. J. L. III, 1454.

³⁾ C. J. L. III, 1209.

⁴⁾ C. J. L. III, 1433.

3. M. Proc II. vir, flamen, sacerdos arae Augusti.¹⁾

4. M. Cominius Quintus, pontifex, bisquinquennalis coloniae, eques Romanus, sacerdos arae Augusti.¹⁾

XX. A város története.

A 102—107-ig tartott s Dacia meghódításával végződött háború a tartomány határain lakó népeket nem félemlítvén meg egészen, 108-ban Hadrian, mint Pannonia helytartója, már elkeseredett harczokat vív az új hódítást, s a Duna vidékeit egyként háborgató jazygokkal,²⁾ melyek trónralépte után megint kitörvén, a császár személyesen érkezik a végekre,⁴⁾ hogy maga intézze az előkészületeket, szervezze a veszélyeztetett pontok védelmét, melyeket egyszerre két ellenség is fenyegetett, a jazygok és szövetségeseik a roxolanok. A harczok azonban hamarabb megindulván, hogysen a legiók fölvonulhattak volna, a császár a roxolanokat elcsábítja szövetségeseiktől, nagy összegeket fizetve, sőt még évjáradékot is ígérve királyuknak, mire a jazygokkal szembeszállhatott már Q. Marcius Turbo Fronto, a testőrhadak későbbi vezére is, kit Pannonia és Dacia legatusává nevezett ki, hogy egyszerre két oldalról támadhassa meg a féktelen lovas népet. A helytartó győzött is,⁵⁾ de a császár túlságosan nagynak tartván az áldozatokat, le akart mondani Daciáról, miként lemondott Assyria, Mesopotamia s Armeniáról, és csakis barátainak rábeszélése tartá vissza e lépéstől meg humanismusa, nohogy a sok római polgár, kiket Traján telepített be a férfi népességből majdnem egészen kipusztított tartomány megnépesítésére, városok alapítására és földek művelésére a világ minden részéből, a barbároknak essék áldozatul.⁶⁾ A dunai hidnak felső faépítményét azonban mégis lerontatá, sokkal kevésbbé féltvén Daciában állomásozó legionáriusait, mint a két Moesiát. Kormányának további évei, csöndes, termékeny békében teltek el, és csak Pius idejében támadnak új mozgalmak, midőn a szabad törzsrokonai által fölízgatott meghódolt dákok fog-

¹⁾ C. J. L. III, 1509.

²⁾ C. J. L. III, 1513.

³⁾ Spart. vit. Hadr. c. 3.

⁴⁾ Spart. vit. Hadr. c. 5., 7. Eutr. VIII, 3.

⁵⁾ C. J. L. III, 1462.

⁶⁾ Eutr. VIII, 3: ... de Assyria, Mesopotamia et Armenia revocavit exercitus, ac finem imperii esse voluit Euphratem. Idem de Dacia facere conatum, amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur; propterea quod Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat, ad agros et urbes colendas, Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.

nak fegyvert. Fölkelésök vérbe fojtatván,¹⁾ a markoman háborúk kitöréséig teljes nyugalom volt hegyeink között és völgyeinkben.

A markoman háborúkat (167—180. Kr. u.) a népvándorlás első hullámai által fölidézett politikai, társadalmi és közgazdasági válság juttatá kitörésre Gallia keleti határától a Duna torkolatáig. E roppant területeknek barbar lakossága a nyomasztó körülmények által kényszerítve, egy értelemmel, egy akarattal támadja meg a birodalom határtartományait Raetiát, Noricumot, Pannoniát, Daciát s a két Moesiát.

Marcus a főhadserég vezetését magának tartván fönn, a három oldalról fenyegetett Dacia védelmét Marcus Claudius Frontora bízta. A derék tábornok a barbar népek egész sorozatával küzd bérceink között, — s ellenei közül legkiválóbbak a laeringek, burok, vandalok, victovalok, osok, bessek, cobotok, roxolanok, bastarnok, alánok, peucinnok s costobokok. E törzseket Capitolinus sorolja föl Marcus életrajzában.²⁾ Aelius Lampridius Commudoséban megemlíti a dákokat,³⁾ fölíratilag pedig a carpok részvételét lehet constataálnunk. Fronto hadereje kezdetben alig állott arányban a támadók tömegeivel, megérkezte előtt pedig a tartomány saját erejére utaltan épen nem tudván boldogulni, a gazdag és virágzó provinciát eláraszták a barbárok néhány hét alatt, már kora tavasszal,⁴⁾ s a lakosság ahogy tud menekül. Alburnus Maior (Vöröspatak) bányászai aranyat termő aknáikba rejtik minden értékes holmijokat, befalazva az üregek száját. Félített javaikat nem prédálták föl a barbárok, de ők magok sem használhaták, élvezheték többé, mert elveszvé, vagy rabságba hurczoltatván, aknáik befalazva maradtak másfél évezreden át. Az új kornak jutott a kiváló szerencse, hogy néhány, az idő mostohasága által érintetlenül hagyott aknában megtalálhatta e szerencsétlen nemzedéknek valószínűleg legféltettebb kincseit, okleveleit. Ezek között legkésőbbi, a sz. Katalin aknában épen maradt viaszos lap 167. márczius 28-án kelt.⁵⁾ A barbárok tehát április vagy májusban törtek be, ugyanakkor, midőn Pannoniába a nyugoti törzsek.

A harcok, mennyire a dátumokat összevetve következtethetjük, 167-től 171. végeig vagy 172-ig folyhattak, mert a pusztulástól megnevezékült Sarmizegetusa Verus halála után⁶⁾ dedical fölíratot Marcusnak,⁷⁾ Marcus Claudius Fronto pedig valószínűen 170-ben viselvé a

¹⁾ 139 előtt; *Dacos ... rebellantes contudit. Capit. Vit. Ant. 5—7.*

²⁾ *Capit. Vit. Marc. 22.*

³⁾ *Lamp. Vit. Comm. c. 13.*

⁴⁾ 167-ben.

⁵⁾ *C. J. L. III, Cer. 13.*

⁶⁾ *Lucius Verus, Marcus Aurelius uralkodó társa 169.*

⁷⁾ *Eph. epigr. III, 188.*

consulságot, 171-ben még él, mert ekkor veszik föl fiát a Salii Palatini közé. E papi collegium tagja pedig csak az lehetett, kinek apja-anyja élt.

Az éjszaki és keleti törzsek valának kétségtelenül az első betörők.

M. Claudius Fronto, legalább kezdetben, alig harczol sikerrel ellenök, mint nem szaporíthatja diadalkoszorújának leveleit Marcus sem. Később jobbra fordulnak a dolgok. A carpok kiűzetvén, elvesztik foglyaikat,¹⁾ kiszorítottak a többiek is, de csak akkor, midőn Dacia éjszaki része, a bányavidék s a Maros melléke már egészen földúlattak. Némely város annyira elpusztult, hogy csak egy emberöltő után ébred újra életre, mint Napoca (Kolozsvár), és Potaissa (Thorda), mely Septimius Severus idejében Nova Coloniának említetik. A földig rombolt Apulumot (Gyula-Fehérvár) Marcus reconstruálja, Canabáját municipiummá emelve s teljesen új gyarmatot is alapítva melléje.

E sajnos catastrophát a birodalmi kormány lanyhasága okozta, a Hadrián által kezdett, Antoninus Pius által fönntartott és Marcus által folytatott engesztelőkeny politika, mely nem volt többé helyén, mióta teljesen átalakultak a határszéli viszonyok, melyeket úgylátszik kicsinyeltek vagy nem ismertek a helytartók, épen úgy nem mint Rómában a császár és cabinetje. Erős és jól szervezett határvédelem, s kellő számú helyőrség, biztosíthatták volna Daciát, természeti viszonyainál fogva könnyen, sokkal inkább mint a birodalom bármely más tartományát. De nem történvén semmi a Legio XIII. Gemina és segédcsapatai képtelenek valának föltartani a szörnyű áradatot.

M. Claudius Fronto cursus honorumát tartalmazó fölíratnak végső sorai²⁾ jóformán egyetlen írott emlékei e korszaknak, s rövid néhány szóval festik a végtelenül szomorú helyzetet, annak rendkívül súlyos bonyodalmait, a catastrophá legszomorúbb részét, midőn az éjszaka és keletről betört ellenségek kezét fognak a jazygokkal. M. Claudius Fronto szembeszáll velök — kötelességszerűen, s a harcztéren, nyílt ütközetben fegyverrel kezében hal hősi halált. Fölíratá a germánokat és jazygokat említvén, a harczterét a Körösök vagy a Szamos völgyében kell keresnünk, mert Dacia éjszaki részein s annak mesgyéin lakván csak germánok, a jazygok oly pontokon támadtak mindenestre, hol összeköttetésbe léphetének szövetségeseikkel, ez pedig jóformán lehetetlen, ha a mai Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyéken át, és át a Vaskapun, Hunyadmegye területére törnek, midőn még Tibiscum (Zsuppa) és Sarmizegetusa castrumai is útvokat állják, eltekintve az akadályoktól, melyeket maga a természet gördít, különösen két utóbbi vármegye területén lovasság elé; s ha ez utat

¹⁾ C. J. L. III, 1504.

²⁾ C. J. L. III, 1457.

kierőszakolják is, még mindig nincsen nyert ügyük, mert a Sztrigy völgyében Ad Aquas (Kalán) a Maroséban pedig Micia (Veczel), Germisara (Gógy), Apulum castrumai legyőzhetetlen akadályokat vetnek eléjük. Az egyesülés itt kivihetetlen lett volna, pedig mégis megtörtént, együtt említetvén mindkét támadó fél nagyságát fölíratunkon.

A küzdelmeknek 171 vagy 172-ben kellett történniök, Marcusnak a Duna jegén vívott csatáját megelőzőleg, mert lehetetlen föltételeznünk, hogy a jazygok egyszerre két háborút vívhattak volna.

M. Claudius Fronto utódja Clemens lön. Valószínűleg az ő kormánya idején törnek be Tarbus vezérlete alatt az éjszakon lakó szabad dákok pénzt és lakhelyeket követelve. Az új ellenségeket a quadokkal kötött béke után meghódolt s egy tizenkét éves király jogara alatt egyesült népszövetség verte ki a provinciából Marcus császártól kapott pénzsegély fejében. Hogy letelepítették-e a jövevények? nem tudjuk.¹⁾

Később az astingok tódulnak előre Rhaus és Rhaptus vezérekkel, s szintén pénzt és állandó lakhelyeket követelnek. Clemens elutasítja őket, mire ezek békés érületük bizonyítékául átadják nejeiket s gyermekeiket és valószínűleg a helytartó biztatására a costobokokra rotnak, kikkel a birodalomnak sok elszámolni valója volt. Teljes győzelmet aratnak, de egyuttal elégületlenség is keletkezik közöttök, mert nejeik és gyermekeik visszakapása után ismét háborgatják Daciát. Clemens megbízván a régi politikai gyakorlatban, ekkor a lacringokat zúdíttja reájok, kiket viszont az astingokkal fenyegetett, félemlített. A támadás készületlenül találván ezeket, annyira megverettek és szét-szórattak, hogy többé nem merték háborgatni Róma határait, sőt ellenkezőleg, »alázatos kérelmekkel járulának« Marcus színe elé pénzsegélyért és állandó lakhelyekért, hogy annál bátrabban szállhassanak szembe ellenfeleivel. Dio följegyzései szerint pontosan beválták kötelezettségeiket.²⁾

Ezután Daciában is kialszik a háború tüze, a dunamelléki népek meghódolásának s a császár garammelléki győzelmeinek hatása tehát ily messze keleten is érezhető lön.

A béke nem tartott soká, 178-ban újra kitör a háború, kitör, mert a társadalmi válság csak úgy érezteti hatásait most is, mint előbb, sőt talán még élesebben, mert egyik-másik törzs ellen igen szigorú rendszabályokat érvényesített a birodalmi kormány.

Daciat ismét ugyanazon népek támadják meg, melyek előbb küzdöttek birtokáért, s Clemens csatát-csatára vesz, míg Marcus nem küld jelentékeny haderőt Pertinax, a későbbi császár vezérlete alatt a tar-

¹⁾ Dio Cass. 71., 11.

²⁾ Dio Cass. 71., 12.

tomány megmentésére. A kiváló tábornok tartományi helytartóvá neveztetvén ki, 178 és 179-ben kiűzi a barbár hordákat, s erőyes kézzel védelmezi a két Moesiát is, melyek szintén parancsnokságára bizattak. A béke ilyképen helyreállítatván, Helvius Pertinax urának főhadiszállására tér, s utódja Sabinianus már veszedelem nélkül telepít le az elpusztult területek benépesítésére tizenkétezer szabad dákot.

De e nyugalom csak addig tart, míg a barbárok vereségeiknek közvetlen hatása alatt állanak. És Commodus épen ezt, a teljes megfélemlítést hagyta kiaknázatlanul, midőn haláluk atyjának adott szava s a hadsereg előtt tett ígérete ellenére gyorsan békét kötve, visszavonja legióit a megszállott területről és Rómába siet, hogy elmerüljön a világváros élvezeteibe.

A következmények azonnal érezhetők lőnek. Nagy szerencse tehát, hogy kitűnő legatusai: Vespronius Candidus, Manilius Fuscus, de különösen Pescennius Niger erőyesen védelmezik a tartományt az éjszakai barbarok mint jazygoknak majdnem évenként megújuló támadásai ellen. És e harcok csak előjelei valának egy újabb kitörésnek, mely kétségtelenül bekövetkezik vala, ha a hűsítő serleg tartalmába kevert méreg nem öli meg Commodust. Marcus politikai bölcsessége előre látván e veszélyt, s főlismervén hazánk területi egységét, a birodalmi határokat a Kárpátok övéig akará kiterjeszteni, hogy Pannonia, de főképen Dacia szomszédságából egyszermindenkorra kiszoríttassanak a barbárok. És a bekebelezést végre is hajtja, ha tovább él, írja Dio Cassius. Commodus azonban nem értvén és nem becsülvén atyja terveit, veszni hagyá a majdnem húsz évig tartott háború összes eredményeit. Utódja Helvius Pertinax, ismerve a helyi viszonyokat, segít kétségtelenül a bajokon, s ha egyébert nem is, a Marcus hagyományai iránt való tiszteletből decretálta volna hazánk egész területének bekebelezését. És rendelkezéseinek a jól fegyelmezett legiók érvényt is tudtak volna szerezni, s talán új, egy jobb korszak következik az egész birodalomra, ha a szigorát túrni nem akaró praetorianusok meg nem gyikolják őt. Második utódja, a mély belátású és hadértő Septimius Severus császár (192 -- 211.) szintén szükségesnek tartván Pannonia és Dacia kikerekítését, míg megkoczkáztathatja a hódító háborút, jól megfontolt — bár a keleti határokon még hiányos — intézkedésekkel igyekszik orvosolni a helyzetet. Pannonia nagyobb helyőrséget kap, s megerősített a daciai limest. E határvonal nyugoti fele Arad és Bihar vármegyékben, sajnos, még nincs kikutatva; éjszakon Torma Károly vasszorgalma és genialitása hosszas tanulmányozás után reconstruálván, nem ismétlem adatait, csak keleti részére utalok, a mely korábban is megépülhetett ugyan, mint a hogy a marcomann háborúk kitörtek

de teljes biztossággal csakis a következő évekből tudván constatálni, célja ama mulasztások pótlása és némi helyreítése, melyet Commodus követ el a békekötések alkalmával. Tisztelt barátom Téglás Gábor volt szíves rendelkezésemre bocsátani nyomozásainak következő eredményeit: a Szamos felső völgyében Besztercze s az egész utat dominálón Várhely (Burghallen); a Maros völgyében előre tolt positióként Déda és Vécs valának megerősítve; a Nyárad mellett Mikháza; a Kis-Küküllő mellett Sóvárád; a Kis- és Nagy-Küküllő közén Enlaka; a Nagy-Küküllőnél Székely-Udvarhely; az Olt mellett Héviz, innen a Feketeügy völgyébe csaptak át s Komolló, éjszakeletre Várhegy és az ojtózi szoros nyugati torkolata előtt Bereczk valának megerősített pontjaik. Fő közlekedési vonaluk kifelé — keletre az Ojtóz vezetett ki a Tuzlához, s innen a Szerethez. Az eként kibővített limes az eddiginél jóval nagyobb helyőrséget tévén szükségessé, Septimius Severus az éjszaki és keleti részek védelmére Daciába helyezi át a Legio V. Macedonicát segédsapataival együtt, úgy hogy a véderő délkeleti Felföldünkön 25—30,000 főre emelkedik. Óriási szám, tudva, miként Dacia területét alig tehetjük 30—35,000 □ klmre. A keleti szorosok tehát megint védtelenek maradtak, s ez oldalról a tartományt ismét csak a császár rendkívüli tekintélye és a szomszéd népek barátságos érzülete óvja meg az ellenséges támadásoktól. Mig Severus élt, nem is volt semmi baj. Intézkedései jó hatásuaknak bizonyulván, Sarmizegetusa valódi nagyvárossá fejlődik; a megnövekedett Apulum municipiumának jogkörét kibővíti, Potaissat (Thorda) coloniává teszi, s az előbb annyira veszélyeztetett provincia ismét fölvirágzik.

Fia és utódja, Carcallanak idejében (211—218.) az elhalt császár nagy hatalmának s félelmes erejének emlékezete még megvédi a tartományt, de később a quadok és markomannok csak nagy áldozatokkal birhatók nyugalomra, a jazygok pedig újra fegyvert fogván, megtámadják Daciát is, de visszaűzetnek, és a császárt Sarmaticus névvel tünteti ki az örvendező tanács. 214-ben már a szabad dákok is mozognak, s Caracalla ellátogat a tartományba, de mit sem tud javítani a helyzeten. És aligha az ő érdeme, hogy később változván a viszonyok, a dákok kezeseket adnak, sőt oly barátságos magatartást tanúsítanak, hogy a túszoknak visszaadása nem okozott új veszélyeket.¹⁾

Macrinus idejében (217—218.) megújulnak a harcok, és csak Maximinus (235—238.) vet véget azoknak, midőn a Legio I. és II. Adiutrix-ot, a Legio II. Italicát, s a két daciait mozgósítván, nagy hadjáratot indít ellenök. Ily nyomasztó erőnek az egyenetlenkedő törzsek

¹⁾ Dio Cass. 77., 16., 20.; 78, 13., 17., 27.; Spart. 5., 6., 10.

nem tudván ellenállani, szétszórattak. Méltán megérdemlé tehát Maximinus a Dacicus Maximus nevet. A harcziás császár azonban e háborút csak a szármataik ellen indítandó nagy hadjárat bevezetésének tekintvén, folytatni készült a küzdelmeket, hogy mindent Róma igája alá hajtson egész az éjszaki oceanig. És életírója megjegyzi, hogy e nagy terveket végre is hajtotta volna, ha a sors kedvez életének.¹⁾

Később a karpok zúdulnak a provinciára s III-ik Gordianus (238—244.) csak nagy erőfeszítésekkel tudja kiverni őket és biztosítani Dacia mint a két Moesia békéjét.²⁾

A béke ismét rövid tartamú lévén, Philippus Arabs személyesen érkezik Daciába, s oly sikerrel küzd a karpok mint germánok ellen, hogy fényes diadalmenetet tarthat Rómában (248.) Itt időzése alkalomával, miként elődjei is tevék, mindent elkövet a tartomány fölvirágoztatására. A határokat megerősíti, a segédesapatokat megszaportítja, kiegészíti, s a kereskedelem és forgalom könnyítésére pénzverdét állít Apulumban, mely 247-ben kezdődő aeraval adja ki érmeit.

E rendkívüli sikerek Philippust újabakkal biztatván s nagyobb vállalatokra sarkalván, a góthoktól megtagadja az eddig fizetett évjáradékot. Királyuk Ostrogotha e merész kihívásra háborúval válaszolván, elárasztja egész Moesiát, s talán épen akkor dül legjobban, midőn a császár diadalát ünneplik a fővárosban. Philippus legkiválóbb vezérért Deciust küldi ellenök, de a vitéz tábornoknak a sereg fegyelmezetlensége miatt székennyel kell visszavonulnia, — és Ostrogotha 249-ben szövetségébe vonván a taifalokat, astingokat, vandaloikat, karpokat, peucinokat előbb Daciára tör, és csak a tartomány teljes elpusztítása után ront be Moesiába.

Közben Decius császárrá kiáltatván (249—251.) vérrel és vassal fegyelmezi legióit s visszaveri a dühöngő barbárokat, majd Daciába siet, hogy a sokat szenvedett tartomány bajait — ha még lehetséges — orvosolja, s megtegye kellő védelmére a szükséges intézkedéseket.³⁾ Gondoskodása egy pillanatig meg is nyugtatá a provinciát, s 250-ben mint Restitutor Daciarum,⁴⁾ — Dacia helyreállítóját ünneplik őt, az érdemekre pedig Dacia Felix köriratot veret a tartománygyűlés.

¹⁾ Capit. 13 : Pacta Germania Sirmium venit Sarmatis inferre bellum parans atque animo concupiscens usque ad Oceanum Septentrionales partes in Romanam deditionem redigere, quod fecisset si vixisset.

²⁾ C. J. L. III, 858., 1175—239-ből, 1454. — Vita Gord. 26 : fecit iter in Moesiam atque in ipso procinctu quidquid hostium in Thraciis fuit delevit, fugavit, expolit atque summavit.

³⁾ Aur. Vict. : Decii barbaros trans Danubium persectantes Bruti fraude cecidere.

⁴⁾ C. J. L. III, 1176.

De e szép álmkép szétfoszlott már a következő évben!

251-ben újra kitörvén a háború, Decius Abrittusnál elesik, hadai széteszlanak, s utódja Gallus (251.) pénzért vásárol fegyverszünetet. Két évvel később Aemilianus, Pannonia s Moesia helytartója, győzelmesen hatol át Pannoniából a Duna balpartjára egész Daciáig, — s a hálás tartomány elismeri császárájának (253.) Megöletése után, Valerianus trónraléptekor (253—260.) a markomannok azonnal mozogni kezdenek, a gothok pedig rögtön betörvén Moesiába Thraciáig nyomulnak előre. És a császár mégis elment keletre, fiát Gallienust (253—268.), uralkodó társát bízván meg nyugat védelmével. A tehetetlen ember kormányá idejében betelvén Dacia végzete, a tartomány elpusztult, és hol egykor a fényes székváros, Sarmizegetusa örvendett a jólétnek, dicsőségnek, hogy rövid másfél századra terjedő fönnállás után áldozatul essék a barbár hordáknak, — most kicsinyke és szegény oláh falu tengődik Iam seges est, ubi Troia fuit!¹⁾

¹⁾ Ovid. ep. heroid. 1.

TARTALOM.

	<i>Lap.</i>
ELŐSZÓ	I
BEVEZETÉS	5
I. Sarmizegetusa	10
II. A dákok	21
III. A rómaiak táborai (castrum stativum) s a Legio XIII. Gemina és Legio IIII. Flavia Firma	39
IV. A segédcapatok (Auxilia)	57
V. Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa alapítása . .	59
VI. A város közigazgatása	63
VII. A lakosság rendi felosztása	71
VIII. A lakosság nemzetiségi viszonyai	79
IX. A nyilvános épületek	101
X. A magánházak	108
XI. A köz- és magánélet	118
XII. Az egyesületek	126
XIII. A vallási viszonyok	131
XIV. A közegészség	149
XV. A temetők	151
XVI. A bányászat	154
XVII. A tartományi közigazgatás	158
XVIII. A pénzügyi közigazgatás	165
XIX. Concilium provinciarum Daciae trium (a tartománygyűlés) . . .	167
XX. A város története	171